
SOUDOBÉ DĚJINY

XXII / 1-2

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
František Svátek, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Kateřina Čapková (1973)

vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zároveň přednáší na Newyorské univerzitě v Praze. Zabývá se historií 19. a 20. století se zaměřením na židovské dějiny ve střední a východní Evropě, náboženské a národnostní menšiny a problematiku uprchlíků a migrací. Publikovala monografii *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938* (Praha a Litomyšl 2005), která v přepracované podobě vyšla anglicky pod názvem *Czechs, Germans, Jews? National Identity and the Jews of Bohemia* (New York a Oxford 2012) a znovu česky (Praha a Litomyšl 2013). Spolu s Michalem Franklem je autorkou monografie *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938* (Praha a Litomyšl 2008), která vyšla v německém překladu s titulem *Unsichere Zuflucht: Die Tschechoslowakei und ihre Flüchtlinge aus NS-Deutschland und Österreich 1933–1938* (Kolín nad Rýnem 2012).

Martin Franc (1973)

vědecký pracovník Masarykova ústavu – Archivu Akademie věd ČR a Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze a zároveň šéfredaktor časopisu pro kulturní historii *Kuděj*. Zabývá se kulturními dějinami v 19. a 20. století, zejména dějinami stravování a konzumu, dějinami vědní politiky a dějinami životního stylu po roce 1945. Kromě řady dalších studií publikoval monografie *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Praha 2003) a *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989 aneb Jediný opravdový komunista?* (Praha 2010). Společně s Jiřím Knapíkem vydal dvousvazkového *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967* (Praha 2011) a monografii *Volný čas v českých zemích, 1957–1967* (Praha 2013).

Pavol Jakubec (1983)

interní doktorand Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, zabývá se dějinami Skandinávie a Polska ve 20. století, především norskou a polskou zahraniční politikou.

Květa Jechová (1932)

historička a socioložka, dříve zaměstnána v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., nyní v důchodu. Věnuje se sociologii města a bydlení, kulturní politice, problematice antisemitismu a ženám v prostředí českého disentu. Vydala mimo jiné publikaci *Lidé Charty 77: Zpráva o biografickém výzkumu* (Praha 2003).

Pavel Kolář (1974)

profesor komparativních a transnacionálních dějin v Evropském univerzitním institutu (*European University Institute*) ve Florencii. Věnuje se moderním dějinám Německa a střední a východní Evropy, zejména dějinám historiografie, nacionalismu, státněsocialistických diktatur a fyzického násilí. Aktuálně se zabývá problematikou trestu smrti v pozdním socialismu. Vedle řady studií, publikovaných většinou německy a anglicky, vydal dvousvazkovou monografii *Geschichtswissenschaft in Zentral-europa: Die Universitäten Prag, Wien und Berlin um 1900* (Lipsko 2008) a je spoluvydavatelem publikace *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989* (Kolín nad Rýnem 2012). V roce 2016 vyjde jeho monografie *Der Poststalinismus als Sinnwelt: Ideologie und Utopie nach 1956*.

Anna Košátková (1991)

absolvuje navazující magisterské studium historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Orientuje se na dějiny vrcholného středověku, literární obrazy panovníků a veršované kroniky ve středohornoněmčině jako pramen pro dějiny českého království.

Petr Mareš (1953)

historik, diplomat a bývalý politik, aktuálně působí na Ministerstvu zahraničních věcí ČR jako velvyslanec se zvláštním posláním pro Východní partnerství. V osmdesátých a devadesátých letech pracoval jako historik a archivář, naposled jako vedoucí oddělení amerických studií při Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1998 až 2002 byl poslancem Parlamentu ČR, v letech 2002 až 2004 místopředsedou české vlády a zároveň předsedou Unie svobody. Poté působil v diplomatických službách, mimo jiné jako velvyslanec v Nizozemí. Jako historik se zabývá především dějinami americké zahraniční politiky, studené války a dějinami filmu. Vedle řady studií publikoval spolu s Jiřím Fidlerem *Dějiny NATO* (Praha 1997).

Martin Nekola (1982)

politolog a historik, v současnosti pobývá ve Spojených státech, kde na základě badatelských stipendií provádí dlouhodobý výzkum východoevropských exilových organizací v období studené války. Věnuje se především nedemokratickým režimům, etnickým konfliktům a československému exilu po únoru 1948. Je autorem tří publikací o nacistické třetí říši a jedné o diktaturách Latinské Ameriky: *Hitlerovi satrapové* (Praha 2008), *Mocní Třetí říše* (Praha 2010), *Vyslanci hákového kříže* (Praha 2011) a *Operace Kondor: Latinská Amerika ve spárech CIA* (Praha 2012). Naposled vydal biografii *Petr Zenkl: Politik a člověk* (Praha 2014).

Zdeněk R. Nešpor (1976)

historik a sociolog, vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., a docent na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se především vývoji české (ne)religiozity od 18. století do současnosti, hodnotám a institucím,

nejnověji také dějinám a sociologii české sociologie. Je autorem více než dvou set odborných statí a autorem či spoluautorem půldruhé desítky knih. V posledních letech vydal mimo jiné publikace *Náboženství na prahu nové doby: Česká lidová zbožnost 18. a 19. století* (Ústí nad Labem 2006), *Děkuji za bolest... Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let* (Brno 2006), *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu* (Praha 2008), *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska* (Praha 2009) nebo *Republika sociologů: Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce* (Praha 2011). Jako vedoucí autorského kolektivu publikoval *Slovník českých sociologů* (Praha 2013) a naposled souhrnné *Dějiny české sociologie* (Praha 2014).

Aleš Opekar (1957)

hudební vědec, publicista a dramaturg, specializuje se na dějiny nekomerčních žánrů české populární hudby. Na stanici Český rozhlas Vltava vede redakci hudebního vysílání pro všechny žánry mimo hudbu vážnou, kromě toho působí jako odborný asistent v Ústavu hudební vědy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Vydal mimo jiné knížku *The Matadors: Beatová aristokracie z Prahy* (Ústí nad Orlicí 2007), je spoluautorem publikace o českém punku a hudební nové vlně v osmdesátých letech *Excentrici z přízemí* (Praha 1989) a v devadesátých letech se podílel na dokumentárním seriálu České televize *Bigbít*. V Praze založil s přáteli Muzeum a archiv populární hudby, který shromažďuje a vystavuje exponáty a dokumenty z dějin české *pop music*.

Jiří Smlsal (1992)

student historie a etnologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, zabývá se trampingem v době první Československé republiky.

Vítězslav Sommer (1981)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zabývá se historií radikální levice a komunistického hnutí, dějinami a teorií historiografie, zejména výzkumem stranického dějepisectví v Československu v padesátých a šedesátých letech minulého století, a vztahem expertního myšlení a vládnutí v moderních společnostech. Publikoval monografii *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)* (Praha 2011).

Milan Sovilj (1981)

srbský historik, odborný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dějinami československo-jugoslávských vztahů a dějinami Jugoslávie. Vedle řady studií, publikovaných většinou v Srbsku, vydal monografii *U potrazi za nedostižným: Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949* (V pátrání po nedosažitelném: Jugoslávsko-československé kulturní styky v letech 1945–1949. Bělehrad 2012).

Matěj Spurný (1979)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dějinami nacionalismu, etnických menšin a nucených migrací ve střední Evropě ve 20. století a historií moderních diktatur, zejména otázkami jejich ideologie a legitimizace. Vedle edicí a studií publikoval monografie *Flucht und Vertreibung: Das Ende des Zweiten Weltkrieges in Niederschlesien, Sachsen und Nordböhmen* (Drážďany 2008), *Bijeme na poplach! Německá publicistika proti nacistickému nebezpečí (1930–1933)* (Praha 2009) a *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)* (Praha 2011).

Miloslav Szabó (1974)

vědecký pracovník Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě, zabývá se dějinami rasismu, antisemitismu a nacionalismu v Německu a střední Evropě v 19. a 20. století a intelektuálními dějinami. Je autorem monografií *Boh v ofsajde* (Bratislava 2004), *Vôľa a rasa: Alfred Rosenberg a Mýtus 20. storočia* (Bratislava 2004) a *Od slov k činom: Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875–1922)* (Bratislava 2014).

Obsah

Studie a eseje

- Petr Mareš Americká politika, korejská válka
a poučení z Mnichova (1. část) 9
- Matěj Spurný Most do budoucnosti
*Příběh města na severu Čech
jako studie proměn socialistické modernity* 30
- Kateřina Čapková Národně nespolehliví?!
*Německy hovořící Židé v Polsku a v Československu
bezprostředně po druhé světové válce* 80
- Martin Nekola „Exilové internacionály“ ve studené válce
jako nástroj boje proti komunismu 102

Diskuse

- Pavel Kolář Čtyři „základní rozpory“
východoevropského komunismu 130
- Zdeněk R. Nešpor Intelektuální protest proti masové produkci
historických děl aneb Obsah a kontext znevažující
(nejen) jednu knihu a jedno téma 168
- Aleš Opekar Nešťastně pojmenovaná,
leč velmi užitečná knížka 178
- Jiří Smlsal Jako nedohraný folkový song 181

Recenze

- Martin Franc Televize, samoobsluha a superžena 186
- Vítězslav Sommer Normalizace na pražské filozofické fakultě
a sociální dějiny pozdního socialismu 192

Miloslav Szabó	Prelomová americká biografia Jozefa Tisa	197
Anna Košátková	První vědecký poločas Františka Grause	203
Milan Sovilj	Češi a Slováci v meziválečné Jugoslávii	209
Pavol Jakubec	CIA proti Stalinovi a jeho dedičom	214
Květa Jechová	Nejnovější ruské pohledy na léta šedesátá ve východním bloku	218
<i>Anotace</i>		224
<i>Resumé</i>		231

Americká politika, korejská válka a poučení z Mnichova (1. část)

Petr Mareš

Rychlost a rozhodnost, s jakou Trumanova administrativa v létě roku 1950 zareagovala na severokorejský útok proti jižnímu sousedovi, byla obdivuhodná. Je přitom zřejmé, že Washington byl akcí protivníka zaskočen. První informaci o severokorejském útoku odeslal americký velvyslanec John J. Muccio ze Soulu v neděli 25. června ráno tamního času, do státního departmentu (ministerstva zahraničí) dorazila v sobotu 24. června čtyři minuty před půl desátou večer.¹ Špičky americké administrativy si v té době užívaly víkendového odpočinku. Prezident Harry S. Truman dojídal pozdní jižanskou večeři doma v missourijském Independence, státní tajemník (ministr zahraničí) Dean Acheson uléhal s knížkou ve svém oblíbeném venkovském sídle v Marylandu. Složitě dosažitelní byli nejvyšší představitelé ministerstva obrany. Jeho šéf Louis Johnson a náměstek pro pozemní síly Frank Pace byli spolu s předsedou Spojených náčelníků štábu (*Chairman of the Joint Chiefs of Staff* – CJCS) generálem Omarem Bradleyem na návštěvě v Tokiu. Mimo dosah ústředí byl i velvyslanec při Organizaci spojených národů Warren Austin, který

1 *Foreign Relations of the United States, 1950* (dále jen *FRUS* s příslušným vrocením), sv. VII: *Korea*. Ed. United States Department of State. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1976, s. 125 n. – telegram velvyslance USA v Koreji Johna J. Muccia státnímu tajemníkovi Deanu Achesonovi, Soul, 25.6.1950. Mezi hlavními městy obou států je třináctihodinový časový rozdíl, překračující datovou hranici. Dokumenty publikované v rámci edic *FRUS* jsou zpřístupněny také na internetu.

se chystal strávit pokojný konec týdne s rodinou ve vermontském Burlingtonu.² V analýze nastalé situace, kterou s dvoutýdenním odstupem pro prezidenta vypracovala Rada pro národní bezpečnost (*National Security Council* – NSC), se v této souvislosti konstatovalo: „Invaze do Jižní Koreje znamenala překvapení a šok nejen pro americkou a světovou veřejnost, ale také pro lidi kolem tohoto stolu, jejichž zadáním je řádně informovat prezidenta.“³

Navzdory překvapení a komunikačním problémům zasedly již během neděle ve Washingtonu týmy expertů i vysokých úředníků státního departmentu⁴ a byly vypracovány první analýzy konfliktu.⁵ Na popud Spojených států byla svolána Rada bezpečnosti OSN. Sovětský zástupce se jejího zasedání již delší dobu neúčastnil, oficiálně na protest proti tomu, že křeslo jejího stálého člena vyhrazené Číně obsazovala i po triumfu komunistů v kontinentální Číně vláda poraženého prezidenta Čankajška, která se uchýlila na Tchaj-wan. Materiály nalezené v sovětských archívech však naznačují, že Stalin možná na klíčová jednání Rady bezpečnosti OSN nevyslal sovětského velvyslance Jakova Malika záměrně – aby tak umožnil přijetí rozhodnutí, jež by vtáhlo Spojené státy do vleklé války, v níž „ztratí svou vojenskou prestiž a morální autoritu“.⁶ Rada bezpečnosti skutečně urychleně přijala celkem jednoznačnou rezoluci, která konstatovala, že došlo k ozbrojenému útoku ze severu, a vyzývala k okamžitému ukončení nepřátelství a ke stažení jednotek za 38. rovnoběžku. Obsahovala také výzvu k členským státům OSN, aby poskytly Spojeným národům veškerou pomoc při naplňování této rezoluce.⁷ Hektickou neděli zakončila společná večere klíčových členů americké administrativy a nejvyššího velení ozbrojených sil v dočasném sídle prezidenta, Blairově domě na Pennsylvania Avenue, na které zavládla jednoznačná shoda, že Spojené státy musí na severokorejskou agresi reagovat rychle a rozhodně.⁸

2 Viz ACHESON, Dean: *Present at the Creation: My Years in the State Department*. New York, W. W. Norton 1987, s. 402–404.

3 *Harry S. Truman Library*, Independence (Missouri) (dále *HSTL*), President's Secretary's Files, záznam ze 60. schůze Rady pro národní bezpečnost, Suggested Action by the NSC for Consideration of the President in the Light of the Korean Situation, 7.6.1950.

4 *FRUS*, 1950, sv. VII, s. 143, ediční poznámka.

5 *Tamtéž*, s. 148–154 – zpravodajský odhad připravený hodnoticí skupinou Úřadu pro zpravodajský výzkum (*Estimates Group*, *Office of Intelligence Research*) státního departmentu, Washington, 25.6.1950.

6 Podle Stalinova dopisu Klementu Gottwaldovi z 27. srpna 1950 sovětský vůdce kalkuloval s čínským příslibem vstoupit do války, začne-li v ní Severní Korea prohrávat. Následná dlouhá válka mezi Čínou a Spojenými státy měla být výhodná pro Sovětský svaz, protože by mu poskytla čas k tomu, aby zesílil, a zároveň by odvrátila pozornost Spojených států od Evropy. Třetí světová válka by tak podle Stalina byla odložena na neurčito, zatímco socialismus v Evropě mohl být zkonsolidován. (Viz ZUBOK, Vladislav M.: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 2007, s. 80 n.).

7 *FRUS*, 1950, sv. VII, s. 155 n. – rezoluce Rady bezpečnosti OSN z 25.6.1950.

8 Schůzky se zúčastnili za administrativu Dean Acheson (zahraničí), Louis A. Johnson (obrana), Francis P. Matthews (námořnictvo), Thomas K. Finletter (letectvo) a za ozbrojené síly generál Omar N. Bradley (CJCS), admirál Forrest P. Sherman (náčelník námořních

O konkrétní podobě americké reakce se v zásadě rozhodlo jen o den později, v pondělí 26. června, na poradě označované jako „druhá schůzka v Blairově domě“. Prezident Truman v jejím průběhu vyslovil souhlas s návrhem státního tajemníka Deana Achesona, aby ozbrojeným silám Spojených států byl vydán rozkaz, který zruší veškerá omezení vztahující se doposud na jejich operace na poloostrově. Cílem bylo poskytnout jihokorejským jednotkám maximální možnou pomoc především v těch činnostech, ke kterým jim doposud Spojené státy odmítaly dodávat výzbroj, což se týkalo zejména boje proti tankovým jednotkám komunistického režimu. Schválil také návrh textu druhé rezoluce Rady bezpečnosti, která měla konkretizovat podobu podpory, ke které OSN své členy vyzývala – tak aby nebylo pochybností, že zahrnuje i vojenskou pomoc.⁹ Rada bezpečnosti americký návrh odhlasovala ve středu 28. června.¹⁰ S odkazem na novou rezoluci pak v pátek 30. června dopoledne prezident rozhodl, opět po poradě s vedením státního departmentu, ministerstva obrany a veliteli jednotlivých složek ozbrojených sil, že do bojů v Koreji se zapojí americké pozemní jednotky. Letectvo zároveň dostalo zelenou k bombardování vojenských cílů na sever od 38. rovnoběžky a námořnictvo k blokadě celého Korejského poloostrova.¹¹

Shoda na razantních krocích, které během necelého týdne zavedly Američany do ozbrojeného konfliktu ve vzdálené zemi, o které nic nevěděli a které doposud nepřipisovali téměř žádný strategický význam, nepanovala pouze mezi spolupracovníky prezidenta Trumana. Od samého počátku se v této záležitosti demokratické administrativě dostávalo jednoznačné podpory i od předních republikánů. Již v neděli 25. června večer dorazil do Washingtonu telegram z Tokia od Johna Fostera Dullese, který v té době již vyrostl v hlavního republikánského mluvčího v oblasti zahraniční politiky. Spolu s dalším republikánským zahraničněpolitickým expertem Johnem M. Allisonem se v něm Dulles vyslovil pro aktivní a ráznou reakci na severokorejský útok.¹² Dullesův předchůdce v roli klíčového partnera

operací – *Chief of Naval Operations* (CNO), generál Hoyt S. Vandenberg (náčelník štábu letectva americké armády – *Chief of Staff* (COS), *U.S. Air Force*), generál J. Lawton Collins (náčelník štábu pozemních sil americké armády – *Chief of Staff, U.S. Army*). (*Tamtéž*, s. 157–161 – záznam o rozhovoru mimořádného zplnomocněného velvyslance (*Ambassador at Large*) Philipa C. Jessupa, Washington, 25.6.1950.)

9 Členským státům OSN mělo být doporučeno „poskytnout Korejské republice takovou pomoc, jaká může být nutná k odrazení ozbrojeného útoku a k obnovení mezinárodního míru a bezpečnosti v této oblasti“ (*tamtéž*, s. 178–183 – záznam o rozhovoru mimořádného zplnomocněného velvyslance Philipa C. Jessupa, Washington, 26.6.1950).

10 *Tamtéž*, s. 211 – rezoluce Rady bezpečnosti OSN z 27.6.1950 (dokument OSN S/1511). Rezoluce byla přijata 27. června v 11:50. Hlasovalo pro ni sedm členů Rady bezpečnosti včetně USA, jeden byl proti (Jugoslávie), dva se zdržely hlasování (Egypt a Indie), jeden nebyl přítomen (SSSR).

11 *Tamtéž*, s. 255, ediční poznámka; srv. také ACHESON, D.: *Present at the Creation*, s. 412 (viz pozn. 2); TRUMAN, Harry S.: *Memoirs*, sv. 2: *Years of Trial and Hope, 1946–1952*. New York, Doubleday & Comp. 1956, s. 343.

12 *FRUS, 1950*, sv. VII, s. 140 – telegram úřadujícího politického poradce v Japonsku Williama J. Sebalda státnímu tajemníkovi Achesonovi z 25.6.1950.

administrativy při rozhodování o mezinárodních problémech, těžce nemocný senátor Arthur Vandenberg, měl sice mnoho kritických připomínek k dálnévýchodní strategii demokratů, Trumanovo rozhodnutí čelit agresí v Koreji silou však přivítal a rozhodně podpořil.¹³ Podobně reagoval také nejznámější veterán soubojů s demokracií, senátor Robert A. Taft.¹⁴ Guvernér státu New York Thomas Dewey, Trumanův republikánský protivník z minulých voleb, se prezidentovi ozval telefonicky již na počátku dramatického týdne rozhodování o Koreji, přislíbil mu svou podporu a vzápětí tento krok publikoval v projevu na Syrakuské univerzitě.¹⁵

Postoj republikánských špiček předjímal podporu, kterou Trumanovým rozhodnutím poskytoval v tomto stadiu také Kongres. Situace přitom nebyla z hlediska legislativy ani zdaleka jednoduchá. Americká vojenská účast v korejském konfliktu nastolila řadu závažných otázek o vztahu mezi exekutivou a legislativou i o prezidentských pravomocích obecně. Nicméně Truman se podle svého zvyku snažil informovat Kapitol včas a podrobně o vývoji v krizové oblasti. Sešel se spolu s Achesonem s představiteli obou komor neprodleně v pondělí 26. června a již tehdy jim také nedvojznačně sdělil, že hodlá poskytnout jihokorejským silám veškerou možnou pomoc. Ze strany přítomných senátorů a kongresmanů nezažněl ani jediný projev nesouhlasu.¹⁶ V nadstranické shodě podpořili demokratičtí i republikánští představitelé Kongresu prezidenta i v pátek, poté co je informoval o svém rozhodnutí vyslat do Koreje pozemní jednotky.¹⁷ Vzhledem k blížícím se listopadovým volbám do Kongresu to byla reakce skutečně pozoruhodná.

Abychom plně docenili význam této situace, je třeba zdůraznit, že takovéto široké shody bylo dosaženo, aniž by kdokoli ze zúčastněných podceňoval nebezpečí,

13 Viz VANDENBERG, Arthur H., Jr. – MORRIS, Joe Alex (ed.): *The Private Papers of Senator Vandenberg*. Boston, Houghton Mifflin Co. 1952, s. 543.

14 WUNDERLIN, Clarence E., Jr. (ed.): *The Papers of Robert A. Taft*, sv. 4: 1949–1953. Kent (Ohio), Kent State University 2006, s. 294; srv. také Taft Says Truman Bypasses Congress: But He Supports President's Decision on Korea. In: *The New York Times* (29.6.1950), s. 4.

15 Viz ACHESON, D.: *Present at the Creation*, s. 410; srv. také Dewey Puts Hope in Backing of U.N.: World Fate Rests on Effective Action on Korea, He Says at Syracuse University Rite. In: *The New York Times* (27.6.1950), s. 7.

16 *HSTL*, President's Secretary's Files, Papers of George M. Elsey, poznámky prezidentova vojenského poradce Georgea M. Elseyho týkající se schůzky z 26.6.1950, na níž prezident Truman a státní tajemník Acheson informovali klíčové senátory a kongresmany o událostech v Koreji, 27.6.1950; srv. také *FRUS*, 1950, sv. VII, s. 200–203 – záznam o rozhovoru mimořádného zplnomocněného velvyslance Philipa C. Jessupa, Washington, 26.6.1950.

17 Toto rozhodnutí bylo zveřejněno v 11 hodin dopoledne s explicitním odkazem na to, že bylo učiněno po poradě s představiteli Kongresu. Namísto standardní publikace veřejných vystoupení amerických prezidentů v sérii *Public Papers of the Presidents of the United States*, vydávané průběžně americkou vládou (U.S. Government Printing Office) ve Washingtonu, zde odkazují na vynikající elektronickou edici, která nabízí i přístup k projevům z volebních kampaní a klíčových televizních předvolebních debat: PETERS, Gerhard – WOOLLEY, John T. (ed.): *The American Presidency Project: Harry S. Truman* [online], dokument č. 184 – prohlášení Bílého domu následující po schůzce mezi prezidentem, vedením Kongresu a vojenskými veliteli k posouzení situace v Koreji, 30.6.1950 [cit. 2015-04-30.] Dostupné z: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=13550>.

kteřá s sebou razantní americká reakce přinášela. Hned na začátku svých diskusí o charakteru konfliktu dospěli Američané na mnoha úrovních k závěru, že akce severokorejského režimu jsou schvalovány v Moskvě.¹⁸ Z tohoto závěru se rychle stalo všeobecně akceptované východisko veškerých dalších diskusí, východisko, které nebylo nikdy na relevantní úrovni zpochybněno. Z něj pochopitelně vyplývalo i stejně všeobecně sdílené vědomí závažnosti situace, které Spojené státy musely čelit. Válka se Sověty byla od počátku jednou z alternativ, které byly zvažovány při analýzách dalšího možného vývoje, a to jak na úrovni expertní, tak v debatách zákonodárců.¹⁹ Většina vojenských odborníků i politiků se sice také hned na začátku shodla na tom, že tato alternativa není nevyhnutelná, dokonce ani příliš pravděpodobná,²⁰ avšak hrozba nové světové války zůstávala viset nad každým rozhodnutím, kterým prezident přebíral zodpovědnost za obranu a zachování nezávislosti Jižní Koreje. Přesto považovala nejen jeho vlastní strana, ale i republikánská opozice – včetně veteránů, jejichž izolacionistická minulost nebyla stále ještě zcela zapomenuta – za nutné ho podpořit.

Co bylo příčinou této mimořádné politické jednoty? Někteří historikové již před delší dobou poukázali na to, že prezident Truman a jeho nejbližší spolupracovníci při svém rozhodování o reakci na severokorejskou agresi vycházeli ze zkušeností s vývojem před druhou světovou válkou. Ernest R. May v asi nejcitovanější práci o roli historických poučení při formulaci americké zahraniční politiky dokonce soudí, že Trumanovo korejské rozhodnutí bylo založeno více na jeho hodnocení moderních dějin než na hodnocení konkrétní situace, s níž byl konfrontován.²¹ Svě tvrzení ovšem May dokládá jen velmi povrchně. Podrobněji se rozbořením role, kterou sehrály poznatky z důsledků politiky *appeasementu* při rozhodování amerických politiků v tomto období, nezabývali ani autoři, kteří na to poukazovali po Mayovi.²² Domnívám se, že stojí za to pokusit se prozkoumat tento fenomén

18 Viz *FRUS, 1950*, sv. VII, s. 148 – zpravodajský odhad připravený hodnotící skupinou Úřadu pro zpravodajský výzkum státního departmentu, Washington, 25.6.1950.

19 S touto možností pracoval např. i první materiál vzniklý na půdě NSC po vypuknutí konfliktu (viz *HSTL, President's Secretary's Files, Harry S. Truman Papers*, zpráva Rady pro národní bezpečnost č. 76/1 "U.S. Courses of Action in the Event Soviet Forces Enter Korean Hostilities", 25.6.1950). Také na Kapitolu se možnost války se Sovětským svazem probírala hned v prvních debatách věnovaných severokorejské agresi (viz ALBRIGHT, Robert C.: *Congress Eyes Chance of War: Keep Calm, Its Leaders Urge "Hill"*. In: *The Washington Post* (27.6.1950), s. 1).

20 Hned na první schůzce v Blairově domě prohlásil předseda Spojených náčelníků štábu generál Bradley, „že Rusko ještě není připraveno na válku“, a jeho názor podpořili i ostatní nejvyšší velitelé ozbrojených sil (*FRUS, 1950*, sv. VII, s. 157 – záznam o rozhovoru mimořádného zplnomocněného velvyslance Philipa C. Jessupa, Washington, 25.6.1950).

21 MAY, Ernest R.: *Lessons of the Past: The use and misuse of history in American foreign policy*. New York, Oxford University Press 1973, s. 81 n.

22 Srv. např. novější hodnocení Lefflerovo, podle kterého byli Truman, Acheson a jejich poradci poučením z 30. let velmi silně ovlivněni (LEFFLER, Melvyn P.: *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War*. Stanford, Stanford University Press 1992, s. 361).

důkladněji: ověřit, zda skutečně existoval, a pokud ano, zmapovat podrobněji jeho roli v rámci amerického politického diskurzu o korejském konfliktu. Tento diskurz přitom nelze pojmut pouze ve smyslu procesů uvnitř rozhodovacích institucí, nýbrž bude nutné rozšířit jej o širší kontext, ve kterém se tyto procesy odehrávaly, a tedy zahrnout i diskurz veřejný. Vyžaduje si to začít více než o dekádu dříve, než Kim Ir Senovy tanky překročily 38. rovnoběžku.

Roosevelt, Mnichov a světová válka

Argumentace odvolávající se na výsledky politiky *appeasementu* se v politických polemikách ve Spojených státech objevuje na podzim 1938 ve spojení s mnichovskou konferencí. Od té doby zde zůstávají pojmy *appeasement* a *Mnichov* natrvalo spjaty. V souvislosti s politikou *appeasementu* budou sice čas od času zmiňovány i jiné příklady ústupků agresivním mocnostem během třicátých let dvacátého století, ale *Mnichov* bude do tohoto katalogu patřit vždy. V rovině zkoumání kontextu vývoje americké zahraniční politiky můžeme dokonce považovat spojení „poučení z *Mnichova*“ a „poučení z výsledků či důsledků politiky *appeasementu*“ za synonymická. Obsah těchto poučení prodělal v období od 30. září 1938 do začátku korejské války velmi zajímavý vývoj, který si jistě zaslouží podrobnější pozornost. Pro potřeby tohoto textu se spokojme se stručným sumářem jeho hlavních momentů.

Rozsah a intenzita informací o československé zářijové krizi, které média zprostředkovala americké veřejnosti, byly mimořádné a v drtivé většině vyznívaly ve prospěch Československa. Spokojenost nad tím, že se našlo neválečné řešení této krize, trvala pak ve Spojených státech jen velmi krátce a od počátku ji provázely silné rozpaky nad cenou, kterou bylo nutné za odvrácení války zaplatit.²³ Motiv mravní pochybnosti o dohodě učiněné na účet státu, který byl obecně považován za velmi blízký americkým ideálům a hodnotám, se v týdnech po Mnichovu prosazoval stále více. Spolu s ním sílil také pocit, že celá tato nemravnost byla spáchána zbytečně. Již v polovině listopadu 1938 mohl československý vyslanec ve Washingtonu Vladimír Hurban hlásit do Prahy: „Americká veřejnost a americký tisk, tento téměř bez výjimky, odsoudil (*sic*) mnichovská ujednání a vyslovil přesvědčení, že Německo nebude zastaveno, nýbrž že jeho touha po dalším území a moci bude zvýšena. Třeba bylo v některých časopisech vysloveno mínění, že mnichovská ujednání jsou přece jen lepší než válka, nyní počíná převládat mínění, že starost o sudetské Němce byla jen záminkou na odstranění Československa, jež stálo v cestě Německu.“²⁴

Tečku za jakýmkoli úvahami o prospěšnosti *appeasementu* udělala pro většinu amerických médií okupace Československa. Izolacionistický deník *The Chicago*

23 Viz Four Chiefs, One Peace [online]. In: *Time* (10.10.1938) [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,883706,00.html>.

24 Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR, Praha (dále AMZV ČR), f. Washington, Tajné depeše, 1081/dův/38, depeše Vladimíra Hurbana z 18.11.1938.

Představitelé evropských mocností (zleva) Neville Chamberlain, Édouard Daladier, Adolf Hitler, Benito Mussolini a jeho zeť, ministr zahraničí hrabě Galeazzo Ciano před podpisem Mnichovské dohody 29. září 1938 (foto Bundesarchiv)

Daily Tribune oznámil svým čtenářům, že i britský ministerský předseda Neville Chamberlain už „hodil appeasement přes palubu“,²⁵ a list *The Washington Post* konstatoval: „Mnichovská politika appeasementu zemřela spolu s Česko-Slovenskou republikou.“²⁶ Americká politika měla v tomto smyslu za médii zpoždění. Prezident Franklin Delano Roosevelt se ve vztahu k mnichovské konferenci i k potenciálu politiky *appeasementu* jako takové dlouhou dobu choval podle role, kterou mu přiřpsal jeden z jeho kritických biografů – jako obratný „žonglér“, který se snaží udržet všechny koule v pohybu.²⁷ Ještě v březnu 1940 vyslal do Evropy své zahraničněpolitické *alter ego* Sumnera Wellese, aby prozkoumal možnosti mírového řešení probíhajícího konfliktu. Je velmi pravděpodobné, že součástí nabídky, kterou státní podtajemník (náměstek ministra zahraničí) vezl do Berlína, Londýna, Paříže a Říma, byla i revize versailleského uspořádání, vycházející výrazně vsčříc

25 England will fight, premier warns Berlin: Chamberlain Fears Nazis Peril World. In: *The Chicago Daily Tribune* (18.3.1939), s. 1.

26 The End Of Appeasement. In: *The Washington Post* (18.3.1939), s. 9; srv. také The week in focus: Hitler shatters Munich. Democracies roused Czechs one too many? Appeasement ending. In: *The Christian Science Monitor* (18.3.1939), s. 2; Appeasement Abandoned. In: *The Los Angeles Times* (18.3.1939), s. A4.

27 Viz KIMBALL, Warren F.: *The Juggler: Franklin Roosevelt As Wartime Statesman*. Princeton, Princeton University Press 1991.

německým požadavkům.²⁸ Poté co se Welles vrátil z Evropy s prázdnými rukama a Hitler odpověděl na mírové sondáže bleskovým útokem proti Francii, nezůstal ani Rooseveltovi prostor k manévru. V průběhu prezidentské volební kampaně se prohlásil za záruku toho, že Spojené státy se nikdy nenechají zlákat na cestu *appeasementu*. V projevu v Daytonu ve státě Ohio, věnovaném problematice „kontinentální“ bezpečnosti, se jej jednou provždy zřekl jménem celé západní polokoule, když prohlásil: „Lidé ve Spojených státech, lidé na obou amerických kontinentech, odmítají doktrínu *appeasementu*. Rozpoznali, co to ve skutečnosti je – velká zbraň agresivních národů.“²⁹ V jednom z nejslavnějších „Hovorů u krbu“ z konce prosince 1940, v němž vyhlásil záměr učinit ze Spojených států „zbrojnici demokracie“, pak s rooseveltovskou řečnickou bravurou zformuloval svou variantu „poučení z Mnichova“, kterou otevíral dveře pro přímou účast Američanů ve válce: „Zkušenost posledních dvou let prokázala nade vší pochybnost, že žádný národ si nedokáže usmířit nacisty. Žádný člověk nedokáže udělat z tygra kotě tím, že ho hladí. *Appeasement* kruté bezohlednosti není možný. Není možné argumenty přesvědčit zápalnou bombu. Víme, že jakýkoli národ může dosáhnout míru s nacisty pouze za cenu totální kapitulace.“³⁰

Prezidentův projev poslouchalo ve Spojených státech v přímém přenosu něco mezi padesáti a osmdesáti miliony posluchačů, další jej v následujících dnech mohli zhlédnout jako filmový týdeník.³¹ Ohlasy byly většinou pozitivní, vyznění projevu odmítla jen stále se zužující skupina ortodoxních izolacionistů, politicky reprezentovaná především starou gardou v Senátu a mediálně podporovaná novinami *The Chicago Daily Tribune* a *The New York Daily News*.³² Útok na Pearl Harbor o necelý rok později odsunul izolacionismus mezi politické kuriozity, zatímco Rooseveltovo poučení z Mnichova se stalo nezpochybnovaným oddílem amerického politického katechismu. Zapadlo do obrazu války jako velkého konfliktu svobody a nesvobody, někdy jako jeho prvé dějství, častěji jako jedna z předeher. Roosevelt, který v podstatě až do konce války na americké mediální scéně bezkonkurenčně dominoval, se zároveň přičinil o významné doplnění obsahu tohoto poučení. Šlo o požadavek úplného a nezpochybnitelného vítězství jako záruky před opakováním tragické cesty k válce. Na tomto místě se poučení z Mnichova

28 Srv. např. O'SULLIVAN, Christopher D.: *Sumner Welles, Postwar Planning, and the Quest for a New World Order, 1937–1943*. New York, Columbia University Press 2007, s. 36 n.

29 PETERS, G. – WOOLLEY, J. T. (ed.): *The American Presidency Project: Franklin D. Roosevelt* [online], dokument č. 111 – projev o obraně západní polokoule (*Address on Hemisphere Defense*), Dayton, Ohio, 12.10.1940 [cit. 2015-04-15]. Dostupné z: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=15870>.

30 *Tamtéž*, dokument č. 154 – „hovor u krbu“ (*Fireside Chat*) z 29.12.1940 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=15917>.

31 Viz President's Radio Audience in America Alone Is Estimated to Run as High as 80,000,000. In: *The New York Times* (29.12.1940), s. 12; General Reaction Is Good To President's Radio Speech: 50,000,000 Hear It. In: *The Christian Science Monitor* (30.12.1940), s. 3.

32 Viz např. Speech Is Most Warlike So Far, Senators' View. In: *The Chicago Daily Tribune* (30.12.1940), s. 1; Mr Roosevelt Peace. In: *Tamtéž* (31.12.1940), s. 9.

propojilo s poučením z první světové války. Aby již nikdy nemohl Americe vyvstat nepřítel stejně hrozný, jako bylo Německo a Japonsko, bylo třeba je nejen vojensky rozdrtit, ale také zlikvidovat základy systému, který vedl ke zpochybnění výsledků války minulé a k přípravě války nové.

I takto dopracovaná verze poučení byla americkou politikou většinou akceptována. Velice důležité bylo, že ji za své přijali i přímí Rooseveltovi protivníci, republikánští prezidentští kandidáti Wendel Wilkie (1940) a Thomas Dewey (1944).³³ Napájena ze dvou základních zdrojů veškeré americké politiky – idealistického, který konstatoval, že *appeasement* je nemravný, a pragmatického, jenž dokazoval, že nemůže vést k úspěchu – zapustila v čistě politickém i veřejném diskurzu pevně kořeny v zásadě jednoduchá sada pouček, která na sklonku války tvořila poučení z Mnichova: *Appeasement* znamená pokus usmířit agresivního diktátora za každou cenu. *Appeasement* vede k Mnichovu, Mnichov vede k válce. Prosazovat politiku *appeasementu* znamená demonstrovat svou nekompetentnost. *Appeasement* vede pouze k posílení agresora. Usmířit diktátory není možné, je to v rozporu se samotnou podstatou diktátorských režimů. Spojené státy se nikdy neuchýlí k *appeasementu*. Konflikt s diktaturou je třeba dovést až k jejímu úplnému zničení.

Prezident Franklin D. Roosevelt (1882–1945) se ve svých „Hovorech u krbu“ prostřednictvím rozhlasu obracel přímo na americkou veřejnost. V jednom z památných projevů na konci roku 1940 mluvil o Spojených státech jako „zbrojnici demokracie“, která se nenechá ukolébat iluzí, že politikou ústupků si lze vykoupit smír s diktátory (foto www.amazonaws.com)

Truman, zkušenost appeasementu a cesta do studené války

Když se druhá světová válka přiblížila k vítěznému konci, zdálo se, že ve vztahu k Německu a Japonsku se vše odehrává podle konceptu vycházejícího z Rooseveltovy interpretace poučení z Mnichova. Prezident však odkazy na toto poučení,

³³ Srv. RYSTAD, Göran: *Prisoners of the past? The Munich syndrome and makers of American foreign policy in the Cold War era*. Lund, CWK Gleerup 1982, s. 21.

kteřé mělo potenciál přesvědčivě dokumentovat jeho státnickou velikost a předvídavost, zcela vypustil z arzenálu, jenž využíval ve svých veřejných vystoupeních. Vysvětlení tohoto zdánlivě nelogického postupu je jednoduché. Poučení bylo totiž na konci války konfrontováno s chováním velkého spojence a jednoho ze sloupů Rooseveltova projektu poválečného uspořádání světa. Roosevelt investoval během předcházejících let veškerou svou autoritu, aby přesvědčil Američany, že Sovětský svaz je spolehlivým spojencem a patří do obrazu války jako střetnutí sil dobra a zla, svobody a útlaku. Chování Sovětů na území sousedních států postupně dobývaných Rudou armádou však vyvolávalo ve Spojených státech zděšení. Když se prezident vrátil z jaltské konference a ukázalo se, že patrně neudělal nic pro to, aby Stalina přiměl zanechat represí, násilností a loupeží na dobytých územích, vysloužil si za to ostrou kritiku. Zpočátku přicházela pouze od tradičních Rooseveltových protivníků z řad konzervativních republikánů a politiků reprezentujících okrsky se silným zastoupením voličů polského původu. Byla to však kritika velmi razantní a jejím klíčovým slovem byl *appeasement*.³⁴

Během jara 1945 pochybnosti nad dosavadní vstřícností americké politiky vůči Sovětskému svazu přestávaly být výlučnou doménou tradičních Rooseveltových oponentů. Odpovídající prostor na stránkách velkých deníků dostal polský londýnský exil a jeho zděšení nad jaltským (ve skutečnosti teheránsko-jaltským) řešením polské otázky.³⁵ Znepokojení komentátorů vyvolával i nadále Balkán.³⁶ Poté co byly zahájeny přípravy na zakládající konferenci OSN v San Francisku a Američané se dozvěděli o Rooseveltově příslibu poskytnout Sovětskému svazu v nové organizaci tři hlasy, nastolila zaskočená média otázku, na jaká další tajná ujednání prezident při jednáních se Stalinem přistoupil.³⁷ Podezření, že na Krymu se Franklin Roosevelt dopustil neomluvitelných, či dokonce zrádných ústupků sovětskému diktátorovi, které byly stvrzeny tajnými dohodami, zapustilo na jaře 1945 pevně své kořeny nejen v americkém povědomí o válečné diplomacii. Všechny zbývající tajné části závěrečných dokumentů z konference, především „Dohoda tří velmocí o otázkách Dálného východu“, byly zveřejněny v roce 1946, mýtus o tajných dohodách dělících svět však přetrvával mnohem déle. Spojení „Jalta = Mnichov“ se v následujících letech stalo významnou součástí ideologické výbavy republikánských kandidátů na všech stupních americké politiky. Požadavek „odtajnit jaltské dohody“ zaháněl jejich demokratické soupeře do kouta až do počátku roku 1953, kdy se do Bílého

34 Na půdě Sněmovny reprezentantů označil republikán Alvin O’Konski z Wisconsinu Jaltu přímo za druhý Mnichov, jehož obětí se tentokrát stalo Polsko, a varoval: „Stejně jako *appeasement* v Mnichově vedl k současné příšerné válce, bude i tato nedávná schůzka mít navždy ničivé důsledky.“ (SEARS, Arthur Henning: Assail F.D.R.’s “Surrender” to Stalin’s Plans: Yielding on Poland. Partition Hit. In: *The Chicago Daily Tribune* (14.2.1945), s. 1; srv. také *History repeats*. In: *Tamtěž* (19.2.1945), s. 10; *Yalta Another Munich, Poles Tell Senators: Warn of Disaster in Appeasement*. In: *Tamtěž* (9.4.1945), s. 1.)

35 *The Case of Poland*. In: *The New York Times* (14.2.1945), s. 18.

36 Viz MCCORMACK, John: *Big 3 Balkan Rift Seen in Soviet Act*. In: *Tamtěž* (13.3.1945), s. 8.

37 Viz KROCK, Arthur: *In the Nation; What Stalin Has Revealed “in Due Course” Comes the Revelation; Think People Will Approve*. In: *Tamtěž* (6.4.1945), s. 14.

domu po dvaceti letech nastěhoval republikánský prezident, nechal otevřít trezory a prozkoumat archivy a zjistil, že žádné další tajné dohody neexistují.³⁸

Roosevelt sám se hlavní vlny kritiky „jaltského mnichovanství“ nedočkal. Vypořádat se s ní musel jeho nástupce Harry Truman. Nový prezident byl osobně v konfrontaci s tímto problémem ve výrazně výhodnější pozici než jeho předchůdce. Se zahraniční politikou v zásadě nepřišel nikdy do kontaktu a bylo by velmi obtížné připisovat mu podíl viny na jakýchkoli jaltských hříších. Jako politik ze Středozápadu byl vnímán jako bližší konzervativnímu křídlu demokratů a jeho přímočaré reakce během prvních zahraničněpolitických tiskových konferencí vyvolávaly dojem, že nehodlá Stalinovi trpět žádné excesy. Již po několika dnech jeho úřadování v Bílém domě začala protirooseveltovská média přinášet informace o soumraku „newdealerského appeasementu“.³⁹

Ve skutečnosti neměl Truman po svém nástupu do funkce vůbec v úmyslu měnit směřování americké zahraniční politiky nastavené Rooseveltem. Během léta, především v souvislosti s blížící se konferencí Velké trojky v Postupimi, byl vystaven tlaku na odmítnutí nejkritizovanějších závazků z Jalty, přičemž požadovaný krok byl v řadě případů formulován jako rozchod s *appeasementem* vůči Moskvě.⁴⁰ Truman, který se teprve začínal orientovat ve složitém propletení náznaků, slibů a závazků přijatých Rooseveltem, byl připraven jednat se Stalinem bez zbytečných okolků, ale nechystal se s ním vyvolat konflikt. Chtěl jasně demonstrovat připravenost plnit důsledně své závazky a přimět tím Sověty, aby i oni plnili ty své. Věřil v perspektivu poválečné spolupráce s válečným spojencem i ve svou schopnost se s ním rozumně domluvit. Kritiku Rooseveltovy politiky vůči Sovětskému svazu považoval především za součást stranických půtek s republikány a nenacházel v ní žádné podněty pro svůj další postup na tomto poli. V jeho deníku o tom najdeme z té doby řadu důkazů. Měsíc předtím, než vyplul do Evropy, aby zasedl se Stalinem k jednacímu stolu v Postupimi, si například poznamenal: „Pokaždé, když se věci

38 Jak to slíbil v průběhu volební kampaně, předložil Dwight Eisenhower již 20. února 1953, tedy měsíc po svém nástupu do funkce, Senátu návrh „jaltské rezoluce“, od které republikáni očekávali konečné vypořádání s „rooseveltovským appeasementem“. Podoba prezidentského návrhu však pro ně byla velkým zklamáním. Na základě výsledků pečlivého průzkumu dokumentů státního departmentu i Bílého domu totiž Eisenhower nenavrhl výsledky jaltské konference odsoudit a navždy se jich zříci, jak se od něj očekávalo. Rezoluce naopak kritizovala Sovětský svaz, že hrubě porušil „jasný záměr“ konference. Závěry konference byly podle ní Sověty „překrouceny tak, aby vedly k podrobení svobodných národů“. Hrozící konflikt mezi prezidentem a jeho frustrovanými straníky v Senátu zažehkala Stalinova smrt. Snaha nekomplikovat prezidentovi pokus navázat konstruktivní vztahy s novým sovětským vedením posloužila pak jako záminka pro stažení návrhu rezoluce z pořadu jednání. (Srv. CARO, Robert A.: *The Years of Lyndon Johnson*, sv. 3: *Master of the Senate*. London, Pimlico 2003, s. 524–526.)

39 TROHAN, Walter: War Chiefs Back Truman Firm Policy on Reds: New Deal “Appeasement” Backers Fade Away. In: *The Chicago Daily Tribune* (29.4.1945), s. 15.

40 Viz Notables Urge Truman Not to “Appease” Reds: See Grave U.S. Peril in Polish Problem. In: *Tamtéž* (19.6.1945), s. 1; Plea to Aid Poland Is Sent to Truman. In: *The New York Times* (19.6.1945), s. 13.

ve vztazích se Sověty začnou zpola zlepšovat, nějaký chytrák na ně zaútočí. Když to není Willie Hearst, Bertie McCormick nebo Burt Wheeler, pak je to jiný ptáček, který se snažil o appeasement s Německem, ale na Rusku nevidí nic dobrého. Já se Ruska nebojím.⁴¹

Netrvalo dlouho a nový americký prezident zjistil, že poctivá dohoda se Stalinem není možná. Jeho zápisky z počátku roku 1946 svědčí o tom, že v této době již nepovažoval sovětského diktátora za partnera pro spolupráci, ale za nebezpečného a agresivního protivníka. V neodeslaném dopise státnímu tajemníkovi Jamesi F. Byrnesovi z 6. ledna 1946 například psal: „Nemám nejmenší pochybnosti o tom, že Rusko má záměr provést invazi do Turecka a obsadit černomořské úžiny do Středomoří. Pokud nebude Rusko čelit železné pěsti a silným slovům, zaděláváme si na novou válku.“ Dopis končil slavným výrokem: „Už mě unavilo chovat se k Sovětům jako k malým dětem.“⁴² V Trumanově nejbližším okolí se již v té době poučení z Mnichova začalo aplikovat i na vztahy se Sovětským svazem,⁴³ ale v tehdejších prezidentových veřejných ani neveřejných vystoupeních takovou argumentaci nenajdeme. Tato situace se nezměnila ani o dva měsíce později, když se svým příspěvkem do veřejné diskuse o chování východního válečného spojence přišel bývalý britský premiér Winston Churchill. Jeho nesčetněkrát citovaný projev v missourijském Fultonu obsahoval řadu odkazů na historické souvislosti, včetně odkazu na zkušenost s *appeasementem*.⁴⁴ Trumanovi se projev velmi líbil, ale veřejně se odmítl k myšlenkám v něm obsaženým přihlásit.⁴⁵ Na jeho postoji se jistě podepsalo velmi smíšené přijetí projevu v americké veřejnosti,⁴⁶ zdá se ale, že stejně jako celá americká liberální levice měl i prezident dlouho problém vzdát se zcela naděje na světový řád vyprojektovaný jeho předchůdcem a přistoupit na to, že nedávny spojenec převzal na mezinárodní scéně roli nepřátel, které pomáhal Američanům porazit.

41 FERREL, Robert H. (ed.): *Off the Record: The Private Papers Of Harry S. Truman*. New York, Harper & Collins 1980, s. 44, záznam z deníku 7.6.1945.

42 *Tamtéž*, s. 80, záznam z deníku 6.1.1946.

43 James Forrestal, který v americké administrativě vedl ministerstvo námořnictva, odmítl při rozpravě kabinetu možnost sdílet se Sověty informace o jaderném výzkumu s argumentem: „Zdá se mi pochybné, že bychom se měli pokoušet koupit si jejich pochopení a sympatie. Už jsme to jednou zkusili s Hitlerem. Appeasement se nevyplácí.“ (Citováno podle: WELCH LARSON, Deborah: *Origins of Containment: A Psychological Explanation*. Princeton, Princeton University Press 1985, s. 217.)

44 Podstatné výňatky nebo úplný text Churchillova projevu přinesla všechna významná americká média. Viz např. Mr. Churchill's Address Calling for United Effort for World Peace: Truman and Churchill in Missouri. In: *The New York Times* (6.3.1946), s. 4. Publikován byl i jako oficiální dokument Kongresu USA (CHURCHILL, Winston: *Sinews of Peace*. Dokument Kongresu, 79. Kongres, 2. zasedání, A1145-7. Washington, D.C., U.S. Congress 1946).

45 Viz CLIFFORD, Clark – HOLBROOK, Richard: *Counsel to the President: A Memoir*. New York, Anchor Books 1992, s. 102 a 106.

46 Viz ADDISON, Paul: *Churchill: The Unexpected Hero*. Oxford, Oxford University Press 2005, s. 222.

Na postupimskou konferenci v létě 1945 odjížděl Rooseveltův nástupce Harry S. Truman (1884–1972) ještě s přesvědčením, že se Stalinovým Sovětským svazem budou moci Spojené státy přátelsky spolupracovat. V příštích měsících seznal, že zde pro demokracii vyvstává namísto Německa nová hrozba (foto www.imgur.com)

Během roku 1946 tak nastala zvláštní situace. Americká zahraniční politika zaujala v jednáních s Moskvou zřetelně tvrdší pozici, přičemž tento posun byl běžně zdůvodňován *poučením z Mnichova* a chápán jako rozchod s *appeasementem* předcházejícího období. I ta americká média, která měla blízko k liberálům, poukázala zcela otevřeně na analogie mezi aktuálním chováním Sovětského svazu a předválečnou politikou Německa.⁴⁷ Republikánský senátor Arhur H. Vandenberg a státní tajemník James F. Byrnes informovali Senát o zásadách americké politiky pro mírová jednání v Paříži a senátoři i tisk pochopili jejich vystoupení jako demonstraci vzniku nadstranické demokraticko-republikánské zahraniční politiky, založené na odmítnutí *appeasementu* vůči Sovětskému svazu.⁴⁸ Prezident se však

47 Srv. např.: „Máme před sebou velmi, velmi těžkou dobu. Krize vyvolaná válečnickými přípravami Sovětského svazu v Íránu se jen ztěží svou atmosférou liší od seriálu krizí, které smýkaly Evropou na cestě ke katastrofě v letech 1938 a 1939.“ (ALSOP, Joseph – ALSOP, Stewart: Matter Of Fact: On The Eve Of Crisis. In: *The Washington Post* (15.3.1946), s. 9.)

48 Viz Positive... Constructive... Bipartisan [online]. In: *The Time* (3.6.1946) [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,797800,00.html>; obdobně viz Bipartisan Policy. In: *The Washington Post* (23.5.1946), s. 6.

i nadále držel koncepci představující politiku jeho administrativy jako pokračování politiky Franklina Roosevelta.

Trumanův přístup byl jistě ovlivněn jeho mimořádným smyslem pro loajalitu, který tvořil páteř jeho politických i lidských postojů po celou jeho kariéru. Roosevelt si ho vybral jako svého viceprezidenta a dosadil ho tak i do Bílého domu – a Truman důsledně odmítal učinit jakékoli kroky, které by mohly mít protirooseveltovský charakter. Jestliže se zřekl argumentů vycházejících z mnichovského poučení, mohlo to být i výsledkem chladného kalkulu, že každé jejich použití nahrává republikánské opozici. V každém případě se této zásady držel i v době, kdy jeho administrativa začala připravovat první koncepční projekty, které měly zastavit sovětskou expanzi. V rámci příprav prezidentova projevu o pomoci Řecku a Turecku, které probíhaly v hektickém tempu na přelomu února a března 1947, zaznívaly často argumenty v tom smyslu, že nebude-li národům ohroženým komunismem poskytnuta pomoc hned na počátku, stoupne později cena za jejich záchranu mnohonásobně, což vyznívalo jako zjevný ohlas poučení z Mnichova.⁴⁹ Do konečného znění projevu, označeného obratem jako „Trumanova doktrína“, se takovéto formulace nedostaly, označen v něm nebyl explicitně ani zdroj ohrožení, proti němuž Truman sliboval poskytnout americkou pomoc.⁵⁰

Během prvních poválečných let se v americkém veřejném diskurzu z obsahu kritiky *appeasementu* i výzev k aplikaci poučení z Mnichova postupně vytrácela konkrétní vazba na Československo a na tamní události na konci třicátých let. *Mnichov*, podobně jako předtím například *Canossa* nebo *Waterloo*, opouštěl své geografické a časové souřadnice a stával se obecným pojmem, obecným modelem pro chování na mezinárodní scéně. Přesto ke skutečnému průlomů ve většinové akceptaci této poučky pro vztahy se Sovětským svazem došlo až poté, co se zdroj mezinárodního napětí desetiletým obloukem vrátil zpět do střední Evropy. Únorový komunistický převrat ovládl na čas stránky amerických novin a časopisů a nabídl analogii, které bylo těžké odolat. Vznikal dojem „tak a jsme v tom znovu“ – malé Československo, poslední bašta demokracie na Východě, se stává obětí agrese a nepřipravenému Západu nezbývá než bezmocně přihlížet. Paralelu mezi chováním nacistického Německa a komunistického Sovětského svazu, mezi Hitlerem a Stalinem, používal v této souvislosti kdekdo. Dokonce i jinak střízlivé newyorské *Timesy* uzavřely svůj komentář k pražskému převratu slovy: „Když Hitler obsadil Sudety, oznámil, že šlo o jeho poslední územní požadavek v Evropě. Byla to lež, která měla uchláchnit Západ k spánku. Moskva pokusem zastřít své úmysly pohrdla. Není důvod domnívat se, že Československo bude posledním terčem expanze ruského komunismu.“⁵¹

49 Viz např. *HSTL*, President's Secretary's Files, Joseph M. Jones Papers, pracovní návrhy pro prezidentovu zprávu určenou Kongresu o situaci v Řecku, 3.3.1947.

50 Sr. PETERS, G. – WOOLLEY, J. T. (ed.): *The American Presidency Project: Harry S. Truman* [online], dokument č. 56 – zvláštní zpráva pro Kongres o Řecku a Turecku: Trumanova doktrína, 12.3.1947 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=12846>.

51 Red Triumph in Prague. In: *The New York Times* (26.2.1948), s. 22.

Prezident Truman reagoval na situaci vytvořenou únorovým úspěchem komunistů v Československu razantním zesílením tlaku na urychlení legislativních opatření, která měla uvést v život Marshallův plán, na zavedení všeobecného vojenského výcviku a částečné branné povinnosti, a především na provedení kroků, které by otevřely prostor pro vznik obranné aliance demokratických zemí.⁵² Využití pro tuto kampaň jako argument poučení z Mnichova se v dané atmosféře přímo vnucovalo. Truman však setrval u své staré taktiky a důsledně se vyhýbal jakémukoli použití slova *appeasement*. Ještě se tak prohloubil paradoxní rys jeho projevů z průběhu předcházejícího roku. Prezident, který miloval historické paralely a nadevše si cenil své schopnosti poučit se z příkladů minulosti, pronášel projevy, ve kterých vymazával z americké politiky poslední zbytky *appeasementu*, ba dokonce vyhlašoval skoncování s *appeasementem* – aniž by přitom použil slova *appeasement*. Tento paradox pak podtrhovala skutečnost, že na podobu veřejného diskurzu neměla prezidentova komunikační taktika v zásadě žádný vliv. Jeho projevy byly totiž rozsáhle interpretovány právě s použitím pojmů *appeasement* a *Mnichov*.

Příkladem této situace je projev, který pronesl v Kongresu 17. března 1948. Šlo o jeho doposud nejostřejší řeč na adresu sovětského postupu v Evropě, ve které už nepovažoval za nutné obcházet po špičkách otázku příčin kritické mezinárodní situace. Popsal poslední vývoj v Evropě a prohlásil, že Spojené státy k němu musí zaujmout jasný a nesmiřitelný postoj, který bude založen nejen na hospodářské síle. Aby zabránili válce, musí být Američané připraveni zaplatit za svou vojenskou připravenost. Pokud se k tomu neodhodlají, zaplatí později mnohem větší cenu, prohlásil Truman.⁵³ K explicitní připomínce *Mnichova* přitom nesáhl, jen několik hodin poté to však za něj udělal státní tajemník George C. Marshall, když vysvětloval obsah prezidentova projevu na půdě klíčového senátního výboru pro ozbrojené síly. Pokud by se Spojené státy chystaly reagovat na agresivní kroky Sovětského svazu pouze diplomatickými prostředky, byl by to *appeasement*, prohlásil.⁵⁴ A stejně interpretovala prezidentovo vystoupení i americká média. Podle newyorských *Timesů* použil prezident širokou škálu historických argumentů, aby doložil nezpochybnitelný fakt, že „*appeasement* nevede k míru, ale k válce“.⁵⁵

52 Na počátku března bratři Joseph a Stewart Alsopovi v redakčním komentáři na stránkách deníku *Washington Post* rozdělili „konflikt mezi Sověty a Západem“ do tří etap. Prvou označili za „období amerického sebeklamu“ – období *appeasementu* vůči Sovětskému svazu. Druhá byla podle nich charakterizována pokusy zastavit sovětský imperialismus politickými a ekonomickými metodami a vyvrcholila Marshallovým plánem. Třetí fáze, do které svět právě vstoupil, se v jejich očích vyznačovala vytvářením vojenských obranných paktů a „koordinací válečných plánů napříč nesovětským světem“. (ALSOP, Joseph – ALSOP, Stewart: *Matter of Fact: The Military Phase Begins*. In: *The Washington Post* (5.3.1948), s. 25.)

53 Viz PETERS, G. – WOOLLEY, J. T. (ed.): *The American Presidency Project: Harry S. Truman* [online], dokument č. 52 – zvláštní zpráva pro Kongres o ohrožení svobody v Evropě, 17.3.1948 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=13130>.

54 Viz TRUSSELL, C. P.: *Secretary Is Firm: Diplomatic Action Alone Means Appeasement, He Tells Senators*. In: *The New York Times* (18.3.1948), s. 1.

55 *The Call to Action*. In: *Tamtéž* (18.3.1948), s. 26.

Řečnická abstinence od *Mnichova* a *appeasementu* Trumanovi vydržela po celý rok 1948, včetně prezidentské kampaně, ve které dokázal tak obdivuhodně zvítězit. Přesto volby znamenaly další významný posun v postavení těchto pojmů v americkém interním i veřejném politickém diskurzu. Spor o ně nebyl hlavním tématem volebního souboje mezi republikány a demokraty, ale obě strany se vůči nim v průběhu voleb vymezily, a to díky účasti třetího významného kandidáta, bývalého Rooseveltova viceprezidenta Henryho A. Wallacea, který kandidoval za Pokrokovou stranu (*Progressive Party*). Ten se prohlásil za jediného skutečného následníka Franklina Roosevelta a pokusil se získat voliče pro program mezinárodní spolupráce založený na zásadách vstřícnosti vůči Sovětskému svazu a pochopení pro jeho potřeby a obavy.⁵⁶ Proti této představě se razantně vymezily obě velké strany i převážná část mainstreamových médií.⁵⁷ Co však bylo ještě důležitější, odmítly ji nejvýraznější osobnosti představující levicovou alternativu Trumanových demokratů. Kriticky se k Wallaceově kampani postavila ikona liberálů Eleanor Rooseveltová⁵⁸ a pochopení pro ni nenašel ani veterán amerického socialismu Norman Thomas, celoživotní pacifista a odmítač vojenské služby, který se v tomto roce chystal na svůj šestý beznadějný pokus o získání klíčů od Bílého domu v řadě.⁵⁹ Wallace ve volbách obdržel pouze něco přes milion hlasů,⁶⁰ což znamenalo tečku za jeho osobní politickou kariérou. Pro Trumana bylo důležité, že na svou cestu do politického zapomení si poražený kandidát pokrokářů s sebou v očích americké veřejnosti odnášel i velkou část břemena dědictví Rooseveltovy politiky vůči Stalinovi.

Paralelně s volební kampaní sváděl Trumanův tým další souboj, neméně dramatický a potenciálně mnohem nebezpečnější. Spojené státy spolu s Francií a Spojeným královstvím musely od června 1948 čelit doposud největší poválečné mezinárodní krizi, blokádě Berlína. Americká administrativa měla poprvé možnost aplikovat v praxi zásady, na kterých stavěla svůj velký projekt „zadržování komunismu“ (*containment*), nacházející se v tu dobu stále ještě ve stadiu pouze se blížícím definitivnímu zrodu. Vojenská přítomnost tří západních mocností v Berlíně neměla z vojenského hlediska nejmenší význam. Byla to předsunutá pozice, která neposkytovala žádné výhody a byla zcela nehajitelná. Zároveň však měla podle soudu

56 Nejnověji na toto téma viz DEVINE, Thomas W.: *Henry Wallace's 1948 Presidential Campaign and the Future of Postwar Liberalism*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 2013.

57 Viz např. Wallace Assailed As An 'Appeaser'. In: *The New York Times* (3.3.1948), s. 14. Týdeník *Time* používal pro Wallacea označení „šampion míru, appeasementu a prostých lidí“ (The Voice of the Locust [online]. In: *The Time* (19.4.1948) [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,798370,00.html>).

58 Srv. SCHLESINGER, Arthur Jr.: Who Was Henry A. Wallace? The Story of a Perplexing and Indomitably Naive Public Servant. In: *The Los Angeles Times* (12.3.2000), s. 3.

59 O Wallaceových zahraničněpolitických názorech Thomas prohlásil: „Wallaceův druh appeasementu by válce nezabránil, jenom by ji odložil.“ (Thomas Condemns Wallace on Russia. In: *The New York Times* (16.9.1948), s. 26.)

60 Wallace obdržel 1 156 103 hlasy, Dewey 21 969 170 hlasů a Truman 24 105 695 hlasů (*Statistical Abstracts of the United States, 1950*. Washington, D.C., Bureau of the Census, U.S. Department of Commerce 1950, s. 297).

Sovětská blokáda západních sektorů Berlína, trvající od června 1948 do května 1949, se stala pro Trumanovu administrativu prvním ostrým testem politiky odmítání appeasementu. Zásobování odříznutých obyvatel Západního Berlína téměř rok zajišťoval pouze nepřetržitý letecký most (foto berlin-airlift, www.media1.shmoop.com)

západních spojenců velkou symbolickou hodnotu. Britové, Francouzi a Američané drželi své okupační sektory na základě platných smluv, které byly součástí poválečného uspořádání v Evropě, a pokud by se vzdali svých práv v Berlíně, s největší pravděpodobností by to vedlo ke zpochybnění i ostatních dohod.⁶¹

Trumanova administrativa se s prvním velkým testem svého odhodlání postavit se sovětské expanzi vyrovnala se ctí. Její postup sice nebyl patrně tak přímočarý,

61 Podle Roberta D. Murphyho, politického poradce amerického velitele v Německu generála Lucia D. Claye, by stažení Američanů z Berlína zásadním způsobem oslabilo americkou pozici v Evropě. Němci i ostatní Evropané by usoudili, že následovat bude jejich stažení z celého Německa. Americká pozice v Evropě by se pak podobala „postavení kočky na nakloněné cínové střeše“. (*FRUS, 1948, sv. II: Germany and Austria*. Ed. William Slany a Charles S. Sampson. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1973, s. 919 n., dokument č. 559 – telegram amerického politického poradce pro Německo Roberta D. Murphyho pro státního tajemníka Achesona, Berlín, 26.6.1948.)

koncepční a konzistentní, jak se jej po skončení krize Trumanovo okolí pokoušelo prezentovat a jak jej donedávna líčila americká historiografie. Ani role samotného prezidenta nebyla nejspíš tak výrazná, jak se dlouho soudilo, ale výsledek byl z amerického pohledu nesporně pozitivní.⁶² Stalinův tlak v Berlíně urychlil vznik Severoatlantické aliance stejně jako proces ustavení samostatného demokratického státu na území západních okupačních zón Německa a jeho integraci do rodícího se hospodářského i bezpečnostního systému v západní Evropě. Západní spojenci zůstali v Berlíně a demonstrovali přesvědčivě své odhodlání trvat na dodržování dohod o poválečném uspořádání v Evropě. Američané udávali v průběhu krize tón a směr při postupu západních spojenců, ti tuto jejich roli akceptovali a americká média to zaznamenala.⁶³ Na domácí scéně, navzdory probíhající prezidentské kampani, se proti postupu americké administrativy v krizi kolem Berlína neozval žádný významný kritický hlas.⁶⁴ Není divu, že sám prezident a lidé kolem něj byli s výsledky svého postupu v době krize spokojeni a že je považovali, jak uvidíme dále, za mimořádně přesvědčivý argument ve prospěch své zahraničněpolitické koncepce.

Argumenty založené na poučení z Mnichova zaznívaly v diskusích o berlínské blokádě jen velmi střídově, jak na interních, tak na veřejných fórech. Ani média s nimi v této souvislosti nijak neplýtvala, navzdory tomu, že v komentářích k prezidentské kampani jich najdeme velké množství. Podílela se na tom jistě Trumanova zdrženlivost co do užívání slova *appeasement* stejně jako skutečnost, že se americká reakce na blokádu nestala předmětem stranického souboje o Bílý dům. Přesto bylo mnichovské poučení v úvahách a diskusích Trumanových spolupracovníků o blokádě významně přítomno, a to již v podobě odrážející proměnu, kterou prošlo od chvíle, kdy se na konci třicátých let v americkém politickém diskurzu objevilo. Někdy na konci roku 1948 shromáždili prezidentovi poradci záznamy z klíčových jednání a sestavili materiál shrnující průběh berlínské krize. Vyplývá z něj, že hlavním cílem amerického snažení bylo zabránit válce. Trumanova administrativa hledala cestu ke kompromisu, snažila se získat čas, a dokonce nevyklučovala možnost, že by se západní spojenci mohli z Berlína stáhnout. Prezident osobně i jeho nejbližší spolupracovníci však opakovaně zdůrazňovali, že v žádném případě nepadá

62 Srv. HARRINGTON, Daniel F.: *Berlin on the Brink: The Blockade, the Airlift, and the Early Cold War*. Lexington, University Press of Kentucky 2012.

63 Viz např. vystoupení britského ministra zahraničí Ernesta Bevin v Dolní sněmovně v září 1948, ve kterém charakterizoval postoj západních mocností ohledně Berlína jako „absolutně pevný a odmítající dát najevo známky *appeasementu*“ (MATTHEWS, Herbert L.: Bevin Says the West Is Firm In Intention to Stay in Berlin. In: *The New York Times* (23.9.1948), s. 1).

64 Republikánský prezidentský kandidát Thomas Dewey se sice z pochopitelných důvodů vyhnul přímé podpoře kroků Bílého domu, ale na samém vrcholu volební kampaně odmítl v souvislosti s blokádou jakékoli kompromisy se Sověty v principiálních otázkách. „Míru není možné dosáhnout *appeasementem*,“ prohlásil a vyjádřil jistotu, že v této věci jsou Američané jednotní. (EGAN, Leo: Dewey Bars Any Compromise Of Our Principles on Berlin. In: *Tamtéž* (29.9.1948), s. 1.)

v úvahu odchod vynucený. Kompromis byl vítán, ale „aniž by se za něj platilo appeasementem“.⁶⁵

Taková byla tedy podoba poučení z Mnichova, jak ji Truman se svými spolupracovníky zformuloval s ohledem na vztahy se Sovětským svazem, který v očích Washingtonu představoval hlavního a v danou chvíli jediného vážného protivníka ohrožujícího světový mír. Nebylo cílem tohoto protivníka zničit, ale odradit ho od další agrese. Proto bylo nutné vyhýbat se krokům, které by se daly chápat jako *appeasement* – tvůrci americké politiky totiž považovali za prokázané, že *appeasement* agresora pouze povzbudí. (Nezanedbatelnou úlohu při této úvaze jistě hrála i skutečnost, že kroky interpretovatelné jako *appeasement* byly nepřijatelné pro většinu americké veřejnosti a představovaly tak značné politické riziko.) Jednání s protivníkem bylo žádoucí, ale pouze z pozice síly. Průběh a vyústění krize vyvolané bloádou Berlína interpretovalo Trumanovo okolí jako jasné potvrzení správnosti zvolené strategie, jako dlouhodobě platný vzorec chování pro příští podobné situace. Když se v srpnu 1948 objevila šance, že by bylo možné se Stalinem dohodnout zrušení bloády, připravili prezidentovi poradci návrh projevu, v němž měl být tento úspěch oznámen americké veřejnosti. Truman by v takovém případě Američany ujistil, že jeho administrativě se podařilo zabránit válce, aniž by přitom sklouzla na nebezpečnou cestu *appeasementu*. Zároveň by však zdůraznil, že dohoda o Berlínu neznamená konec konfrontace s nedávným spojencem a že před Spojenými státy je ještě dlouhá cesta, na jejímž konci má být „nikoli mír pro naše časy, ale mír pro všechny časy“.⁶⁶

Henry A. Wallace (1888–1965), za války americký viceprezident, v září 1946 rezignoval na funkci ministra obchodu. Jeho idealistická alternativa vstřícné politiky vůči Stalinovi a sovětským imperiálním ambicím utrpěla v prezidentských volbách na podzim 1948 naprostou porážku (foto www.wikimedia.com)

65 *HSTL*, President's Secretary's Files, Harry S. Truman Papers, *The Berlin Crisis*. (Výzkumný projekt č. 17, hrubý koncept.) Washington, D.C., Department of State (cca 1948).

66 *Tamtéž*, Papers of George M. Elsey, karton (box) 33, složka (folder) Campaign – Reference Material – Foreign Affairs, návrh projevu o Berlínu, 1948 (blíže nedatováno); viz také HARRINGTON, D. F.: *Berlin on the Brink*, s. 163.

Zkušenost z první berlínské krize spolu s novou interpretací mnichovského poučení se staly přirozenou součástí poslední etapy formulace americké zahraničněpolitické strategie „zadržování komunismu“. Na jaře 1950 vyústily dosavadní diskuse do podoby obsáhlého dokumentu – směrnice Rady pro národní bezpečnost č. 68, označované jako NSC-68.⁶⁷ Navazovala na předcházející podobné dokumenty vypracované tímto klíčovým grémiem, avšak vedle dosavadní zkušenosti z konfrontací se Sověty zahrnovala i klíčový nový aspekt.

Třidvacátého září 1949 informoval Truman nejprve svůj kabinet a bezprostředně poté i veřejnost, že podle jeho informací provedl Sovětský svaz úspěšný test jaderné zbraně.⁶⁸ Oznamil tím začátek zcela nové kapitoly v dějinách mezinárodní politiky. Kapitoly, ve které rizika mezinárodních vztahů nabývala obludných rozměrů jaderné války, za níž se navíc již začínal rýsovat přízrak termonukleární inovace. Tato skutečnost se do textu směrnice NSC-68 samozřejmě výrazně promítla. Mnichovské poučení je v ní explicitně zmíněno jen velmi sporadicky. Přesto můžeme celý dokument bez velké nadsázky označit za programovou antitezi *appeasementu*.

Dokument NSC-68 byl jako přísně tajný zpřístupněn veřejnosti až v polovině sedmdesátých let, jeho text byl však cíleně formulován tak, aby se dal využít pro veřejná vystoupení zástupců americké administrativy.⁶⁹ Úkolu seznámit americkou veřejnost se zásadami nové strategie se na jaře 1950 chopil státní tajemník Dean Acheson, který po prezidentských volbách v roce 1948 vystřídal v úřadu George Marshalla. Seriál projevů k nejrůznějším kategoriím posluchačů vyvrcholil v polovině června vystoupením v Dallasu. Šéf americké diplomacie zde zdůraznil obě hlavní zásady strategie USA na mezinárodní scéně – snahu zabránit válce i úsilí dát jasně najevo, že Spojené státy jsou na válku připraveny. Vyloučil, že by se Američané mohli uchýlit k preventivní válce, ale zároveň – s citem pro publikum, ke kterému se bezprostředně obracel – o žádoucí strategii prohlásil: „Neměli bychom stáhnout žaluzie, posadit se v přijímacím pokoji s nabitou brokovnicí a čekat. Izolace není realistickou cestou. Nefunguje a není laciná. Snaha usmířit sovětské ambice *appeasementem* je ve skutečnosti pouze alternativou izolace. Vedla by

67 *HSTL*, President's Secretary's Files, Harry S. Truman Papers, A Report to the National Security Council – NSC 68 [online]. Dostupné z: http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/coldwar/documents/pdf/10-1.pdf [cit. 2015-04-30].

68 K informacím kabinetu viz *HSTL*, President's Secretary's Files, Matthew J. Connelly Papers, Cabinet, zápis ze zasedání vlády v pátek 23.9.1949; ke zveřejnění této informace viz PETERS, G. – WOOLLEY, J. T. (ed.): *The American Presidency Project: Harry S. Truman* [online], dokument č. 216 – Statement by the President on Announcing the First Atomic Explosion in the U.S.S.R., 23.9.1949 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=13312>.

69 Autoři dokumentu v čele s Paulem Nitsem měli přímo zadání psát „jednoduše, jasně a téměř telegraficky“, neboli používat „hemingwayovské věty“ (*FRUS*, 1950, sv. I: *National Security Affairs; Foreign Economic Policy*. Ed. Neal H. Petersen, John P. Glennon, David P. Mabon, Ralph R. Goodwin a William Z. Slany. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1977, s. 196–200, dokument č. 70 – záznam z porady Společné revizní pracovní skupiny státního departmentu a ministerstva obrany (*State-Defense Policy Review Group*), Washington, 16.3.1950).

Harry S. Truman po triumfu v prezidentských volbách v listopadu 1948 s výtiskem deníku Chicago Daily Tribune, který předčasně pasoval na vítěze jeho republikánského protikandidáta Thomase Deweyho (foto www.wordpress.com)

k rozhodujícímu souboji o přežití, do kterého bychom šli oslabeni morálně i vojensky.⁷⁰ Dva týdny po Achesonově projevu překročily severokorejské jednotky 38. rovnoběžku a v mohutném náporu začaly drtit odpor jižního souseda.

Dokončení příště!

70 Acheson Rules Out 'Preventive War'. In: *The New York Times* (14.6.1950), s. 2; Acheson Warns of Red's Aim to Terrify Weak: Still Hopes Russia May Be 'Good Neighbour'. In: *The Chicago Daily Tribune* (14.6.1950), s. 10; viz také BEISNER, Robert L.: *Dean Acheson: A Life in the Cold War*. Oxford, Oxford University Press 2006, s. 249 n.

Most do budoucnosti

*Příběh města na severu Čech
jako studie proměn socialistické modernity*

Matěj Spurný

*A naslouchají svatí ve zdi
na druhém konci nití hvězdy
a dokonce i kameny*

*kočičí, v hrbolaté dlažbě,
štíty a ploty, římsy, trámy
mříže a okna se záclonami,*

*klepadlo staré u dveří,
komíny, stíny, žaluzie,
na staré věži půlnoc bije*

a krásná hudba stále zní.

*To staré domy vyhrávají,
dokud je lidé nezbourají,
potom už neozve se z tmy*

*cimbál a hudba hoboje,
bubínek, čelo, housle dvoje,
ulička stará oněmí.*

A hvězdy řeknou: To se smí?

Jan Skácel:
Uspávanka se starými domy

Jedno lidské sídlo bylo vymazáno z povrchu zemského. Jiné, stejného jména, o pár kilometrů dál postaveno na zelené louce. Zaniklo jedno z nejcennějších historických měst severních Čech. Památky evropské gotiky i renesance, měšťanské domy, kláštery a kostely, tři náměstí, reprezentativní budovy a bulváry vyprávějící o bohatství, které po průmyslové revoluci nahromadily zdejší elity, byly zbourány, aby uvolnily cestu velkorypadlům. Patnáct tisíc lidí přišlo o svůj domov. Svět křivolakých ulic

a starých domů nahradilo racionálně organizované město, o jakém snili zdaleka nejen čeští moderní architekti a urbanisté. Město, které mělo lidem otevřít cestu k důstojnému životu.¹

Takový je příběh města Most. Příběh, který se odehrál v severních Čechách v šedesátých a sedmdesátých letech dvacátého století.

Odpověď na otázku po příčinách je zdánlivě jednoduchá. Tou hlavní byl „černý poklad pod městem“.² Uhlí, díky němuž Most zbohatl a vyrostl, se po druhé světové válce, v časech cílevědomého budování palivoenergetické základny, stalo pro staré město osudným. Těžba se přesunula z hlubokých děr na povrch. Z okolí města přímo do jeho ulic.

Spokojit se s takovou odpovědí by ale znamenalo přijmout logiku inženýrů Severočeských hnědohuhelných dolů (SHD). Existence uhelné slaje pod zemským povrchem, ať už na něm stálo cokoliv, z jejich perspektivy nenavozovala otázku, co dělat, ale naopak byla sama o sobě již odpovědí: těžít.

Jako historik vycházím naopak z předpokladu, že s uhlím pod dlažbou historického města je možné se potýkat různými způsoby a že tedy i příběh starého Mostu mohl mít řadu alternativ. Tázání po kořenech a okolnostech rozhodnutí, jež určovala příběh tohoto města po druhé světové válce, tak trvá a získává na naléhavosti. Ze spleti otázek vystupuje především jedna, nejméně zásadnější: *V jakém myšlenkovém a sociálním kontextu bylo možné ospravedlnit gigantický experiment, v jehož důsledku zaniklo jedno z nejcennějších historických měst českých zemí?*

Necháme-li se touto otázkou vést, vyvstávají před námi otázky další, s ní spjaté, ale vyžadující brát v potaz mnohem širší souvislosti. Jakou roli hrál kontext bývalých Sudet, tamního bezdomoví a vykořeněnosti? Máme experiment vnímat jako projev víry v pokrok a důstojnější život pro všechny? Nebo spíše jako plod produktivistického myšlení redukujícího svět na ekonomické ukazatele? Co bylo specificky komunistické a co tvořilo obecnou součást modernistického diskurzu šedesátých a sedmdesátých let dvacátého století? Proměňoval se během oněch tří desítek let, kdy se o likvidaci a stavbě města uvažovalo a následně se obojí uskutečňovalo, převládající způsob myšlení lidí o jejich životním prostředí? Studie o transformaci Mostu tak ve svém jádru nemůže být ničím jiným než jedním z mnoha pokusů o porozumění proměňujícím se představám o důstojném životě a civilizačním pokroku v poválečné Evropě.³

1 Tento text je výsledkem postdoktorského projektu „Velký experiment socialistické moderny“, jenž byl jako projekt č. P410-12-P596 podpořen Grantovou agenturou České republiky. Teze formulované v této studii budou dále rozvedeny, prokresleny a empiricky podloženy v připravované stejnojmenné monografii, která vyjde v nakladatelství Karolinum na přelomu let 2015 a 2016.

2 Jakkoli se pod městem, stejně jako v celé severočeské pánvi, nacházelo hnědé uhlí, používala se po celé sledované období v souvislosti s touto surovinou symbolika černé barvy (černé město, černé zlato nebo právě černý poklad pod městem).

3 Inspiraci pro tuto stať poskytla studie amerického historika Eagla Glassheima o poválečném osudu města Most (GLASSHEIM, Eagle: Most, the Town that Moved: Coal, Communists and the “Gypsy Question” in Post-War Czechoslovakia. In: *Environment and History*,

Příběh

Starý Most

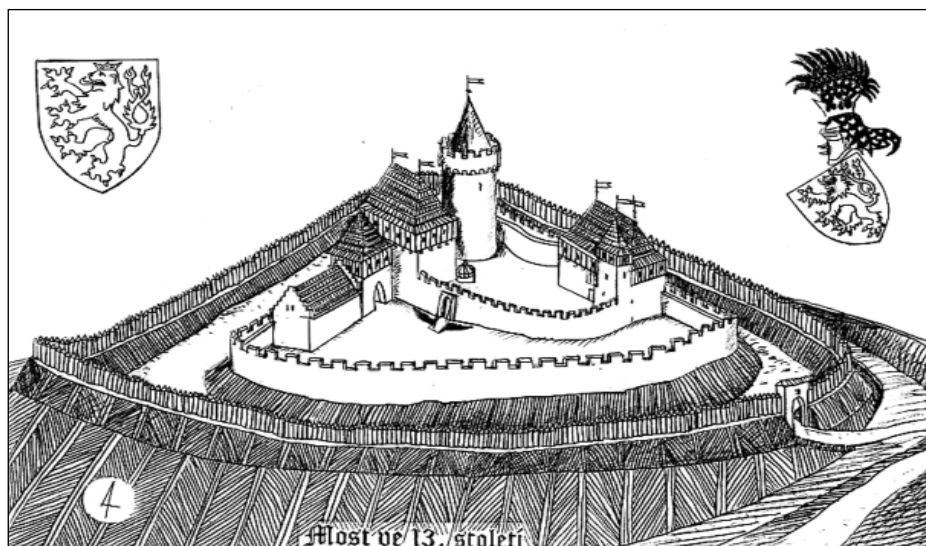
Dějiny Mostu byly od jeho založení ve 13. století nesený výrazným mocenským zájmem na existenci města a na jeho konkrétní podobě. Most byl založen jako královské město z popudu českého panovníka Václava I., který se s ohledem na strategickou polohu a ekonomický potenciál rozhodl pod vrchem Hněvínem vybudovat nové mocenské centrum severozápadních Čech. Starý Most vznikl plánovitě, na základě urbanistického konceptu s převládajícím pravoúhlým členěním. Zájem státní moci na existenci města hrál zcela zásadní roli také v jednom z nejtěžších okamžiků jeho historie, totiž po požáru, jenž roku 1515 zachvátil a během dvou hodin zničil téměř celé toto sídlo; novou výstavbu podpořil král Vladislav II. Jagelonský a přispěl na ni dokonce i papež. Právě v období této unikátní obnovy města vznikla většina jeho do dvacátého století dochovaných historicky nejcennějších staveb – měšťanské renesanční domy, a především děkanský chrám Nanebevzetí Panny Marie, výjimečné dílo pozdní gotiky a jeden z největších kostelů v celých Čechách.⁴

Vedle panovnického a státního zájmu na existenci města určoval dynamiku jeho vývoje od počátku také silný ekonomický motiv souvisící s těžbou nerostných surovin v Krušných horách a v Podkrušnohoří, v posledních dvou staletích v první řadě hnědé uhlí, nacházejícího se dokonce i pod samotným městem Mostem. Tento faktor získal zcela novou podobu a zásadně nabyl na významu v druhé polovině 19. století, v čase převratného technologického rozvoje a s ním spjatých proměn fungování kapitalistické ekonomiky. Do plánování tvárnosti města a jeho bezprostředního okolí tou dobou vstupují noví aktéři, jejichž záměry, potřeby a možnosti otevírají v lecčem rozporné perspektivy – od dynamického rozmachu až po úplnou likvidaci Mostu. Život města a jeho obyvatel se tak postupně stává z velké části funkcí trhu s uhlím a technických možností nové doby. Existenci a podobu Mostu začíná opět zásadním způsobem ovlivňovat sílící moc, tentokrát moc hospodářská.

Druhým výrazným principem, který od počátku spoluurčoval život starého Mostu, byla rozmanitost společnosti, která jej utvářela, a to jak ve smyslu jazykovém (etnickém), tak – alespoň v klíčovém období rozmachu a obnovy města, tedy v 15. a 16. století – v ohledu náboženském.

roč. 13, č. 4 (2007), s. 447–476). Ačkoliv v mnoha ohledech prohlubují, empiricky podkládám a kontextualizují Glasheimem již zdůrazněné aspekty (od sudetského bezdomoví až po industriální modernu jako širší kontext, jehož vypouklé zrcadlo nám příběh Mostu nastavuje), argumentace tohoto esejisticky laděného pojednání klade v některých klíčových momentech jiné akcenty. Prvek etnicity, a zejména romský aspekt nestojí tak v popředí jako u Glasheima; naopak narozdíl od něj nepojímám likvidaci a budování Mostu v první řadě jako projekt komunistických elit, nýbrž zdůrazňuji a prostřednictvím dobových pramenů dokumentuji akceptování celého projektu, ba účast na něm, ze strany širší společnosti – a to přinejmenším do počátku 70. let.

4 Srv. KUČA, Karel: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, sv. 4. Praha, Libri 2000, s. 161–201.

Hrad na vrchu Hněvíně, založený ve 13. století, poskytoval ochranu vznikajícímu městu Most. Kresba Jana Heřmana podle historické rekonstrukce Jindřicha Langhamera (© Jan Heřman, www.hrady-zriceniny.cz)

Most byl od svého založení nejen královským městem, ale také místem intenzivního náboženského života. Ve Vsi sv. Václava, jednom ze sídelních jader budoucího města, stál nejen první kostel na území Mostu, ale také komenda křižovníků, v samotném Mostu pak postupně přibývaly kostely a kláštery magdalenitek a minoritů, v 18. století ještě kolej piaristů. Za husitských válek Most patřil ke katolickým baštám, ubránil se husitskému obležení a kromě zmíněné komendy křižovníků tak nebyl zničen, na přelomu 16. a 17. století tu však i díky saskému vlivu na čas převládli luteráni.⁵ Právě potýkání luteránů s katolíky poznamenalo i protahující se stavbu centrální mostecké církevní architektury, pozdějšího kostela Nanebevzetí Panny Marie, vystavěného ve slohu pozdní gotiky a vyznačujícího se zcela mimořádným řešením konstrukce a pozoruhodnou, na svou dobu moderní estetikou vnitřního prostoru.

Dějiny města Most utvářeli jak lidé, jejichž mateřským jazykem byla čeština, tak i ti, jejichž mateřštinou byla němčina. V 18. a v první polovině 19. století byl Most jazykově německým městem – jazykově český vliv začal opět posilovat až v souvislosti s rozvojem těžby uhlí, který si vyžadoval pracovní síly i ze vzdálenějších oblastí. Tento trend zprvu proměňoval národnostní strukturu spíše na přilehlém venkově, samotné město zůstávalo převážně německé.⁶ Jakkoli se v meziválečném

⁵ Karel Kuča uvádí, že „luteránství ... kolem roku 1590 zcela převládlo“ (*tamtéž*, s. 174).

⁶ Roku 1880 mělo město Most 10 136 obyvatel, z toho 1026 Čechů, a v roce 1910 z 25 577 obyvatel bylo 3965 Čechů a 21 267 Němců (*tamtéž*, s. 164).

období tato situace poměrně rychle měnila,⁷ tvořili až do druhé světové války zdejší měšťanskou vrstvu (tedy zároveň vrstvu vlastníků pozemků a nemovitostí) v naprosté většině Němci. Sociální rozdělení a konflikty se tak do jisté míry překrývaly s národnostním uspořádáním (byť vedle českých horníků a německých „uhlobaronů“ zde samozřejmě žili i němečtí horníci a – vzácněji – čeští příslušníci střední či vyšší vrstvy).

* * *

Navzdory tak zásadnímu mezníku českých dějin, jaký bezpochyby představuje květen 1945, můžeme sledovat soustavnou a v zásadě úspěšnou snahu o nepřetržitý rozvoj systému, na němž se město Most během posledního půlstoletí před válkou stalo zcela závislým – těžba a distribuce hnědého uhlí a produkce elektrické energie. Zatímco v řadě obcí severočeského pohraničí se první týdny po osvobození nesly ve znamení divokého vraždění a vyhánění Němců, soustředili se na Mostecku zejména čeští starousedlíci z řad horníků na zachování těžby v dolech i velkolomech, výroby paliv v chemické továrně v Záluží a produkce elektrické energie – tedy základních funkcí průmyslu nezbytných pro existenci moderní společnosti v té podobě, jaká se prosadila během první poloviny dvacátého století. Lidé mizeli a jiní přicházeli, kláštery, kostely i celé urbanistické struktury se stávaly zbytnými přežitky minulosti, ale systém, základní vztah mezi průmyslem, politikou a společností formující město Most a jeho okolí již desítky let před válkou, byl zachován. Jeho chod nepřerušila válka ani osvobození, vyhnání ani dosídlení, poválečné konfiskace ani znárodnění.

Výslednicí všech výše popsaných vlivů jsou kontrasty charakteristické pro starý Most padesátých a šedesátých let – kontrasty, s nimiž město vstupuje do období, kdy budou regionální i celostátní ekonomické a politické elity rozhodovat o jeho bytí a nebytí. Prvním z nich je rozpor mezi vysokou historickou a památkovou hodnotou starého města (danou výše popsanou urbanistickou strukturou, počtem historických domů, charakterem kostelů a klášterních komplexů) a zanedbaností jeho historických památek, řadových domů i veřejného prostoru. Obrazy špinavého, zašlého města, jak je starý Most dodnes zapsán v paměti mnoha jeho někdejších obyvatel i návštěvníků, nevezly jen z dodatečné snahy o ospravedlnění toho, co se stalo. O katastrofálních poměrech podává zprávy historická literatura, staré fotografie a řada dobových přehledů a šetření mapujících stav města.⁸

7 V roce 1921 se již 9261 z 27 230 obyvatel Mostu hlásilo k české národnosti, v roce 1930 to pak bylo 9740 z 28 212 obyvatel (*tamtéž*).

8 Jedná se především o podrobný likvidační záměr ze 4. února 1963, vyhotovený příznačně více než rok před rozhodnutím vlády o likvidaci Mostu (*Národní archiv*, Praha (dále NA), fond (f.) 960 (Ministerstvo paliv III, 1963–1965), karton (k.) 419 a 420, inventární číslo (inv. č.) 430, Likvidační záměr města Mostu, 4.2.1963), Zprávu o efektivnosti likvidace starého Mostu z roku 1965 (*tamtéž*, Archiv ÚV KSČ (AÚV KSČ), f. 1261/0/4 (Předsednictvo ÚV KSČ 1962–1966 – dřívější označení fondu Archiv ÚV KSČ 02/1), svazek (sv.) 107,

Starý Most tvořila vedle středověkých uliček s pozdně gotickými, renesančními a barokními domy především zástavba z 19. století, svědčící o bohatství zdejších měštanských a podnikatelských vrstev, odvozeném od těžby uhlí a na ni navázaného průmyslu. Soukenická ulice, foto z roku 1905 (užité snímky pocházejí z fotografického fondu Státního okresního archivu Most, pokud není uvedeno jinak)

Starý Most na přelomu padesátých a šedesátých let obývalo kolem patnácti tisíc lidí, něco přes pět tisíc rodin. Více než desetina z nich nežila samostatně, takže dvě či více rodin se tísnily v jednom bytě. Šedesát procent obyvatel žilo v jednopokojových bytech, v naprosté většině bez koupelny (ani větší byty ale obvykle neměly koupelnu). Tři sta z celkem třinácti set domů bylo v havarijním stavu, a aby se v nich dalo nadále bydlet, vyžadovaly okamžitou opravu střech, zajištění statiky, rekonstrukci vodovodu či kanalizace.⁹ Již v roce 1960 se neplánovaně zřítil

archivní jednotka (arch. j.) 110), Důvodovou zprávu byra KV KSČ v Ústí nad Labem ke zrušení staré části města Mostu a uvolnění uhelné substance v mosteckém uhelném pilíři a dalších náhradních investic (*tamtéž*, f. 1261/0/43 (Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ A. Novotného (1945–1967), 1. část), k. 146, inv. č. 193) nebo o dokumentaci aktuálního stavu památkových objektů a různých havarijních událostí v Mostě (např. zřícení domů na Mírovém náměstí) v nezpracovaném fondu Státního ústavu památkové péče a ochrany přírody v Národním archivu. Navzdory účelovému vyznění některých těchto dokumentů není důvod se domnívat, že čísla, o něž se opírají, nejsou relevantní. O stavu mosteckých budov svědčí i dobové fotografie a problém nulových investic do města je zmiňován i dříve, ještě před rozhodnutím o likvidaci města, a dokonce v době předválečné.

⁹ Státní okresní archiv Most (dále SOKA Most), f. 131 (Okresní národní výbor (ONV) Most II, 1960–1990), k. 15, inv. č. 255, signatura (sign.) 460, Bytová situace – hlášení [1956].

jeden z domů na Mírovém náměstí. Atmosféru obav a nespokojenosti krom toho prohlubovaly i výpadky dodávek elektřiny a pitné vody; vodovodní síť sloužila bez komplexnější opravy čtyřicet až osmdesát let. Stav historických památek v podstatě odpovídal stavu ostatní zástavby, i když na jejich opravu bylo ještě v průběhu padesátých let vyčleněno několik set tisíc korun.¹⁰

Příčinou této situace nebylo zdaleka jen zastavení veškerých investic do města v souvislosti s rozhodnutím o jeho likvidaci (většina zmiňovaných zpráv tomuto rozhodnutí naopak předchází), ba ani v souvislosti s veřejnou prezentací úvah o tomto kroku přibližně od druhé poloviny padesátých let. Stav města nebyl důsledkem pěti, ba ani patnácti let účelového zanedbávání, ale spíše půlstoletí nejistoty o jeho dalším osudu. Nejpozději v meziválečném období se mezi politiky a experty vědělo a mezi lidmi tušilo, že budoucnost starého Mostu je otevřenou otázkou. Otázkou, jejíž zodpovězení nebude nutně odrážet vůli obyvatel města, ale spíš dynamiku ekonomického rozvoje danou potřebami obyvatelstva v celostátním měřítku. Případně cíle těch, kteří měli z těžby uhlí největší prospěch.

Proměna těžebního průmyslu a s ní souvisící moc těch, jejichž přemýšlení o krajině je zásadním způsobem předurčováno mocností uhelné sloje, mohly být do jisté doby i v souladu s argumentací pro zachování Mostu. Situace se změnila, jakmile se začalo jevit realistické za starý Most v poměrně krátké době vybudovat náhradu, která nejenže poskytne bydlení mnohem vyššímu počtu pracujících, ale zároveň bude obnášet veškeré funkce samostatného města. Právě v tom se poměry z konce padesátých let liší od doby předválečné, těsně poválečné a částečně i od období československého stalinismu. Tato nová realita ovšem není přímým plodem komunistického převratu, ba ani obnovení československého státu nebo nového osídlení někdejších Sudet. Je spíše důsledkem kontinuálního vývoje a dlouhodobého růstu vlivu průmyslových zájmů, které ve dvacátém století začaly rozhodujícím způsobem formovat vztah člověka ke krajině, již obývá a spoluutváří.

Likvidace: od myšlenky k rozhodnutí

Vědomí o uhlí pod městem mělo již od konce 19. století vliv na jeho architektonickou podobu a urbanistický rozvoj, především na postupně slábnoucí ochotu obyvatel Mostu do města investovat. Přibližně od počátku dvacátého století si movití měšťané stavěli své vily mimo původní obvod města na svazích Hněvína, v bezpečných místech, která nemohla být ohrožena případnými plány vytěžít zdejší uhlí. Právě čtvrt Zahražany, která takto vznikla, byla jedinou významnější velkoplošnou investicí do města v době těsně před a po první světové válce; město jako celek ještě v padesátých letech dvacátého století tvořily přibližně z devadesáti procent

10 K tomu viz článek „Statisíce korun na obnovu starého Mostu“ ve *Svobodném slovu* z 2.3.1957, zmínka se objevuje také v článku „Most dohání zmeškané“ v deníku *Práce* z 27.10.1957.

budovy postavené za Rakouska-Uherska.¹¹ Podobně jako do nové výstavby se nejpozději od první světové války příliš neinvestovalo ani do oprav a modernizace bytů nebo do infrastruktury a technických sítí. S rozvojem povrchové těžby (jakkoli před druhou světovou válkou skromným) se nejistota prohloubila a vzpomínka na domy propadající se do hlubinných šachet začala blednout tváří v tvář stále realističtější možnosti „vyuhlení“ města jako takového.

Její přítomnost v politické diskusi, a především v interních plánech těžařských podniků (postupně sjednocených do Severočeských hnědouhelných dolů) můžeme zaznamenat bezprostředně po válce. K Mostu se tou dobou česká společnost a její politická reprezentace stavěly značně ambivalentně. Byl převážně německým městem, které ale zároveň již od konce 19. století zažívalo příliv českého obyvatelstva. To tvořilo zejména nižší sociální vrstvy města, které bylo jako dějiště největší stávkové v dějinách meziválečného Československa krom jiného symbolem bojů dělnické třídy proti útlaku a sociální nejistotě.

Z dobového tisku čiší především odhodlání učinit z Mostu opět živé město a centrum hornického kraje. „Přijďte se podívat dnes do Mostu!“ píše například komunistický deník *Sever* počátkem roku 1947. Poté co autor vylíčí bezprostředně poválečnou atmosféru zmaru, pokračuje obrazem města, které se již rozhodně vzpamatovalo: „Pouliční ruch chodců, cyklistů, vozidel v každou denní dobu, světelné transparenty nad obchody, restauracemi a kavárnami, veselý cinkot plných tramvají, ustavičná fluktuace kulturních, zábavních i sportovních podniků všeho druhu, to je dnešní hornický Most po svém vzkříšení.“¹² Oslavný tón a motiv vzkříšení každopádně ani nepřipouštějí pochybnost

Idylický pohled do zákoutí dýchajícího středověkem nabízí fotografie Kabátnické ulice z roku 1943. Gotický děkanský chrám byl před zkázou o třicet let později zachráněn unikátním přesunem o téměř kilometr mimo oblast těžby, původní architektonický celek i s barokní zvonící (vlevo) však vzal zasvé

11 Viz KREJČÍ, Václav: *Most: Zánik a vznik města*. Ústí nad Labem, vlastním nákladem 2008, s. 38.

12 -aza-: Kousek nedávné historie. In: *Sever* (14.1.1947), s. 3.

nad další existencí města. Ve vládních materiálech ovšem již v listopadu 1945 najdeme poznámky o tom, že „velká část města Mostu, jakož i okolních obcí, jsou (sic) bezprostředně určeny k dolování, a to během doby 5–20 let“, a že město Most je proto třeba (z hlediska možností ubytování severočeských horníků) považovat za provizorium.¹³

Konkrétnější návrhy, a především vytrvalý tlak na „vytěžení uhelného pilíře pod Mostem“ – tedy (v běžné řeči) na zbourání celého města Most nebo jeho větší části v zájmu těžby hnědého uhlí – vycházejí již v druhé polovině čtyřicátých let, a hlavně v letech padesátých z prostředí Severočeských hnědouhelných dolů. Právě inženýři ve službách těžbařských podniků bez ohledu na politické převraty a ekonomický systém v rámci snahy o bezproblémový rozvoj těžby, v zájmu ekonomické racionality podniku i státu již brzy po válce počítají s likvidací nejen menších obcí, ale i samotného města Most, které těmto požadavkům (z jejich perspektivy) musí ustoupit.

Plány Severočeských hnědouhelných dolů na likvidaci starého Mostu nebo jeho větší části narážejí přibližně až do poloviny padesátých let na kritiku mosteckého národního výboru. Zájmy místní správy a komunální politiky tak nejen v době takzvané třetí republiky, ale především v „budovatelském“ období diktatury Komunistické strany Československa čelí zájmům průmyslu, s nímž se snaží dosáhnout kompromisu v podobě likvidace pouze menší okrajové části starého Mostu. To poskytuje pozoruhodný vhled do praxe vyjednávání mezi klíčovými aktéry politického a ekonomického života země v epoše „československého stalinismu“.

Vedení SHD od počátku padesátých let otevřeně deklaruje svůj záměr těžit na území starého městského centra v rámci porad na Městském národním výboru v Mostě, jehož zástupci reagují poměrně ostrým nesouhlasem. V roce 1951 se obracejí na příslušný okresní i krajský národní výbor dopisem s žádostí o rozhodnutí, zda „dojde k vyrubání uhlí pod Mostem, a tím i přesunutí celého Mostu jižním a jihovýchodním směrem“, nebo „zda má dojít pouze k vyrubání uhlí v části města určené Směrným plánem města Most, tj. až po Stalinovu třídu“.¹⁴ Městský i Okresní národní výbor v Mostě se přitom stavějí jednoznačně proti plánu Severočeských hnědouhelných dolů, který v té době spočíval ve dvou krocích: v zahájení povrchové těžby, jež měla oddělit nově vznikající sídliště (Podžatecká) od starého Mostu, a poté v likvidaci starého městského jádra. Vedle „nedozírných následků“, které se podle zmíněného dopisu projeví v oblasti hygieny a zdraví obyvatel, charakterizovali členové mosteckého městského národního výboru plán likvidace města jako nepřijatelný i z hlediska vysoké poptávky po ubytování pracovních sil, které ostatně potřebují právě doly. Případná realizace plánu SHD tak byla charakterizována

13 NA, AÚV KSČ, f. 1261/2/14 (Osídlovací komise při ÚV KSČ 1945–1950 – dřívější označení fondu AÚV KSČ 23), arch. j. 193, Stručné poznámky vládního zmocněnce pro účastníky schůze svolané Úřadem předsednictva vlády ohledně osídlovací akce na Mostecku a Falkovsku, 22.11.1945.

14 SOKA Most, f. ONV II, inv. č. 858, evidenční jednotka (ev. j. 317), Budoucí vývoj města Mostu vzhledem k plánovanému těžení uhlí SHD v prostoru Most, dopis Městského národního výboru (MěNV) Most adresovaný plánovacímu referátu KNV Ústí nad Labem, 22.4.1951.

jako „naprosto katastrofální zasažení vývoje města v době přítomné i budoucí“, s tím že „nelze proto z hlediska M[ě]NV i z hlediska urbanistického se s tímto počinem smířiti“. Jako dodatečný argument posloužila dokonce i historická hodnota města: „Toto krajové centrum má historicky cenné stavební objekty z různých slohových dob, v dnešní době nenahraditelné, a samo o sobě tvoří charakteristický celek středověkého původu.“¹⁵ Tehdejší předseda MěNV Most Václav Bubák, podepsaný pod dopisem, patřil jako bratr jednoho z horníků zastřelených při generální stávce v roce 1920 a starousedlík pocházející z hornické rodiny usazené již před první světovou válkou v Kopistech na Mostecku k autoritám lokální i okresní politiky.

Místní politické autority v období takzvaného stalinismu tedy někdy dokázaly vzdorovat mnohem mocnějším, ekonomicky nepředstavitelně silným aktérům, jako byl národní podnik Severočeské hnědohelné doly.¹⁶ V daném případě tomu tak bylo zejména proto, že starý Most dosud disponoval významnými (jakkoli nekvalitními) ubytovacími kapacitami pro tisíce horníků a dalších pracujících. Představoval fungující městské centrum s dopravní infrastrukturou, potřebnými službami a kulturním zázemím.

Manažerům Severočeských hnědohelných dolů a celé ekonomicko-technologické lobby začalo být jasné, že pro úspěch jejich snažení (tedy aby se dostali k milionům tun hnědého uhlí pod starým Mostem) bude nutné přijít s propracovanější strategií.

Bývalý barokní františkánský klášter (klášter minoritů) byl vedle děkanského chrámu jednou z nejvýznamnějších církevních staveb starého Mostu (foto nedatováno)

15 *Tamtéž.*

16 Tento „detail“ mosteckého příběhu může být příspěvkem ke kritice přístupů, jež komunistickou diktaturu pojmají jako ideologický a mocenský monolit, v němž proti aktivním představitelům moci stojí pasivní a ovládaná společnost. Více ke kontextu „panství jako sociální praxe“ pro české prostředí viz SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Antikomplex 2011 (úvod monografie). K revizi dříve převládajícího totalitaristického pojetí komunistické diktatury viz také SEDLÁK, Petr: Proč tak snadno? Silné a slabé stránky revize vykládání diktatury KSČ a jejího nástupu v únoru 1948. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 8, č. 1 (2013), s. 30–55.

Historické město na mnoha místech volně přecházelo do zástavby z 19. a počátku 20. století, tak jako zde v Nádražní ulici (nedatováno, před rokem 1945)

Bylo přitom nezbytné nabídnout (ve spolupráci s urbanisty a architekty) komplexní řešení problému a postupně přesvědčit zejména centrální stranické orgány o nevyhnutelnosti a přínosu celé akce. Znamenalo to získat pro projekt podporu poměrně široké palety vlivných aktérů, od expertů v různých oborech až po představitele politické moci. Vývoj československé ekonomiky, technologické možnosti i myšlenkový svět doby nicméně inženýrům a funkcionářům těžebního podniku hrály do karet.¹⁷ Po uplynutí další dekády, na přelomu padesátých a šedesátých let, tak již jejich ambicím nestála v cestě žádná vážnější překážka.

Tuto novou kapitolu příběhu uvozují tři události ze sklonku roku 1962, které předcházejí – v souvislosti se zkázou historického města často citovanému – vládnímu usnesení o likvidaci starého a výstavbě nového Mostu:¹⁸ vypracování likvidačního záměru starého Mostu z iniciativy státní moci,¹⁹ projednání a schválení gigantického

17 K tomu viz např. NA, f. 959 (Ministerstvo paliv 1955–1960), k. 741, inv. č. 426, SHD, Most – Studie komplexního využití hnědého uhlí. Narodil od černého uhlí (vhodného pro export přinejmenším do sousedních zemí) byl rozvoj hnědouhelné těžby (jejíž produkt se vzhledem k nízké výhřevnosti nevyplácí převážet na delší vzdálenosti) diktován spíše lokálními aktéry a spotřebou v rámci Československa (k tomu viz *tamtéž*, k. 413, inv. č. 279, Zpráva o dalším rozvoji uhelného průmyslu 1956–1960 z 15.12.1955 a další dokumenty).

18 Usnesení vlády ČSSR č. 180 z 26.3.1964 (v soukromém archivu autora). Návrhy tohoto vládního usnesení se nacházejí v různých archivních fondech, za poskytnutí finální schválené verze děkuji archivářům v SOKA Most.

19 NA, f. 960, k. 419, inv. č. 430, Most – likvidační záměr, červen 1963.

projektu „přestěhování“ města ústředními stranickými orgány²⁰ a souběžné zřízení Vládní komise pro koordinaci a kontrolu postupu při likvidaci starého Mostu a výstavbě nového Mostu.²¹ Zvrátit tyto experty připravované a politicky závazné kroky bylo (snad s výjimkou nějaké razantní změny mocenské hierarchie a hospodářských vztahů v regionu) stěží možné. Přesto právě následující léta, kdy mostecký příběh sehrává ve veřejném prostoru celou škálu nejrůznějších rolí, přinášejí nesmírně zajímavé svědectví o dynamice myšlenkového světa státního socialismu a do jisté míry i vůbec Evropy šedesátých a sedmdesátých let minulého století.

Myšlenka likvidace starého Mostu v zájmu těžby se tak v první polovině šedesátých let proměnila z víceméně mlhavé alternativy pro budoucí časy (přítomné v rámci úvah a vizí nejpozději od dvacátých let) v reálnou agendu aktuálního politického a hospodářského plánování. Od té chvíle můžeme sledovat, jak se k ní vztahují nejpodstatnější aktéři regionální i celostátní politiky a jak se (vzhledem k širokému konsenzu) pozornost přesouvá od otázky po její smysluplnosti k „technikáliím“ spojeným s její co nejefektivnější realizací.

Ospravedlnění a kontexty: tři způsoby, jak myslet příběh

V konkrétním popisu cesty k rozhodnutí o likvidaci starého Mostu se pochopitelně odráží především způsob jednání dobových politických aktérů, a tedy povaha moci a rozhodovacích procesů v socialistické diktatuře – a možná na jeho příkladu překvapí míra vyjednávání i rozcházející se zájmy různých aktérů, s nimiž se zde i v padesátých letech setkáváme častěji než s autoritativním rozhodováním a jednoznačnou hierarchií. Promýšlíme-li však další roviny tohoto vyprávění – a snažíme-li se tak zodpovědět výše položené otázky po příčinách, které umožnily uskutečnit natolik riskantní projekt – nabízejí se tři ještě podstatnější perspektivy; náhledy, odkud je možné o transformaci Mostu uvažovat. Dvě z nich, totiž kontext produktivistického myšlení a role urbanistických utopií, vsazují mostecký příběh do souvislostí evropské moderny. Začnu zde ale třetí perspektivou, která příběh, jenž je předmětem mého zájmu, naopak „lokalizuje“. Klade důraz na specifika krajiny a společnosti v oblasti, v níž se Most a Mostecko nacházejí, tedy českého pohraničí.

20 *Tamtéž*, f. 1261/0/43, k. 146, inv. č. 193, usnesení 213. schůze politického byra ÚV KSČ z 2.10.1962.

21 *Tamtéž*, f. Úřad předsednictva vlády (ÚPV) – běžná spisovna, k. 165, sign. 356/1/12, Statut vládní komise pro koordinaci a kontrolu postupu při likvidaci starého Mostu a výstavbu nového Mostu.

Perspektiva první: město v Sudetech

Při likvidaci Zvíkovských Račic, které musely ustoupit orlické přehradě, vzpírali se jejich obyvatelé přestěhovat do nových rodinných domků, k nimž jejich dosavadní příbytky nebylo možné ani přirovnat. Kdyby mělo dojít k likvidaci Chrudimě nebo jiného města ve vnitrozemí, bránili by se občané tomu zuby nehty, i když s vědomím marnosti svého počínání. Obyvatele starého Mostu, které tento úděl v nejbližším desetiletí skutečně čeká, něco podobného ani nenapadne. Naopak, všichni se těší již dnes na byt s velkými okny a s ústředním topením. Mají-li nějaké obavy, pak jen o to, aby občanská vybavenost v Novém Mostě rostla úměrně s počtem obyvatelstva.

František Šmahel, 1963²²

Jako tehdejší ředitel muzea v nedalekém Litvínově se historik František Šmahel již na prahu šedesátých let podívoval nad tím, proč se plán likvidace starého Mostu nesetkal s žádným zaznamenaným odporem místního obyvatelstva. Odpověď nacházel především v kombinaci vlivů souvisejících s poválečnou výměnou zdejšího obyvatelstva:

„Při velkém přesunu obyvatelstva po roce 1945 byly přetřhány dlouholeté vztahy, které si člověk utváří dlouholetým pobytem na jednom místě. ...je nutno předpokládat u většiny místního obyvatelstva dosud neupevněný vztah k jejich městu, nedostatečné pouto sounáležitosti k jeho stavebním dominantám a konečně i malé ponětí o jejich historické ceně a památkové hodnotě.“²³

Šmahelův článek je jednou z prvních kritických analýz upozorňujících na nadcházející osud starého Mostu a na jeho k zániku odsouzené historické stavby s vysokou památkovou hodnotou. Zároveň pojmenovává fenomén, jež do větší hloubky rozpracovali někteří představitelé československého disentu v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století (Ján Mlynárik, Petr Příhoda, Petr Pithart), a především česká i zahraniční literatura posledního čtvrtstoletí – přetržení vazeb mezi člověkem a krajinou na zhruba třetině rozlohy českých zemí, kde po druhé světové válce došlo k dramatické výměně obyvatelstva. Tedy fenomén, který se později začal nazývat například „sudetským bezdomovím“.²⁴

Někdejší Sudety se po druhé světové válce staly laboratoří hned v několika rovínách. Revoluční proměna sociálních a hospodářských struktur i podoby životního prostředí, o niž po válce usiloval dominantní proud československé politiky v čele

22 ŠMAHEL, František: Karty na stůl. In: *Kulturní kalendář Mostecka*, roč. 6, č. 6 (1963), s. 4–6, zde s. 4.

23 Tamtéž, s. 4.

24 Viz např. ORTOVÁ, Jitka: *Sudetské bezdomoví*. In: SPURNÝ, Matěj (ed.): *Proměny sudetské krajiny*. Praha, Antikomplex 2006, s. 188–197.

Podkrušnohoří bylo dlouho prototypem zemědělské kulturní krajiny. Tu však od druhé poloviny 19. století začaly stále výrazněji vytlačovat doly a tovární komplexy

s komunistickou stranou, v krajích postižených masovým vysídlením původního obyvatelstva a překotným dosidlováním nemohla být bržděna či domestikována tradičními institucemi (církve, spolky, Sokol a další), které tu buď zcela zanikly, nebo byly relativně slabé. Chyběla zde vrstva starých měšťanských elit (a na venkově vrstva selských rodin po staletí hospodařících na půdě). Chyběly vazby mezi krajem a lidmi i lidmi navzájem, které by kultivovaly proměnu identity společnosti a tlumily její dopady na životní prostředí. Proto mělo být v dalších letech pohraničí z pohledu nové moci skutečným klenotem budování nové republiky, územím, kde se velké dílo nejspíše a nejdříve podaří. Nová podoba českého pohraničí byla formována odporem ke všemu, co zde přežívalo ze starého německého světa. Důsledkem takového postoje nutně muselo být odcizení mezi novými obyvateli a kulturní krajinou, jejíž bytostnou součástí jsou nejen hmotné stopy minulosti (církvní památky, hraniční kameny, zídky vyskládané z kamenů...), ale i snaha a schopnost tyto stopy číst.

Most navzdory své poloze v severočeském pohraničí nepatří mezi charakteristická centra německých Sudet. Již před druhou světovou válkou zde byl poměrně vysoký podíl českého obyvatelstva, a zejména sociální bouře z počátku třicátých let z města činily symbolické centrum (také jazykově české kolektivní paměti. Přesto byl i Most, jehož měšťanské elity do roku 1945 tvořili v naprosté většině Němci, zásadně zasažen demografickými zvraty druhé poloviny čtyřicátých let. Ve městě tehdy smělo (či muselo) zůstat jen několik stovek Němců, většinou nutně potřebných horníků a specialistů s rodinami. Na celém mosteckém okrese tvoří v druhé polovině padesátých let čeští starousedlíci sotva čtvrtinu obyvatelstva, v samotném

Mostě pravděpodobně ještě méně. Z vnitrozemí a ze Slovenska přicházejí převážně lidé bez středního či vyššího vzdělání, hledající zejména manuální práci, často krátkodobou. Most v prvních patnácti letech po válce sice rychle roste (z pětadvaceti na pětáctičtí tisíc obyvatel), ve skutečnosti ale v tomto období do města postupně přichází ne dvacet, ale téměř pětáctičtí tisíc lidí; jinými slovy, během této poměrně krátké periody zároveň více než patnáct tisíc lidí z Mostu (opět) odchází.²⁵ Most se pro mnoho lidí stává dočasným působištěm, pouhou zastávkou v jejich životě. Místem, jehož další osudy je nutně nemusejí zajímat.

Výměna obyvatelstva a zánik německé identity města s sebou nesou nejen přerušování vztahu mezi lidmi a prostředím, ale i výrazné oslabení náboženského života, takže se z živých míst duchovního setkávání stávají svým způsobem nadbytečné stavby, jež mohou být vnímány nanejvýš jako historické a stavební památky. Tento vývoj sice ještě urychluje ustavení komunistické diktatury po roce 1948, kontrast mezi Mostem a srovnatelně velkými městy kontinuálně osídlených oblastí jižních Čech, jižní či východní Moravy však poukazuje na hlubší příčiny téměř absolutní sekularizace, která v severních Čechách souvisí s rychlou industrializací, ale především právě s nuceným vysídlením a se sociální strukturou a kulturní identitou dosídlenců.

Nový vztah lidí k prostředí nicméně zejména v industriálních oblastech – a především právě na Mostecku – není možné označit jen jako vakuum a odcizení. Hlavně v oblastech se silnou jazykově českou menšinou a hornickou či dělnickou tradicí, jak tomu bylo na Mostecku, tento vztah výrazně charakterizuje cosi, co by se dalo nazvat industriální vizí.²⁶ Slovy amerického historika Eagla Glassheima, „odmítnutím romanticko-pastorálního pojetí domova v podobě, jak jej chápali Němci, pokusili se Češi v poválečném období vytvořit v severních Čechách materialistické regionální identity, v nichž se kladl důraz na práci, produktivitu a modernost“.²⁷ Bylo to pochopitelně dáno étosem socialistické diktatury jako takové, ale zároveň také úspěchy a neúspěchy provázejícími osidlování a obnovování funkcí jednotlivých pohraničních regionů a sektorů hospodářství. Právě průmyslová města severu se – narozdíl od odlehlejších horských oblastí – podařilo dosídlit zcela podle plánů. Krom toho zde přece jen bylo na co navazovat; samotný Most ostatně prostřednictvím velké mostecké stávký z počátku třicátých let symbolizoval více než kterékoli jiné místo v Československu historií „kapitalistického vykořisťování“ a dramatický zápas hornického proletariátu za odstranění bídy a nezaměstnanosti.

25 Blíže k proměnám ve struktuře obyvatelstva Mostu v letech 1945–1980 viz FRÖHLICHOVÁ, Zdena: *Socialistické Mostecko*, sv. 1–3. Nепublikovaný strojopis z roku 1975, s. 248–251, uložen v Knihovně Oblastního muzea v Mostě.

26 Jako příklad tu může sloužit obrazová publikace, na níž se podíleli dva později slavní filmoví režiséři: FORMAN, Zdeněk – JASNÝ, Vojtěch – KACHYŇA, Karel: *Budujeme pohraničí*. Praha, Orbis 1950. Je plná fotografií z dolů a interiérů továren, zatímco venkovská idyla, dříve ztělesňující pohraničí, se objevuje jen výjimečně.

27 GLASSHEIM, Eagle: Etnické čistky, komunismus a devastace životního prostředí: Vytváření nové identity severočeského pohraničí (1945–1989). In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 3–4 (2005), s. 432–464, zde s. 435.

Obnova a další rozvoj průmyslu v pohraničí, zejména těžkého, byly prokazatelným úspěchem, jenž se dal záhy vyzvednout. V průmyslové výrobě byly ponechány desítky tisíc německých pracovníků. Inženýři a dělníci, tedy lidé žijící většinou ve městech, nebyli vázáni na domov tak jako samostatní zemědělci. Vysoká mobilita pracovních sil, příliv nových pracovníků z venkova do industriálních center i vysoké státní investice do průmyslu a bytové výstavby vytvářely poměrně záhy vhodné podmínky k životu statisíců lidí, kteří dosídlili pohraniční města. Jednostranný důraz na industriální identitu zároveň upozadil předmoderní i veškeré duchovní vrstvy vazeb mezi člověkem a krajinou, kterou obývá. Ta se stala zásobárnou surovin, šancí pro ještě masivnější a efektivnější exploataci, veličinou měřitelnou prostřednictvím exaktních ekonomických propočtů.

I když důraz na industriální identitu do jisté míry reviduje představu „bezdomoví“ (tedy absence identity vůbec), je zřejmé, že nezpochybňuje tezi o rozpadu schopnosti vnímat krajinu jako soustavu důležitých odkazů na dějiny společenství, které ji obývá. Pokud mizí tato vrstva vztahu mezi člověkem a krajinou jeho domova, co jiného než čísla pak může rozhodovat o budoucnosti?

Perspektiva druhá: od vyuhlené krajiny k vyuhlenému myšlení

Využívání nerostných surovin představuje tak významný aspekt dějin lidské civilizace, že po některých z nich (kámen, železo) dokonce historici pojmenovali jednotlivé éry dějin. Bez této činnosti by stěží existoval v lidských dějinách civilizační pokrok – ba dokonce existuje určitá souvislost mezi rychlostí změn ve způsobu života lidí a mírou těžby nerostných surovin. Po polovině 18. století se proměny života lidí, nejprve na evropském kontinentě a posléze celosvětově, bezprecedentním způsobem urychlují. Během tohoto období (od roku 1750 do konce dvacátého století) se zároveň objem roční celosvětové těžby nerostných surovin zvětšuje přinejmenším stotřicetinásobně.²⁸ Oproti celým dřívějším dějinám lidstva a s nimi spjaté historii dolování ale dochází k zásadnímu zlomu, který se možná bude historikům budoucích tisíciletí jevit jako podstatnější než pád Římské říše nebo objevení Ameriky: příroda přestává stačit tempu její exploatace a lidský druh se tak vposledku stává největším ohrožením své vlastní existence i budoucího života na Zemi vůbec.

Potřeby člověka poprvé v historii přesahují možnosti přirozené obnovy světa, který obývá, již někdy na přelomu devatenáctého a dvacátého století. Od prvních signálů poukazujících na tento problém uběhnou desítky let do doby, než si lidé začnou uvědomovat, že překročili hranici, za níž jim už nezbude než důsledky své činnosti vyvažovat, či dokonce v zájmu zachování života exploataci svého životního prostředí „uměle“ brzdit.²⁹ Ani reflexe této situace – tam, kde se již výrazněji

28 Viz YOUNG, John E.: *Mining the Earth*. (Worldwatch Paper, č. 109.) Washington, D.C., Worldwatch Institute 1992, s. 7 n.

29 K tomu srv. CORTEKAR, Jörg – JASPER, Jörg – SUNDMACHER, Torsten: *Die Umwelt in der Geschichte des ökonomischen Denkens*. Marburg, Metropolis Verlag für Ökonomie, Gesellschaft und Politik GmbH 2006; HUGHES, Donald J.: *An Environmental History of the World: Humankind's Changing Role in the Life of Community*. London, Routledge 2001.

prosadila – nemusí ale znamenat mnoho. Komplex těžby, prodeje, využití a zvyšování potřeby další těžby se totiž (bez ohledu na konkrétní typ hospodářského systému) stal natolik svébytnou mocí, že jej není snadné eliminovat, či alespoň modifikovat ani tam, kde převládá kolektivní povědomí o jeho zákazonosném vlivu.

Dynamika technologického pokroku a z něj vyplývající poptávky po nerostných surovinách – těžby, spotřeby, očekávání dalšího pokroku, inovace a opět se zvyšující poptávky – přitom nejpozději od první poloviny dvacátého století nelikviduje pouze přírodní bohatství a nepředstavuje jen abstraktní hrozbu pro existenci života ve vzdálené budoucnosti. V tomto období začíná komplex zvyšující se poptávky a zdánlivé nevyhnutelnosti pohlcovat už i lidská díla – cesty v krajině, drobné stavby, postupně urbanistické celky a nakonec i města. Civilizace začíná požírat sebe samotnou.

Těžba uhlí hraje v tomto dějinném procesu klíčovou roli;³⁰ je spjata s celým obdobím, od počátků průmyslové revoluce až po naši současnost, a vedle ropy je nejtěsněji spjata s technologickým pokrokem. Průmyslová revoluce, od parního stroje až po elektrifikaci, není bez uhlí myslitelná. Právě tato skutečnost činí z příběhu města Most specifickou, přitom však charakteristickou sondu do dynamiky vývoje moderního světa. Dynamiky, kterou můžeme nahlížet v zásadě dvojím způsobem; jako svědectví o fantastickém rozvoji a potenciálu lidské civilizace, anebo jako příběh lidstva znevolněného systémem, který samo uvedlo do pohybu a na jehož neustále sílící moci má podíl každý člen společnosti. Ať tak, nebo tak, málokde můžeme interakci mezi těžbou uhlí, společností a prostředím, v němž lidé žijí, sledovat ve srovnatelně koncentrované podobě jako na Mostecku dvacátého století. Dějiny s uhlím spjatého rozvoje, budování a bohatnutí se tu proplétají s podobně důsažnými dějinami ohrožení a destrukce.

Uhlí se začalo na Mostecku těžit na přelomu 16. a 17. století. Během 19. století se z jeho dolování postupně stává výnosné podnikání a koncem padesátých let zakládají místní podnikatelé první větší doly. Tento vývoj zásadním způsobem urychlí dobudování podkrušnohorské železniční tratě z Ústí nad Labem do Chomutova. Poptávka po mosteckém uhlí závratně stoupá, protože to se nyní stává snadno dostupným pro celé české země i další oblasti Předlitavska. Na samotném konci 19. století jsou v oblasti mezi Mostem a Duchcovem vedle hlubinných dolů otevřeny první povrchové doly, které se dále rozrůstají za první světové války, kdy se Most stává významným centrem válečného hospodářství.³¹

Poptávka po uhlí jako základní surovině moderního průmyslu stoupala v některých obdobích (zejména za války) rychleji než jindy, v zásadě ale stoupala nepřetržitě. Záleželo tedy jen na technologickém pokroku a dostatku pracovních sil, kolik uhlí budou uhelné společnosti schopny vytěžit. Povrchové lomy se během první

30 Souhrnná globální historie těžby uhlí dosud nebyla sepsána. Můžeme tak čerpat z jednotlivých národních historií týkajících se především těžby uhlí v USA, Velké Británii a Německu. K historii těžby hnědého uhlí v českých zemích viz VALÁŠEK, Václav – CHYTKA, Lubomír: *Velká „kronika“ o hnědém uhlí: Minulost, současnost a budoucnost těžby hnědého uhlí v severozápadních Čechách*. Plzeň, G2 studio 2009.

31 Více k tomu *tamtéž*, s. 82–100.

poloviny dvacátého století, poté co ruční způsob dolování nahradila rypadla, poháněná nejprve koňskou silou a poté parním strojem, začínají ukazovat jako perspektivnější – efektivnější a pro horníky i uhelné společnosti méně rizikové. Za druhé světové války, v době dalšího zvyšování poptávky a urychleného rozvoje dolování uhlí, jsou lomy komořanské oblasti u Mostu postupně přebudovávány na velkolomy s elektrifikovanou kolejovou dopravou. Těsně před koncem druhé světové války přesahuje množství hnědého uhlí vytěženého v Severočeské hnědouhelné pánvi právě povrchovou těžbou objem uhlí získaného hlubinným dolováním (celkem to tehdy bylo již dvacet milionů tun za rok).³²

Po válce se sice celkové množství zde vytěženého uhlí dočasně snižuje na jedenáct milionů tun za rok a jsou znárodněny soukromé uhelné společnosti, základní trend tím ale není nijak narušen. Naopak, po sloučení důlních podniků do Severočeských hnědouhelných dolů Most v březnu 1946³³ dochází k postupné reorganizaci a značnému zefektivnění jejich fungování. Zároveň se stejně jako všude v Evropě v souvislosti s poválečnou obnovou a rozvojem těžkého průmyslu začíná opět prudce zvyšovat poptávka po uhlí. Důraz na těžký průmysl a s tím spojená vysoká energetická náročnost (a tedy i spotřeba uhlí při výrobě elektřiny) sice bývají vykládány jako specifika státního socialismu, přinejmenším do šedesátých let se nicméně jedná o trend charakteristický pro všechny průmyslové země; konečkonců první krok k integraci západní Evropy představuje v padesátých letech Společenství uhlí a oceli. Těžba uhlí tak hraje v tomto období ústřední ekonomickou, ale i politickou roli.

V prvních poválečných představách o budoucnosti těžby hnědého uhlí pod Krušnými horami se počítalo s jejím navýšením až na pětadvacet milionů tun ročně. Tato hranice je ovšem překročena již v roce 1954 a během dalších třiceti let se roční kvantum vytěženého uhlí zvyšuje ještě trojnásobně, až na necelých pětasedmdesát

Nečitelný nápis nad fotografií z Mostecka na počátku padesátých let hlásá vůdčí ideu doby: „Předpokladem všestranného rozvoje našeho života je rozvoj těžkého průmyslu, páteře celého našeho budování“ (foto z obrazové publikace Zdeňka Formana, Vojtěcha Jasného a Karla Kachyni Budujeme pohraničí. Praha, Orbis 1950)

³² *Tamtéž*, s. 100.

³³ Viz FRÖHLICHOVÁ, Z.: *Socialistické Mostecko*, s. 63 (viz pozn. 25).

milionů tun v roce 1984.³⁴ Poté se, ve srovnání se zeměmi západní Evropy o něco pomaleji, začíná těžba postupně snižovat.³⁵

Období přípravy a následné likvidace města Most je tedy zároveň dobou nejrychlejšího zvyšování těžby hnědého uhlí vůbec. Od druhé poloviny padesátých let se navíc postupně uzavírají hlubinné doly a již v polovině šedesátých let pochází kolem osmdesáti procent vytěženého uhlí z povrchových velkolomů.³⁶ Další rozšiřování zejména největších a nejefektivnějších severočeských velkolomů se tak nejpozději ve druhé polovině padesátých let stává prioritou národního hospodářství a klíčovým tématem celostátní politiky.

Od sedmdesátých let 19. století až do devadesátých let dvacátého století na Mostecku kontinuálně mizela dříve poměrně kompaktní kulturní krajina: pole oddělená mezemi, cesty lemované alejemi, studánky, drobné církevní stavby, smírčí kříže a pomníčky. Zdejší krajina byla postupně redukována na zásobárnu surovin nezbytně potřebných pro další rozvoj civilizace. Až do roku 1945 se doly i povrchové lomy vyhýbaly větším obcím, lidé tu ale byli zvyklí na neustálé přesuny, výstavbu nových provizorních kolonií a jejich likvidaci v zájmu těžby. Od začátku minulého století docházelo, zejména v souvislosti s povrchovým dobýváním uhlí na Mostecku, opakovaně k likvidaci (respektive „přesunu“) menších obcí – do první světové války tento osud potkal Ledvice na Duchcovsku, poté Liptice u Mostu a obec Zabuřany, jejíž kostel byl rozebrán a opět postaven kilometr od původního stanoviště.³⁷ Následovaly další. Když si po roce 1940 přechod na efektivnější formu získávání hnědého uhlí ve velkolomech postupně začal žádat likvidaci větších obcí, a dokonce měst (jako Ervěnice v roce 1958) a nakonec i starého Mostu, jednalo se o změnu co do míry, nikoli však o zcela nový trend.

Na příkladu Mostecku můžeme sledovat, jak se podoba společnosti a prostředí, v němž lidé žijí a které spoluutvářejí, bez možnosti zásadně odporovat podřizuje zájmům čím dál více odosobněné ekonomické moci a zdánlivě nezpochybnitelným potřebám pokroku. V rámci nastoleného směru vývoje moderní společnosti se tyto proměny a daň, kterou si na společnosti i tváři krajiny žádají, jeví jako nezvratné, jako by nebylo alternativ.

Sociální rozpory mohl stát (do druhé světové války spíše neúspěšně, poté stále úspěšněji) vyvažovat a tlumit, přibývajícím jizvy ve tváři krajiny mohly uhelné společnosti a později i stát dílčím způsobem zacelovat a bourané osady bylo možné nahrazovat novou výstavbou. Co ale nešlo (a do velké míry stále nelze), bylo

34 Viz VALÁŠEK, V. – CHYTKA, L.: *Velká „kronika“ o hnědém uhlí*, s. 101.

35 Povrchová těžba hnědého uhlí zaznamenala podobný nárůst i v dalších regionech východní a západní Evropy. Zatímco těžba černého uhlí dosáhla v řadě oblastí vrcholu koncem 50. let (např. v SRN již v roce 1956, kdy se zde vytěžilo 134 milionů tun černého uhlí), povrchová těžba hnědého uhlí zaznamenávala svůj největší rozvoj od 60. do 80. let. Například v Porýní dosáhla vrcholu (stejně jako v severních Čechách) v roce 1984, kdy se zde vytěžilo dokonce 120 milionů tun. (Viz HOHENSEE, Jens – SALEWSKI, Michael (ed.): *Energie – Politik – Geschichte: Nationale und internationale Energiepolitik seit 1945*. Stuttgart, Steiner 1993.)

36 Viz VALÁŠEK, V. – CHYTKA, L.: *Velká „kronika“ o hnědém uhlí*, s. 100 n.

37 *Tamtéž*, s. 170.

Starý Most – město určené k zániku. V polovině šedesátých let ho ještě obývalo přibližně patnáct tisíc lidí a sloužilo jako administrativní a obchodní centrum i pro sídliště teprve vznikajícího Mostu nového

zpochybnění, nebo dokonce odstranění příčiny všech těchto jevů. Zvyšující se těžba uhlí se jevila jako nezbytný článek v řetězci vztahů, které vposledku zajišťovaly zvyšující se životní úroveň obyvatelstva – základní kámen legitimacy liberálního kapitalismu i státního socialismu. Proto musela být vytknuta před závorku jako fakt, který se nepochybněje. Měnila se rychlost, s níž se těžba rozvíjela, a hledala se různá politická i technická řešení, nikdy ale alternativa nastolené cesty jako takové. Právě v tomto myšlenkovém světě se, zcela logicky a racionálně, muselo dříve či později začít uvažovat i o samotné existenci města stojícího na desítkách milionů tun hnědého uhlí.

Paradoxně nikoli v období jednostranného důrazu na těžký průmysl (tedy ve stalinové éře státního socialismu v Československu), ale v éře, která následovala, se čistě technicistní a ekonomická argumentace stává dominantním diskurzem nejen v prostředí managementu státních podniků, ale i ve vrcholné politice. Revoluční

proměna společnosti a ideál důstojného života pro všechny jako by ustupovaly hmatatelnějším cílům – zisku, efektivitě, hospodárnosti. Právě tak se dá charakterizovat ideový rámec zmiňovaného likvidačního záměru města Most, jehož centrální argument (ospravedlňující gigantický projekt likvidace historického města, stěhování jeho obyvatel, těžby a nové výstavby) tvoří „hodnocení ekonomické účinnosti záměru“. Právě zde se dochází ke zjištění, že náklady na samotnou likvidaci starého Mostu sice překročí dvě miliardy korun, ale finanční zisk z uhlí pod městem bude více než čtyřmiliardový – a že tedy celkový zisk bude činit přesně 2 213 346 161 Kč.³⁸ Tato aktivní bilance je pak recyklována jako klíčové ospravedlnění celé akce v mnoha dalších dokumentech z první poloviny šedesátých let.

Fakt, že kalkulace nezahrnuje náhradní výstavbu, přitom není vnímán jako problém; starý Most podle argumentace likvidačního záměru „zchátral tak, že jeho obnovení by stálo víc než dokončení nové výstavby“ – jinými slovy, v případě, že by Most nebyl zbourán, muselo by se investovat do obnovy, a peníze na výstavbu tak není nutné kalkulovat jako náklady, jež by prostě za jiných okolností nebyly potřeba. Navíc, i pokud by se tyto náklady počítaly, stále tu zůstávala aktiva ve výši zhruba jedné miliardy korun.³⁹ Tyto úvahy přitom vycházely z předpokladu, že „náklady na demolice objektů ve starém Mostě, výkupy nemovitostí soukromníků, stěhování obyvatel, přemístění hřbitovů apod. jsou v kalkulaci provozních nákladů lomu Most uvažovány průměrnou částkou Kč 0,50 na 1 tunu uhlí“.⁴⁰ Krom toho byl za důležitý argument považován i poukaz na nutnost získat blízký výsypný prostor, což mělo, jak tvrdili inženýři ze Severočeských hnědouhelných dolů, výrazně usnadnit těžbu v revíru.

V desítkách interních dokumentů, ale dokonce i v některých publikovaných textech, je základní linie argumentace pro likvidaci historického města vystavěna téměř výlučně na číslech. Klíčový je přitom v různých variacích se opakující argument, že „nutná asanace starého Mostu jako celku má oproti asanacím v jiných městech zcela specifický rys; zatímco jinde vyžadují asanace jen náklady, přinese asanace starého Mostu našemu národnímu hospodářství kvalitní hnědé uhlí v hodnotě přes 4 miliardy Kčs“.⁴¹

Otevřít „těžební prostor pod Mostem“ bylo z tohoto pohledu zcela nezbytné a každé jiné řešení se naopak jevilo jako ekonomický hazard. V železné logice čísel, investic a zisku bylo pramálo komunistické ideologie. Bylo v ní ale hodně z modernistického myšlení založeného na účelové racionalitě a primátu technického pokroku spojeného s ekonomickým růstem. Rekonstrukce krajiny v zájmu pokroku, její absolutní podřízení hospodářským zájmům, to nebyla již pouze jedna z možností; byla to jediná racionální cesta, která slibovala zisk pro každého člena společnosti.

38 NA, f. 960, k. 419, inv. č. 430, Most – likvidační záměr, červen 1963.

39 Tamtéž.

40 Tamtéž, f. 1261/0/4, sv. 110, arch. j. 107, Zpráva o efektivnosti likvidace starého Mostu, nedatováno (1965).

41 Tamtéž.

Perspektiva třetí: město růží

Je nutno požadovat umístování obytných čtvrtí na nejlepším území města z hlediska topografického, klimatického a oslunění a s dostatkem vhodné zeleně.

Athénská charta CIAM, 1933⁴²

Proč nejet do Mostu, když dnešní část nového města je obklopena lesy, protkána sady, zahradami a parky, jak o tom obyvatelé velkoměsta mohou jen snít. Když nad třípatrovými domy napočítáš na jedné střeše dvacet televizních antén... Už nepohlížíme se soucitným smutkem na dožívající domy. Každý a všechno musí jednou do penze. I toto staré revoluční město zapsané navždy v historii bojů musí ustoupit novému životu, pokroku, zeleni.

Časopis Květy, 1958⁴³

Tlak na stoupající těžbu uhlí a argumentace „nespornými“ čísly, která jej provázela, to byl určující diskurz aktérů, od lokální správy přes inženýry a manažery Severočeských hnědouhelných dolů až po pražská ministerstva, kteří o osudu Mostu reálně rozhodovali. I z jejich pohledu ale bylo zásadní přesvědčit o blahodárnosti celé akce místní a celostátní veřejnost. Navzdory velice slabému environmentálnímu a historickému povědomí (zejména v pohraničí) a široce sdílenému konsenzu o nutnosti více vytěžít a více produkovat totiž likvidace historického města nemusela být – především v místě samotném – přijímána pozitivně (ostatně ještě na počátku padesátých let ji tamní úřady skutečně odmítaly). Znamenala přinejmenším radikální zásah do každodenního života, dočasnou ztrátu domova (byť teprve před krátkým časem osvojeného) a s tím spojené nepohodlí. To bylo nutné kompenzovat výhledem na lepší časy, a to nejen v abstraktních číslech hospodářského užitku celé akce, ale i v konkrétní nabídce lepšího života pro ty, kteří v jejím důsledku přijdou o domov. Tímto úběžníkem se jednoznačně stal onen v úvodním citátu velebený nový Most. Město budoucnosti, město sociální spravedlnosti, město růží, které mělo nahradit – a také skutečně nahradilo – historický Most podlehnoucí zkáze.

Nový Most má dnes pověst komunistického betonového velkosídlíště utápějícího se v sociálních problémech. Pověst místa, kde nikdo nechce žít, a kde proto přebývají jen ti nejnuznější, kteří nemají jinou možnost. Touto optikou se líčení krás právě budovaného města z šedesátých a sedmdesátých let minulého století, slibující, že teprve ono zajistí mosteckým obyvatelům důstojný život, může jevit jako pouhá

42 Athénská charta CIAM, bod 23. In: HRŮZA, Jiří (ed.): *Charty moderního urbanismu*. Praha, Agora 2002, s. 41–48, zde s. 43.

43 SOSNAR, Jura: Ustup černé město městu zelenému. In: *Květy*, roč. 8, č. 44 (30.10.1958), s. 8 n.

komunistická propaganda, zastírající pravý stav věcí, nebo dokonce cynismus. Tak tomu ale není.

Četná takováto dobová líčení sice můžeme označit za součást propagandy, ovšem nikoli ve smyslu jednostranné agitace. Řečeno s americkým historikem Stephenem Kotkinem, „aby propaganda byla účinná, musí nabízet příběh, který jsou lidé ochotni do jisté míry přijmout; příběh, který má potenciál zaujmout jejich představivost a který budou schopni vyprávět vlastními slovy“.⁴⁴ Veřejně přístupné dokumenty referující (zejména v šedesátých letech) vesměs pozitivně o novém městě přitom nejsou ani pouhou propagandou v tomto sofistikovanějším významu – tedy pro reprezentativní část obyvatelstva věrohodnou nabídkou ze strany moci. Akteři, kteří v této době vstupují do – jakkoli stále omezeného – zdejšího veřejného prostoru a zanechávají v něm stopy v podobě historických pramenů, totiž tvoří poměrně heterogenní skupinu. Především šedesátá léta jsou obdobím, kdy se v novinách ani v projevech na nejrůznějších shromážděních nešetří kritikou. To mimo jiné z hlediska historika výrazně zvyšuje relevanci veřejně artikulovaných postojů jako takových.

Utopická vize, ale z velké části i realita nového Mostu měly ve své době opačný účinek, než jak se to může jevit z odstupe půlstoletí. Svým důrazem na racionální řešení, zlepšení hygieny a vyřešení tíživé sociální situace desetitisíců lidí zásadní měrou přispívaly k ospravedlnění likvidace starého města a vzbuzovaly naděje na lepší život. Argumentace tohoto typu a její recepce nebyly specifikem severních Čech, ba ani zemí státního socialismu. Kořenily v hluboké tradici moderního evropského myšlení o společnosti, bydlení a architektuře, jež se mohla opírat jak o inspirace ze západní Evropy, tak o myšlenkové vzorce i konkrétní praxi meziválečného Československa.

Především ve dvou až třech desetiletích po druhé světové válce se program meziválečné architektonické moderny, ztotožňovaný v první řadě se jménem Le Corbusiera, dočkal nejen značného uznání, ale i praktické realizace, a dokonce transformace do všeobecně závazných pravidel, regulativů a dalších norem moderního urbanismu, architektury a stavitelství, a to na západ i východ od železné opony. Ve Spojených státech, Francii i Velké Británii byly během dvou desetiletí po druhé světové válce postaveny desítky nových měst. Urbanisté a architekti, kteří se podíleli na realizaci těchto projektů, se nutně nepovažovali za stoupence radikální levice, usilující o zavedení socialismu, sdíleli ale s utopickými socialisty 19. století víru v důležitost dobrého životního prostředí, které formuje správnou společnost a umožňuje žít lidem šťastný život. Například v rámci britského programu výstavby nových měst, vycházejícího z utopického snu o vybudování „ostrovů nové civilizace“, nakonec vzniklo jen na území jižní Anglie dvacet nových městských sídel, určených většinou pro dvacet až sedmdesát tisíc obyvatel.⁴⁵ Tato města (jako Stevenage,

44 KOTKIN, Stephen: *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization*. Berkeley, University of California Press 1997, s. 358.

45 Viz CORDEN, Carol: *Planned Cities: New Towns in Britain and America*. Beverly Hills (California) – London, Sage Publications 1977, s. 86 a 107.

Město růží. Centrální park oddělující sídliště Podžatecká z padesátých let minulého století od středu nového Mostu z let šedesátých až osmdesátých (foto 1974)

Crawley, Hemel, Hempstead, Harlow nebo Hartfield) byla budována autokraticky, bez dialogu s obyvatelstvem, ale se silnou vírou, že z výsledku budou nakonec mít všichni prospěch.⁴⁶

Duch plánování a modernizace se například právě v poválečné Británii zdaleka neomezoval na budování nových sídel. Podnětem k rozsáhlému plánu rekonstrukce britských měst z roku 1947⁴⁷ byla nutnost obnovy Coventry, Londýna a několika dalších měst těžce poničených německým bombardováním. Rekonstrukce měla obnovit pouze nejcennější památky (jako například katedrálu v Coventry), zatímco ostatní poničená stará zástavba měla být odstraněna a na jejích troskách jako Fénix z popela měla vyrůst zcela nová městská centra, čistá, vzdušná, funkční, efektivní, reprezentující rozchod s minulostí. Tyto plány se nakonec dotkly nejen vybombardovaných měst jako Coventry, Bristol nebo Plymouth, ale také průmyslových a přístavních měst střední a severní Anglie – Birminghamu, Liverpoolu, Newcastleu nebo Manchesteru. Tak se stalo, že poválečné městské plánování změnilo tvář britských měst výrazně dramatičtější způsobem než německá letecká ofenziva.

46 Více k tomu viz MELLER, Helen: *Towns, Plans and Society in Modern Britain*. Cambridge, Cambridge University Press 1997, s. 70–75.

47 Tento plán byl součástí obecnějšího „Zákona o územním plánování měst a venkova“ (*Town and Country Planning Act*) z roku 1947 (*tamtéž*, s. 75).

Vize moderního města, jak se prosadila v padesátých a šedesátých letech, vyžadovala dostatek prostoru pro velkorysé budovy, veřejná prostranství, a především dopravní infrastrukturu. Vedle demolice starých chudinských čtvrtí, která se zejména v průmyslových městech střední Anglie setkávala s velice pozitivní odezvou, si tak projekty přestavby v duchu moderny (především v Birminghamu a Newcastleu) vynutily likvidaci cenné a kompaktní historické zástavby, s níž zmizely i sociální vazby někdejších čtvrtí řemeslníků a drobných obchodníků.⁴⁸ Vize budoucnosti se pod vlivem poválečného nadšení pro moderní, čisté a dopravně přístupné město a díky těsné spolupráci architektů s mocnými šéfy odborů městského plánování měnily z utopie v realitu. Historická tvářnost nejstarších průmyslových měst na světě, toto žité prostředí minulosti, byla nenávratně zničena ještě dříve, než se na přelomu šedesátých a sedmdesátých let zvedla proti tomuto způsobu plánování a rekonstrukce měst vlna odporu.

V Československu měla architektonická moderna silnou tradici již od počátku dvacátých let minulého století, kdy Le Corbusier pravidelně navštěvoval Prahu a jeho publikace během několika měsíců vycházely v českém překladu, kdy na Moravě rostlo racionální průmyslové město Zlín a kdy diskurz o architektuře do velké míry ovládly osobnosti jako Karel Teige, Karel Honzík nebo členové Pracovní architektonické skupiny (Jiří Voženílek, Karel Janů, Jiří Štursa).

Československá architektonická avantgarda byla v meziválečném období silně spjata s politickou levicí a sociálně zakotvená. Do značné míry to souviselo s neutešenými podmínkami bydlení nejen městské chudiny, ale i části středních vrstev, a to i ve srovnání s dobovým standardem v jiných evropských zemích. V Praze tvořily na prahu třicátých let téměř třicet procent bytového fondu jednopokojové byty, v nichž bydlela více než pětina obyvatel. V naprosté většině se přitom jednalo o celé, přinejmenším dvougenerační rodiny – v jednopokojových bytech tou dobou žila více než polovina všech pražských dělnických rodin. (V tehdejší Berlíně takové byty tvořily jen necelých osm procent bytového fondu a obývala je přibližně jen dvě procenta populace.)⁴⁹ Pouze méně než desetina pražských dělnických bytů byla vybavena koupelnou a přibližně pětina záchodem – ostatní využívali většinou společný záchod na patře nebo v domě (ani ten ovšem nebyl samozřejmostí), koupelnu dělníci a sociálně potřebné rodiny zpravidla neměli k dispozici vůbec.⁵⁰ Bydlení celé rodiny v samostatném jednopokojovém bytě s denním světlem a se společným záchodem na chodbě ovšem i tak představovalo jistý standard. I mimo kolonie a provizorní příbytky na předměstích, tedy v zastavěných částech měst, panovaly totiž v některých případech otřesné poměry. Sklepy, půdy nebo jednotlivé místnosti větších bytů byly obydleny i několika generacemi. Nebylo výjimkou, že místnost určenou pro bydlení jedné až dvou osob si pronajímalo pět nebo i deset lidí – spali na směny, a režim bytu se tak přizpůsoboval rytmu tovární výroby.

48 *Tamtéž*, s. 80 n.

49 Srv. HOLUBEC, Stanislav: *Lidé periferie: Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době*. Plzeň, Západočeská univerzita 2009, s. 121–123.

50 *Tamtéž*, s. 109.

Vzorový urbanistický komplex sídliště v duchu socialistického realismu v Porubě u Ostravy vznikl v padesátých letech za účasti čtyř stovek architektů a projektantů, zůstal však jen torzem původního gigantického plánu (foto www.rajce.idnes.cz)

V takových bytech, kde lidé často přespávali v hadrech na pryčnách a děti v neckách, se pochopitelně nejen šířily nemoce, ale také se prohlubovaly frustrace a zhoršovaly vztahy mezi „nájemníky“. Bydlení se redukovalo na pouhé přespávání, přičemž soukromí bylo pro tyto skupiny obyvatelstva (zejména dlouhodobě nezaměstnané, nezajištěné svobodné matky či práce neschopné) statkem, jenž stěží mohl být spojován s prostorem bytu.

Moderní město tak vzhledem k realitě meziválečného českého městského bydlení pro teoretiky typu Karla Teigehe nepředstavovalo v první řadě technickou a uměleckou výzvu, ale naléhavý imperativ zlikvidovat dosavadní urbánní prostředí chudších vrstev: „Naše města jsou příliš stará, celé čtvrti jsou tu na spadnutí a rozpadávají se, domy jsou sešlé a hrozí zřítiti se: některé se ostatně už zřítily... V celé Evropě se dosud bydlí v barabiznách starších než sto let a tak špatně stavěných, že naprosto nemohou tak dlouho vydržet. Adaptují-li se staré domy, všecko se rozpadává, sotva se dotkneme zdí. Jiné domy jsou nečisté a nezdravé, bez světla a vzduchu, neschopné k obývání. V určitých čtvrtích je tuberkulóza pevně usazena, zde snad by

ani nestačilo bourat: lékaři se domnívají, že jen oheň by mohl vydesinfikovat tato pařeníště bacilů; snad budou jednou asanována šrapnela a plynovými bombami.⁵¹

Silný sociální náboj a levicová identita tak zároveň s množstvím schopných architektů i vlivných teoretiků po druhé světové válce zaručovaly české architektonické moderně dominantní roli. Poválečná debata o architektuře, urbanismu a nových městech se v Československu nicméně, zejména po roce 1948, vyvíjela paradoxně, s řadou odboček a návratů. Éra sociální revoluce a budování socialismu, z hlediska řady modernistů vnímaná jako brána k naplnění jejich snů a vizí, byla totiž ve své první fázi poznamenána převzetím historizujícího slohu, který se v Sovětském svazu prosadil především po konzervativním obratu oficiální estetiky v polovině třicátých let. Revoluční období státního socialismu, charakteristické v mnoha oblastech rozbitím tradičních sociálních, ekonomických nebo kulturních vazeb a vytvořením zcela nových struktur, je v architektuře sice spojeno s velkorysími projekty (za všechny je možné jmenovat výstavbu ostravské čtvrtě Poruba či Havířova),⁵² zároveň ale i v dalších formách uměleckého vyjádření z estetického hlediska o nejkonzervativnější éru v Československu po roce 1918. Historizující fasády, sloupořadí a patos připomínají ze všeho nejvíc klasicismus, tedy sloh, který (což je druhý paradox) nemá v českém či slovenském kontextu nijak výrazné národní konotace.

Jak dokládá americká historička Kimberly Zarecorová, socialistický realismus si mezi československými architekty nikdy nezískal širokou podporu. Málokdo měl odvahu či potřebu tento směr jednoznačně odmítnout, jak to před svou smrtí v roce 1950 učinil například Karel Teige, který přirovnával sorealistické stavby k architektuře nacistického Německa.⁵³ Zdomácnělý název „SORELA“ byl nicméně (podle jednoho ze dvou existujících výkladů) původně ironickou interní zkratkou slov „SOCIalistický“, „REALismus“ a „LAKomý“, přičemž Zdeněk Lakomý byl představitelem loajálních architektů socialistického realismu, profitujících z upozadění někdejších funkcionalistů (Jiřího Voženílka, Karla Janů a dalších).⁵⁴ I to dokládá jistý odstup zejména starší generace modernistů, mezi nimiž jistou výjimku tvořil Jiří Kroha, celoživotně vycházející z marxisticko-leninské ideologie. Kroha nebyl jen hlavním projektantem slovenské Nové Dubnice, postavené podle jeho plánů roku 1951, ale především ústřední osobností státního podniku Stavoprojekt právě v éře československého stalinismu. Vedle Lakomého a Krohy pak socialistický realismus v československé architektuře ztělesňuje především Krohův žák

51 TEIGE, Karel: *Nejmenší byt / L'Habitation minimum / Die Kleinstwohnung*. Praha, Václav Petr 1932, s. 58.

52 K tomu srv. např. KŁADNIK, Ana: *The Formation and Development of the Socialist Town in Yugoslavia and Czechoslovakia, 1945–1965*. Disertační práce, Ljubljana 2013.

53 Viz úvodní studie Vratislava Effenbergera ke dvěma Teigeho pojednáním vydaným pod společným názvem *Vývojové proměny v umění* (TEIGE, Karel: *Vývojové proměny v umění*. Ed. Vratislav Effenberger. Praha, Nakladatelství československých výtvarných umělců 1966, s. 59).

54 Srv. ZARECOROVÁ, Kimberly Elman: *Utváření socialistické modernity: Bydlení v Československu v letech 1945–1960*. Praha, Academia 2015, s. 154.

Parky a zeleň jako základní prvek moderního města. Fotografie ze sedmdesátých let nabízí pohled od Centrálního parku přes internát (vysoká panelová budova vpravo), stalingradskou čtvrť a vilovou čtvrť Zahražany na vrch Hněvín

Vladimír Meduna, hlavní projektant urbánních celků nového socialistického Ostravska, zejména Poruby a Havířova.

Stalinistické, tradicionalistické odmítnutí moderny nemělo v Československu dlouhého trvání. Zatímco ještě na přelomu čtyřicátých a padesátých let vznikaly ryze modernistické stavby (jako například kolektivní domy ve Zlíně či v Litvínově), o pět let později se již v souvislosti s prvními náznaky ústupu od socialistického realismu v Sovětském svazu začínalo – nejprve opatrně a od roku 1956 intenzivně – diskutovat o rehabilitaci funkcionalismu a sílila kritika socialistického realismu v architektuře. Těsná vazba historizujícího architektonického intermezza na stalinismus a Sovětský svaz přitom vytvořila specifický kontext, v němž se návrat k moderní architektuře mohl stát výrazem otevírání vůči Západu – a svým způsobem tak i architektonickou a urbanistickou obdobou marxistického revizionismu. Vedle návratu upozaděné starší generace levicových moderních architektů se tu otevírala cesta pro pokolení nejmladší, které mělo formovat architekturu a urbanismus v Československu zejména v šedesátých letech, ale často i hluboko do let sedmdesátých.

Pro konkrétní architektonickou praxi znamenal odklon od socialistického realismu poměrně zásadní zlom. Ve své podstatě ideologická kritika stalinismu, která dodávala návratu moderny do architektury a urbanismu sílu, mohla vést – a často

také vedla – i k odmítnutí mnoha argumentů upozorňujících na praktická rizika konstruktivismu (přesvětlení a přehřátí místností v důsledku uplatňování dogmatu vodorovných skleněných pásů, problém stárnutí staveb s hladkými nečleněnými fasádami, unifikace a estetická degradace městské zástavby řešené podle jednotných puristických pravidel a prostřednictvím typizovaných jednotek). V rámci otevírání vůči západním trendům byl v časopise *Architektura ČSR* v roce 1956 publikován podrobný popis montovaného panelového domu francouzského typu, původně projektovaného stavebním inženýrem Raymondem Camusem pro sídliště v přístavním městě Le Havre. Tento typ se měl v dalších letech ukázat jako rozhodující pro rozvoj sovětských měst, zatímco československé stavebnictví navázalo v tomto ohledu spíše na domácí tradice – především na Baťův systém uplatněný ve Zlíně, jehož konstrukční prvky byly již od přelomu čtyřicátých a padesátých let dále rozvíjeny právě v Gottwaldově a zároveň v Bratislavě i v rámci Komunálního podniku hlavního města Prahy. Československo tak patřilo vedle Francie k avantgardě panelové výstavby, která se tu plně rozvinula již na přelomu padesátých a šedesátých let minulého století. V daném ohledu znamenal odklon od socialistického realismu jisté urychlení vývoje, těsná vazba mezi průmyslem a architekturou zároveň ale byla charakteristická pro celou poválečnou éru na Západě i na Východě, bez ohledu na konkrétní ideologické trendy.

Z hlediska myšlení o významu architektury samozřejmě odklon od socialistického realismu neznamenal popření všech jeho východisek. Konstruktivismus a funkcionalismus, alespoň v pojetí socialistů, sdílely se socialistickým realismem důraz na budoucnost a morální poslání architektury; zejména urbanismus měl „tvorbou životního prostředí přispívat k výchově komunistického člověka, předvídat budoucí formy jeho materiálního a kulturního života a urychlovat jejich uskutečnění“.⁵⁵ Vedle tohoto utopického výměru se ale představy o architektuře od druhé poloviny padesátých let vracely ke corbusierovské myšlence domu jako „stroje na bydlení“, jakkoli se od takto radikální redukce čeští a slovenští architekti spíše distancovali a někteří dokonce varovali před příliš technokratickým pojetím.

Právě v takovémto myšlenkovém ovzduší se na přelomu padesátých a šedesátých let skupině mladých architektů naskytlá nebývalá šance postavit nekompromisně moderní a případnými ohledy na stávající historickou zástavbu nezatížené stotisícové město. Šance definitivně se distancovat od éry socialistického realismu a využít inspirační zdroje meziválečného Československa, zosobňované jejich učители, i soudobé západní Evropy. Šance skloubit přednosti funkcionalismu s možnostmi, které skýtala plánovaná ekonomika a rovnostářská společnost, kladoucí důraz na stejnou – a důstojnou – úroveň bydlení pro každého. Naskytlá se šance postavit moderní město „na zelené louce“. Postavit nový Most.

Když byla koncem padesátých let vypsaná soutěž na centrum nového Mostu, čerpaly prakticky všechny soutěžní návrhy právě z této československé tradice

55 KLEN, J.: Bytová výstavba na Ostravsku. In: *Československý architekt*, roč. 5, č. 15–16 (30.8.1959), s. 4 n.

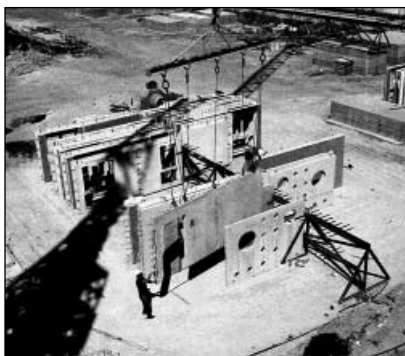
Fasáda budovy nejvyššího soudu indického svazového státu Paňdžáb v Čandígarhu i se svým slavným tvůrcem Le Corbusierem v roce 1956. Toto sídlo se narozdíl od Mostu dočkalo skutečného rozkvětu, dnes je považováno za centrum prosperity a nejčistší indické město (foto Pierre Jeanneret, Centre Canadien pour l'architecture)

i z aktuálních západoevropských diskusí o funkcionalismu a konstruktivismu.⁵⁶ Komise složená z předních československých architektů všech generací nakonec vybrala projekt mladého ateliéru okolo architekta Václava Krejčího. Členové tohoto pracovního týmu čerpali z podnětů svých učitelů, aktérů meziválečné československé moderny, vymezovali se proti stalinskému socialistickému realismu a četli klíčové francouzské časopisy věnované architektuře a urbanismu. Sám Krejčí po letech vzpomínal, jak si s pomocí svých známých nechával posílat časopis *L'architecture aujourd'hui*, jehož pravidelná četba ovlivňovala jeho postoje a návrhy.⁵⁷ V projektu centra nového Mostu sice museli Krejčího spolupracovníci navazovat na „sorealisticke“ bloky sídliště Podžatecká, postavené během padesátých let, jinak ale mohli využít skvělé příležitosti – právě v dobách obnovované spolupráce se západoevropskými konstruktivisty a funkcionalisty a počínající masové produkce typizovaných domů – postavit celé zbrusu nové město.

Podoba projektu, charakter pozdější výstavby i myšlenky, s nimiž samotní autoři nové město Most komentovali, nápadně připomínají ideje i některé projekty

⁵⁶ Viz KREJČÍ, V.: *Most*, s. 28–31 (viz pozn. 12).

⁵⁷ *Tamtéž*, s. 19.

Předem vyrobené panely takzvaného Procédé Camus na staveništi. Patentovaným technickým postupem francouzského inženýra Raymonda Camuse bylo od roku 1956 jen v Paříži postaveno sto deset obytných bloků (foto www.jeder-qm-du.de)

Le Corbusiera (severoindický Čandigarh). Nové město bylo plánováno jako samostatné sídlo, bez vztahu k historickému Mostu, jehož osud byl již v době vzniku koncepce (na přelomu padesátých a šedesátých let) přinejmenším nejistý. Bylo proto navrženo jako „kompaktní útvar obytného území a dalších funkčních zón“. Právě oddělení bydlení od dalších funkcí (reprezentovaných zejména dvěma zónami průmyslové výroby, ale například i nemocničním areálem nebo rekreačními zónami na okraji města) mělo zajistit co nejvyšší kvalitu života pro obyvatele nového Mostu. Do městského centra pak měly být soustředěny „správní, kulturně- společenské, obchodní a administrativní“ funkce. Symbolem nového města se stalo dominantní čtyřiadvacetipodlažní Oborové ředitelství SHD, které připomíná povahu Mostu jakožto průmyslového města, pro jehož vznik i další existenci

je konstitutivní zejména hospodářská činnost a ekonomická moc těžebního podniku. Pouze trojice náměstí měla odkazovat na urbanismus starého Mostu.⁵⁸

Bydlení ve starém Mostě se ještě v šedesátých letech dvacátého století příliš nelišilo od poměrů, které v českých městech panovaly před druhou světovou válkou. V malých bytech se stále mnohdy tísnili příslušníci několika generací, koupelna ani splachovací záchod nebyly samozřejmostí. Jen domy byly v ještě horším stavu než tehdy a to, že se samovolně zřítíl jen jeden z nich (přímo na Mírovém náměstí), bylo spíše s podivem. Vodovody, kanalizace i elektrické rozvody byly v katastrofálním stavu a časté poruchy byly na denním pořádku. Topilo se většinou v kamnech – uhlí tu bylo vždy dost, ale muselo se nosit ze sklepa. Vyhlídku na moderní bydlení v čistých panelových domech s ústředním topením, splachovacím záchodem, a dokonce koupelnou, kde stačí otočit červeným kohoutkem, aby tekla teplá voda, to byl za této situace pro většinu obyvatel starého města naprosto nejpřesvědčivější argument. S vidinou takového komfortu a soukromí nebylo pro ně těžké potlačit nostalgii a mávnout nad zánikem starého města rukou. I tak samozřejmě nebyla nouze o stížnosti a kritiku, ta se ale netýkala samotného principu (výměny historického města za nové) ani urbanistických či architektonických východisek pro stavbu nového Mostu. Ti, kteří se stěhovali do moderních panelových domů, především v šedesátých letech upozorňovali na nesoulad mezi vizí a praxí – tedy na fakt, že místo „kompaktního útvaru obytného území“ s veškerou infrastrukturou a službami byl nový Most

⁵⁸ *Tamtéž*, s. 96 n.

Právě dokončená budova nového divadla – chlouby nového Mostu – v roce 1985

dlouhá léta pouhým panelovým sídlištěm bez obchodů, škol a kulturního zázemí. Po celá šedesátá a sedmdesátá léta bylo hlavní ambicí všech zodpovědných institucí i jednotlivců skutečně realizovat vizi nového Mostu jako komplexního města a přenést do něj život, od každodenního nakupování až po letní koupání nebo večerní návštěvy divadla. Město a jeho tvůrci žádali a také postupně dokázali pro obyvatele naplnit všechny základní požadavky kladené na moderní společnost a spojované s důstojným životem – od lékařské péče (materializované v nejmodernější nemocnici tehdejší ČSSR) přes možnosti rekreace a sportovního vyžití (sít hřišť, atletický stadion, zimní stadion, koupaliště, park Šibeník), uspokojení konzumních tužeb (od běžných obchodů až po obchodní dům Prior, pyšníci se například eskalátory) po nabídku kulturní realizace (demonstrovanou jedním z nejmodernějších divadel v republice).

Zcela klíčový aspekt urbánního prostředí moderního města představovala hygiena, a to jak pro experty, tak pro širší vrstvy obyvatelstva. Důraz na vzdušný charakter nového Mostu se může v kontrastu k zamořenému severočeskému ovzduší, zejména s odstupem půlstoletí, jevit jako špatný vtip, či přinejmenším paradox. Doboví experti, architekti a tvůrci územních plánů či generelu však argumentovali výsledky meteorologických měření a dalšími vědecky prokázanými

fakty. Oproti starému Mostu, situovanému na dně Podkrušnohorské pánve, byl v novém městě počet dnů, kdy se kvůli mlze neukáže slunce (a kdy je tudíž větší riziko škodlivých koncentrací jedovatých plynů a prachu), prokazatelně výrazně nižší.⁵⁹ Relativní čistotu vzduchu krom toho měly v novém Mostě zajišťovat i rozlehlé parky, další zelené plochy a všudypřítomné záhony; Most se díky nim měl stát „městem růží“.⁶⁰

Hygiena hrála pro budovatele nového města a politické autority ještě další roli, již v obecně rovněž později popsal ve svých spisech o disciplinačním charakteru moderní společnosti Michel Foucault. Nové, čisté, racionální, dobře osvětlené a bezpečné město mělo mít výchovný vliv na své obyvatele a jejich každodenní život. Prostředí, spoluutvářené lidmi, mělo – jak věřili urbanisté i komunální politici – zároveň měnit jejich zvyklosti a vpsledku obrábět jejich duše. Nový Most byl proto zobrazován jako protipól špinavého eldoráda zločinců, narušených existencí a alkoholiků, jak býval líčen starý Most.⁶¹ Oproti němu se měl stát domovem řádných občanů pečujících o životní prostředí.

Utopie racionálně organizovaného, čistého a spravedlivého města budoucnosti nebyla pouze předmětem expertních návrhů a diskusí. Desítky článků v českých a slovenských novinách a časopisech, publikované zejména během šedesátých let, takovýto obraz popularizovaly a šířily mezi československou veřejností. Zřejmě nejzdařilejší zkratku přesvědčivého argumentu pro nahrazení historického města novým sídlem se podařilo zformulovat Jurovi Sosnarovi v článku uveřejněném v týdeníku *Květy* v roce 1958, tedy ještě před rozhodnutím o výstavbě nového a likvidaci starého Mostu.⁶² Článek s výmluvným názvem „Ustup černé město městu zelenému“, stejně jako po něm desítky dalších, vyprávěl příběh ošklivého, zchátralého starého města pod příkrovem otráveného ovzduší. Příběh o utrpení ožebračených horníků a bohatství uhlobaronů, o dědictví kapitalismu a buržoazní demokracie, které dospělo ke svému zániku. Tento temný a bezútešný svět

59 O katastrofálních klimatických poměrech a znečištění ovzduší na území starého Mostu se zmiňuje již důvodová zpráva byra Krajského výboru KSČ v Ústí nad Labem z roku 1962, která uvádí, že počet slunečných dnů zde poklesl na pouhých třicet ročně, a naopak počet mlžných dnů stoupl na sto. Za těchto podmínek byly podle zprávy překračovány i tehdy přípustné (relativně vysoké) maximální hodnoty oxidů síry a prachu pěti- až desetinásobně (NA, f. 1261/0/43, k. 146, inv. č. 193, Důvodová zpráva byra KV KSČ Ústí n. L. ke zrušení staré části města Mostu a výstavbě Nového Mostu). Podle studií hydrometeorologického ústavu z první poloviny 60. let byly klimatické podmínky na území plánovaného nového města výrazně lepší (v průměru o polovinu lepší dohlednost, mlhy se tu rozplývaly zpravidla po východu slunce...), což mělo podle expertů zásadní vliv i na podstatně menší riziko znečištění ovzduší (viz KREJČÍ, V.: *Most*, s. 41).

60 Svědčí o tom např. názvy dobových článků: ČAPEK, J.: *Most, město uhlí a růží: Most od včerejška k zítřku*. In: *Svět v obrazech*, roč. 27, č. 39 (25.9.1971), s. 8 n.; *Most, město růží*. In: *Květy*, roč. 23, č. 25 (23.6.1973), s. 26 n.; SŮVA, Jiří: *Proměny naší současnosti: Od metro-pole „měsíční krajiny“ k městu růží*. In: *Naše rodina*, roč. 11, č. 8 (22.2.1978), s. 5; a další.

61 Viz např. BRABENEC, Jiří: *Balada o Hněvově městě: Tesklivý smutek obestřel město, které je určeno k zániku*. In: *Krásy domova*, roč. 3, č. 1 (leden 1964), s. 3–5.

62 SOSNAR, J.: *Ustup černé město městu zelenému* (viz pozn. 43).

Slavné mostecké divadlo a budova spořitelny z konce 19. století ve starém Mostě v roce 1963, kdy ještě sloužily svému účelu

nyní mělo nahradit sociálně spravedlivé město poskytující pohodlné bydlení a vytvářející předpoklady pro skutečný pocit domova. Čisté zelené město otevírající desetitisícům lidí bránu k důstojnému životu mělo v praxi naplnit utopické vize předchozích generací. Obraz nového Mostu, jak byl vykreslován především v první polovině šedesátých let, tak v sobě propojoval utopické představy ideálního města s technokratickou představou státu, jenž díky racionálnímu způsobu plánování a technickým možnostem dokáže uspokojit veškeré potřeby každého člena společnosti.

Kritika

Mluvit o veřejné debatě a kritice v autoritativním režimu je vždycky ošemetné. Jak můžeme vědět, co si v čase strachu a cenzury skutečně mysleli „obyčejní lidé“, novináři nebo experti? Bližší pohled do pramenů nicméně plasticky ukazuje, že po celých čtyřicet let československé socialistické diktatury přinejmenším pod povrchem probíhala celá řada diskusí a že kritika se netýkala jen čistě „provozních“ záležitostí – jakkoli její jazyk byl samozřejmě i v interních debatách kódovaný.

O osudu starého Mostu se rozhodovalo na počátku šedesátých let a od té doby se stále pravděpodobnější drastické řešení stalo předmětem veřejné diskuse. Došlo k tomu na prahu éry, během níž Československo zažívalo nejrůznější formy veřejné

kritiky i protestů, kdy kritická publicistika prolamovala dřívější hráze povoleného a dodnes fascinuje svou hloubkou i kultivovaností. Po celou tuto dobu, až na krátké období roku 1968, sice existovala oficiální cenzura, její zásahy byly však čím dál tím vzácnější a touha po kritickém společenském dialogu triumfovala – nejprve v časopisech odborných, lokálních (jako například *Kulturní kalendář Mostecka*) či oborových (typicky měsíčník *Dějiny a současnost*) a v periodikách různých sdružení, jako byl Svaz československých spisovatelů (*Literární noviny*, *Kulturní život*, *Plamen*),⁶³ posléze ale i v nejtěsnějších denících, rozhlase a televizi. V dobovém tisku nalezneme vedle redakčních článků i veřejné výměny názorů zástupců různých institucí, stížnosti a nejrůznější úvahy vzdělavců i „obyčejných“ lidí, díky čemuž můžeme vcelku věrohodně sledovat jejich názory i tužby.

Nejpozději od počátku šedesátých let se v tomto kontextu rozvíjí i diskuse o životním prostředí. Tento pojem přitom figuruje i v řadě expertíz z let padesátých, jakkoli tehdy ještě v poněkud odlišném smyslu „socialistického životního prostředí“, vyznačujícího se důrazem na estetické a hygienické faktory.⁶⁴ V první polovině šedesátých let si v celostátních i lokálních (hlavně severočeských) médiích již publicisté i běžní občané stěžovali na špinavou vodu a nezdravý vzduch, postupně ale kritika nabyla i obecnějších a ostřejších forem. Tak tomu bylo například v zásadním textu literárního kritika a historika Vladimíra Karfíka, který v červnu 1966 v *Literárních novinách* upozorňoval právě na stav životního prostředí na Mostecku:

„Už přes dvacet let tam teče otrávená, mrtvá řeka. Ale ještě za války táhli městem pstruzi. Když jsem tu černou a smrdutou řeku krátce po válce poprvé uviděl, nedovedl jsem pochopit tu přízračnou proměnu. Dnes ji chápu. Proměna řeky byla tehdy jen příliš náhlá – a byla první. Za ní šla postupná proměna krajiny, krásné a živé přírody, v mrtvou poušť. Nad ní neproudí, ale stojí otrávený vzduch... O zničené krajině, o hynoucích lesích, o mizejících vodách, o průmyslových exhalacích a o smogu jsem toho četl dost. Obávám se, že se to čte spíš jako zajímavost z patologie lidské civilizace než jako obrana živého organismu. A nezdá se, že by to lidi příliš vzrušovalo. Budou chodit po ulicích klidní, dokud se nezadusí. Zajímá mě, jak v hynoucí krajině žije člověk. Žije...? Představa, že by uprostřed hynoucího přírodního organismu mohl vzkvétat jediný živočišný druh, třebaže je jím člověk, se vymyká logice.“⁶⁵

V této souvislosti může působit překvapivě, jak dlouho zůstával osud starého Mostu a téma historického dědictví vůbec stranou zájmu kritické publicistiky i aktivizujících se společenských vrstev. Zatímco ekologickou kritiku poškozování

63 Tyto intelektuální časopisy v tehdejší době hrály nesrovnatelně větší roli než v současnosti. Jen tiskoviny Svazu československých spisovatelů (*Literární noviny*, *Plamen*, *Kulturní život*) byly vydávány v souhrnném více než stotisícovém nákladu a v polovině 60. let je četlo kolem půl milionu lidí.

64 Viz např. *SOka Most*, f. Okresní národní výbor I, k. 16, inventární jednotka (inv. j.) 274, sign. 480, Výsledky podrobného průzkumu a návrh na zlepšení hygienických podmínek měst SHR, 1953.

65 KARFÍK, Vladimír: Most – obležené město. In: *Literární noviny*, roč. 15, č. 26 (25.6.1966), s. 6.

Mostecké II. náměstí při klášteře minoritů bylo po druhé světové válce přejmenováno na náměstí Ludvíka Svobody (nedatováno, šedesátá léta)

krajiny můžeme v nezávislejších periodikách zaznamenat nejpozději od roku 1958,⁶⁶ jazyk kritiky ničení kulturního dědictví jako by se teprve hledal. Na dílčí pokusy ze strany historiků či památkářů sice tu a tam narazíme,⁶⁷ tato kritika ale proráží do širěji sdíleného diskurzu výrazně pomaleji. A není bez zajímavosti, že pokud se v kontextu připravované likvidace starého Mostu přece jen objevuje, nikdy nevychází od samotných obyvatel města. Ti se sice kriticky vyjadřují k problémům nové výstavby, k nedostatku služeb a dalšího zázemí na sídlištích nebo o potížích s „cikány“ ve starém městě, samotný princip likvidace, těžby a budování nicméně není předmětem sporu.

Od roku 1966 se přesto přinejmenším mezi kulturními elitami začal konsenzus ohledně těžby uhlí pod Mostem postupně hroutit. Všeobecné nadšení pro technologický pokrok, živěný těžbou a likvidací krajiny, čím dál častěji narušovaly i hlasy upozorňující nejen na umírání přírody a špatný vzduch, ale i na ztrátu historických hodnot, jakou představovalo například historické jádro Mostu. Ohleduplnost k pokladům minulosti přitom mohla být interpretována jako socialistická hodnota. Autoři kolem *Literárních novin* tak navazovali na revizionistickou filozofii člověka,

⁶⁶ Viz např. Otevře se země. In: *Tamtéž*, roč. 7, č. 42 (1958), s. 1.

⁶⁷ Viz např. ŠMAHEL, František: Filipika proti misomusům. In: *Kulturní kalendář Mostecka*, roč. 4, č. 12 (1961), s. 7 n.

reprezentovanou od konce padesátých let v československém prostředí především Karlem Kosíkem. Socialismus již neměl být chápán jako cesta k materiálnímu blahobytu podmíněná technologickým pokrokem, ekonomickým růstem a spravedlivou distribucí. Jednostranná orientace státního socialismu po roce 1948 na ekonomické faktory byla přinejmenším v (čím dál méně okrajových) kruzích humanitní inteligence vnímána jako slepá ulička.

Diskurz kladoucí důraz na nemateriální hodnoty, krásu a pokoru před dílem minulých generací, se postupně přenášel z prostředí filozofů, spisovatelů, historiků či kunsthistoriků do hlavního proudu české a slovenské publicistiky a začal výrazně proměňovat zdejší myšlenkový svět. To se pochopitelně dotklo i reflexe likvidace historického města Most. Dříve okrajové hlasy byly už slyšet a jejich perspektivu přejímali další. S první výraznější kritikou byla celostátní veřejnost konfrontována v roce 1966, kdy si mohlo několik set tisíc čtenářů *Literárních novin* přečíst polemiku na téma „Most – obležené město“,⁶⁸ která k obšírné reakci donutila i náměstka ministra hornictví a předsedu Vládní komise pro koordinaci a kontrolu postupu při likvidaci starého Mostu a výstavbě nového Mostu inženýra Josefa Odvárku. V roce 1968 pak v několika případech kritický diskurz o likvidaci Mostu pronikl i do „mainstreamu“. Čtenáři deníku *Mladá fronta* tak mohli narazit například na následující řádky:

„Ve jménu rentability – říkají – a hospodářského efektu, ve jménu hodnot, jež po deseti patnácti letech přestaly platit, jsme zničili hodnoty, které se vytvářely staletí. Kdy a kde se to zastaví? Kdo dá záruky, že nebudou znovu padat města třeba jen pro investice na několik let? (...) Srovnali jsme se zemí řadu obcí v pohraničí, aby naše lidová armáda měla kde cvičit. Ze zámků jsme nadělali kasárna, skladiště, sýpky a internáty. Z kostelů kůlny pro hospodářské stroje. Lidské stále ustupovalo ekonomickému, a nakonec to nebylo ani lidské, ani ekonomické. Nicméně všechno bylo řádně zdůvodněno, na všechno byla přesná čísla. Nepochybujeme o tom, že jsou zdůvodněná i čísla o mosteckém uhlí. Zdála se nám neobyčejně přesná, důkladná a prostá, jak houska na krámě. Když jsme se na tu housku v Mostě dívali, viděli jsme, že proti ní nemáme nejmenší šanci. Neměli jsme pro sebe žádnou kalkulaci. Nedovedli jsme vypočítat, co stojí lidský život, kolik litrů čistého vzduchu a kolik měsíců zdraví je nutno zaplatit za jednu tunu laciného uhlí, co obnáší sociální nejistota. Nedovedli jsme vyčíslit, jaký podíl na charakteru lidí a na jejich vzrůstajícím devastačním vztahu k téhle zemi mají úředně posvěcené devastace krajiny, starých usedlostí, kostelů. Nespočítali jsme, kolika procenty se dezolátní stav obce promítá do dezolátního stavu myšlení jejích obyvatel... Nedovedli jsme násobit jednotku krásy faktorem staletí, neuměli spočítat modul vlídnosti prostředí. Argumentovali jsme city, vztahy, budoucností dalších generací. Vyvolávalo to smích, úšklebky

68 KARFÍK, V.: Most – obležené město. Polemika pokračovala v dalších číslech *Literárních novin*: Z obležení musí být cesta ven: Několik příspěvků k článku Vladimíra Karfíka. In: *Tamtéž*, č. 30 (23.7.1966), s. 6 n.; ODVÁRKA, Josef: Odpověď na články „Most – obležené město“ a „Z obležení musí být cesta ven“. In: *Tamtéž*, č. 43 (22.10.1966), s. 7; DUCHOŇ, František: Jedna cesta z obležení. In: *Tamtéž*, č. 51 (17.12.1966), s. 8; SMIL, Václav: Ke stanovisku Ing. Josefa Odvárky. In: *Tamtéž*.

a netrpělivost. Chyběly nám cifry, soubor hmatatelných důkazů, chyběla nám naše přesná houska na krámě. Přesto jsme odcházeli s pocitem, s velmi silným pocitem, že pravda je na naší straně. A že za to staré, špinavé a zašlé město se musíme bít.“⁶⁹

Autoři článku „Odepsané město“ nebyli v letech 1967 až 1969 jediní, kdo se pokoušel argumentovat pro zachování starého Mostu. Po letech opatrných zápasů za záchranu jednotlivých památek či jejich částí se tou dobou důrazněji o slovo hlásili i zástupci památkové péče,⁷⁰ a v Mostě se dokonce v březnu 1969 konala konference o možnostech záchrany tamních historických měšťanských domů.⁷¹ V atmosféře pražského jara i během následujícího roku po sovětské okupaci Československa tak intelektuálové, publicisté, historici a památkáři formulovali opoziční stanoviska, která odmítala projekt likvidace starého Mostu jako takový – nikoli už jen jeho provedení, ale samotný princip výměny historického dědictví a žitého domova lidí za uhlí, peníze a příspěvek k ekonomickému růstu. Ač hlasy těchto kritiků zůstaly i tehdy v menšině a již započatou likvidaci historického města nedokázaly odvrátit, jsou výraznou stopou nastupujícího antitechnokratického diskurzu, který se v téže době hlásil o slovo i ve Spojených státech nebo západní Evropě.

Po potlačení reformního hnutí a s nastupující „konsolidací“ poměrů v létě a na podzim 1969 přestala být přímočará kritika ve stylu výše citovaných článků z šedesátých let možná. Veřejný prostor byl reglementován podstatně důsledněji, než tomu bylo nejen kolem roku 1968, ale i ve srovnání s celou poststalinskou érou (nejpozději od roku 1956). Alternativní návrhy a principiální kritika se stěhovaly do samizdatových a exilových tiskovin. Začala „normalizace“.

Kritika likvidace starého Mostu tak sice byla vytlačena na okraj a její podoby se proměnily, změnil se ale i oficiální diskurz. Jestliže „normalizační“ období bylo érou návratu autoritativnější podoby panství po vzoru pozdních padesátých a raných šedesátých let (včetně kontroly médií, nyní dokonce přísnější), nemohlo znamenat i mechanický návrat myšlenkového světa oněch dob. Oficiální diskurz takzvaného reálného socialismu v Československu sedmdesátých let tak nebyl resuscitací budovatelského nadšení raných padesátých let, ale ani čistě technokratického produktivismu, dominujícího právě pozdním padesátým a první polovině šedesátých let. Do rámce přípustného, ale i oficiálně proklamovaného, byla poměrně sofistikovaně integrována řada akcentů, které během šedesátých let, a to i za pražského jara, zaznívaly ústy nyní vytěsněné společenské kritiky. Netýkalo se to jen distance od stalinských procesů, ale také sféry, která je v souvislosti s mosteckým příběhem klíčová: úcty k dědictví minulosti a péče o kulturní památky. Mostecký příběh se tak stává jedinečnou sondou, jež umožňuje sledovat vznik nového paradigmatu: syntézy inženýrské a technokratické mentality s humanistickým diskurzem ohleduplnosti k dědictví minulosti, jež spoluutváří prostředí života a práce moderního člověka.

69 HNÍKOVÁ, Olga – LOSOS, Ludvík: Odepsané město. In: *Mladá fronta* (21.6.1968), s. 4.

70 NA, f. Státní ústav památkové péče a ochrany přírody (nezpracováno), Výzkum středověkého Mostu, červenec 1969.

71 *Tamtéž*, Most – město: Záznam z porady k záchraně měšťanských středověkých domů, 30.4.1969.

Ohleduplný pokrok

Většina Čechů neví, že Most kdysi byl cenným historickým městem s asi třemi desítkami tisíc obyvatel. Jeden mostecký příběh se ale zapsal do obecného povědomí. Když je řeč o městě Most v dobách státního socialismu, lidé si vzpomenou na stěhování kostela. Na podzim 1975 totiž byl pozdně gotický chrám Nanebevzetí Panny Marie, nejcennější mostecká památka, přemístěn o zhruba osm set padesát metrů východním směrem od původní lokality v centru starého Mostu. Kostel o hmotnosti deset tisíc tun byl během jednoho týdne přesunut po speciálně vybudovaných kolejích na speciálně konstruovaných vozících na bezpečné místo, pod nímž se již nenacházelo uhlí, jež by snad někdo chtěl v budoucnu vytěžít. Operace, která do té doby neměla ve světě obdoby, se zdařila.

Po technické stránce se jednalo o mimořádně sofistikované a progresivní řešení náročného úkolu, které je i z dnešního pohledu pozoruhodné. Nás zde ale zajímá spíše role, kterou záchrana středověkého katolického kostela hrála v rámci oficiálního narativu o transformaci Mostu a obecněji v „normalizačním“ diskurzu o vztahu socialistického státu k životnímu prostředí a historickému dědictví.

Samotné rozhodnutí o záchraně kostela padlo již hluboko v šedesátých letech. Zasloužili se o ně především zástupci památkové péče, kunsthistorici, historici z muzeí v Mostě a v Litvínově (řediteli zde v klíčové první polovině šedesátých let byli Ludvík Losos a František Šmahel). Ústřední orgány KSČ a československá vláda o osudu kostela rozhodovaly v několika etapách v letech 1963 až 1966; mezi hlavní zastánce zachování stavby jakožto celku (nejlépe realizovatelné právě přesunem) patřil tehdejší ministr školství a kultury (v letech 1963 až 1965), reformní komunist a rodák z nedalekých Hostomic nad Bílinou Čestmír Císař spolu se svým nástupcem Jiřím Hájkem, do jejichž agendy záchrana památky spadala.⁷²

Záchrana gotického kostela se tehdy jevila jako obtížný úkol a odvážný cíl nejen z technického a finančního hlediska (z tohoto důvodu ji až do roku 1966 odmítalo ministerstvo financí); předseda Krajského národního výboru v Ústí nad Labem Jan Jelínek ještě v roce 1966 naléhal na Jiřího Hájka, aby vláda „vzala v úvahu“, že v Severočeském kraji je třeba řešit naléhavější problémy než záchranu kostelů a že „větší část obyvatelstva by stavěla tuto mimořádně náročnou záchrannou akci do přirozeného protikladu s neřešenými a palčivými problémy Mostecka“.⁷³ Nákladná záchrana památky evropské pozdní gotiky byla politicky riskantní i z hlediska mosteckého okresního národního výboru. Na zářijové poradě roku 1966 jeho funkcionáři argumentovali, že je absurdní, aby stát bojující proti náboženským předsudkům zachraňoval kostel, a že vzhledem k akutně chybějícím službám a dalším citelným problémům na Mostecku se bude taková akce lidem jevit jako zbytečné plýtvání. Okresní národní výbor se nicméně ve svém stanovisku nakonec – navzdory

72 Tato jednání dokumentují vládní materiály a korespondence k tématu, uložené v Národním archivu, f. ÚPV – běžná spisovna, k. 163, sign. 356/1/12 – I (1965–1967).

73 *Tamtéž*, dopis předsedy KNV v Ústí nad Labem Jana Jelínka ministru školství a kultury Jiřímu Hájkovi ze 17.9.1966.

Porubní fronta postupuje. Někdejší Oblouková ulice v roce 1974

předpokládané nepřízni veřejného mínění – postavil za zachování kostela, s tím že „není přece možné přistupovat k záchraně této významné architektonické památky, která překonala věky, z hlediska dnešních našich obtíží“, a zároveň vyjádřil připravenost smysl nepopulárního opatření vysvětlovat pracujícím.⁷⁴ To se zřejmě nedařilo vždy, alespoň ne na celostátní úrovni, jak o tom svědčí ojediněle dochované protesty občanů.⁷⁵

Záchrana katolického kostela, vyžadující nakonec téměř stamilionovou investici, tak ještě v polovině šedesátých let představovala mimořádně problematický politický krok, který sice vycházel vstříc přáním expertů z oboru památkové péče i osobnostem z okruhu humanitní inteligence, který ale zároveň potenciálně ohrožoval legitimitu komunistické strany jakožto avantgardy pokroku. Příprava operace probíhala v tichosti, ve vládních sekretariátech a v komunikaci s příslušnými národními výbory i inženýry, kteří měli nakonec zvolenou variantu přesunu celého kostela po kolejích technicky připravit. V tisku (kromě lokálního *Kulturního kalendáře Mostecka*

74 *Tamtéž*, Stanovisko Rady ONV Most pro ministerstvo školství a kultury, 30.9.1966.

75 Někteří občané vnímali investování závratné sumy do záchranu kostela, z jejich pohledu reliktu překonané minulosti, skutečně jako zbytečné utrácení v situaci, kdy by bylo třeba stavět silnice a továrny, nemocnice a sportoviště, sídliště a města. Takto vyznívá např. nedatovaný dopis pracujících z Kladenska zasláný předsednictvu vlády koncem října 1966. (*Tamtéž*, k. 167, sign. 356/1/12, II.)

Hornický spolkový dům (Repre) v Mostě, postavený v letech 1921–1923, byl vyhozen do povětří 31. března 1980

a intelektuálních *Literárních novin*) se o záchraně kostela až do roku 1968 psalo jen sporadicky a bylo znát, že národní výbory, vláda ani komunistická strana tuto záležitost nechtějí stavět na odív.

To vše se radikálně změnilo v závěru šedesátých let, a především v první polovině let sedmdesátých. Bez ohledu na zvraty politické situace a dramatické výkyvy společenské atmosféry v letech 1967 až 1975 můžeme sledovat kontinuální vze-stup pozornosti věnované právě této akci. Nastupující „normalizace“ přitom téma nevytlačuje mimo veřejnou sféru, četní novináři se jej naopak – zřejmě v souladu s přáním stranických funkcionářů i poslanců národních výborů – chopí a během několika měsíců až let z něj učiní centrální příběh, zastíňující likvidaci starého Mostu, výstavbu Mostu nového i s tím spojený rozvoj těžby hnědého uhlí. Je evidentní, že zadavatelé či inspirátoři několika stovek článků, které jen v letech 1970 až 1975 oslavovaly záchranu a přesun mosteckého chrámu, si tak či onak uvědomovali proměnu myšlenkového světa své doby.

Tato proměna přitom nesouvisela jen se stopou, kterou v československé, a zejména české společnosti zanechala živá veřejná debata roku 1968. Na přelomu

Odstrojování děkanského chrámu Nanebevzetí Panny Marie v březnu 1972, několik let před jeho stěhováním

šedesátých a sedmdesátých let se v celé Evropě z dříve expertního tématu ochrany historických památek stává diskurz vlastní výrazné (byť zřejmě stále ještě ne větší) části společnosti. Městské elity i střední vrstvy tou dobou začínají v západním Německu, Francii i Británii důrazně kritizovat modernistickou utopii racionálně uspořádaných měst i plošné bourání staré zástavby. Tento vývoj vrcholí v roce 1972 přijetím Mezinárodní úmluvy o ochraně kulturního dědictví.⁷⁶ Socialistické země tuto proměnu vztahu k dědictví minulosti reflektovaly a v podstatě kopírovaly. Sovětský svaz začal již koncem šedesátých let neutralizovat volání po zachování kulturního dědictví prostřednictvím konkrétních (zprvu značně selektivních) akcí, kdy například příslušné úřady vytipovaly skupinu výjimečně cenných pravoslavných kostelů, jež měly být chráněny před demolicí a restaurovány. V roce 1973 bylo historické centrum Moskvy rozděleno do devíti památkových zón, takže projekty typu hotelu Rossija v bezprostřední blízkosti Kremlu či rozparcelování arbatské čtvrtě od té doby již nebyly přípustné. Vývoj v socialistických zemích středovýchodní Evropy byl obdobný. Poté co zbourání kostela sv. Pavla v Lipsku v roce 1968 vyvolalo protesty obyvatel, začala se zásadně měnit i kulturní politika Německé demokratické republiky v oblasti architektury a urbanistiky, která se v sedmdesátých letech začala více než na internacionální modernu orientovat na pruskou tradici.

⁷⁶ Srv. FRANCIONI, Francesco: *The 1972 World Heritage Convention: a Commentary*. Oxford, Oxford University Press 2008.

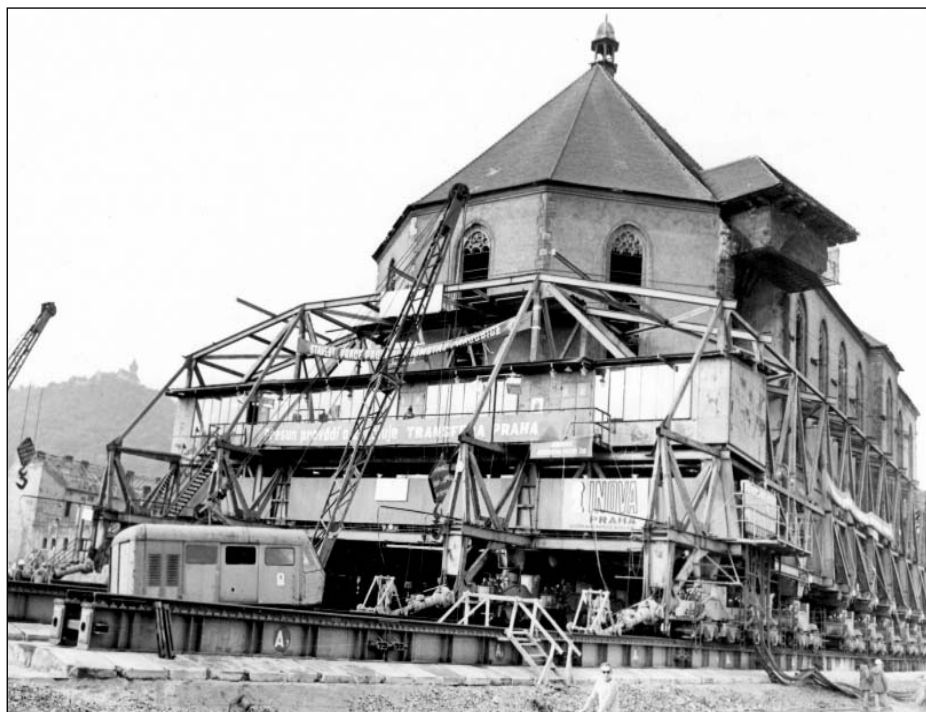
Podobný důraz na národní a historickou kontinuitu, obnášející i zvýšení investic do opravy historické zástavby a vyhýbání se demolicím cenných historických staveb, byl v sedmdesátých a osmdesátých letech charakteristický pro většinu zemí státního socialismu.

Československo, které mohlo navázat na dlouhou linii památkové péče i na akcentování národních tradic, jak je ztělesňoval v padesátých letech Zdeněk Nejedlý, v tomto směru nebylo výjimkou. Památky minulosti měly pro pozdně socialistický československý stát důležitost nejen jako zdroje historického poznání či jako nositelé estetických hodnot; byl jim navíc připisován „kulturně-výchovný“ či „kulturně-ideový“ význam a za jejich ochranu měl nést zodpovědnost jak socialistický stát, tak i každý občan. Zachované stopy minulosti v podobě historických památek tak z dobového pohledu umožňovaly „poznávání dějin a budování nové kultury“. Tvořily „nepostradatelnou součást životního prostředí člověka“, kterému napomáhaly „při jeho vzdělání, výchově, rozvoji estetického cítění ... k vytvoření vlastního pocitu národní hrdosti a uvědomění“.⁷⁷ O tom, že pozdně socialistický stát tento ideologický postulát péče o památky minulosti jakožto důkaz kulturní vyspělosti bral vážně, svědčí mimo jiné tehdejší konkrétní praxe. V sedmdesátých a osmdesátých letech byly vedle menších památkových zón zakládány a rozšiřovány poměrně rozsáhlé městské památkové rezervace. Jejich počet na území Československa na prahu osmdesátých let překročil tři desítky. Mnohé z těchto rezervací byly v následujících letech buď kompletně rekonstruovány, nebo národní výbory ve spolupráci s památkáři alespoň zabezpečily nejcennější části těchto historických center před dalším chátráním.

Právě v oblasti vztahu k dědictví „slavné minulosti“, a konkrétně v diskurzu i praxi památkové péče, je možné sledovat patrně nejvíce konvergencí mezi kritikou stalinského a poststalinského produktivismu, jak se rozvinula v druhé polovině šedesátých let, a oficiální „normalizační“ ideologií, jež (v souladu s touto kritikou) v sedmdesátých a osmdesátých letech kladla důraz na tradici a péči o historické dědictví. Potírání určitých forem kritiky, a zároveň reálné akceptování obsahu této kritiky, tedy postupná integrace východisek kritického diskurzu do ideologické stavby „reálného socialismu“, ostatně tvoří jeden z rysů československé „normalizace“.

S tímto obecnějším posunem diskurzu i praxe péče o památky minulosti souvisela i nepřehlédnutelná proměna způsobu, jak se psalo o mosteckém projektu, srovnáme-li polovinu šedesátých a začátek sedmdesátých let. Civilizační výkon, na němž stavěl svou legitimitu „normalizační“ stát, již nebylo možné redukovat na miliony tun vytěženého uhlí a miliardy kilowatthodin vyprodukované elektrické energie. „Normalizační“ technokracie výrazně více než komunistická moc před rokem 1968 přejímala konzervativní étos ochrany dědictví a „výměna“ historického města Mostu za uhlí pod jeho ulicemi tak hrozila vrhnout stín na legitimitu jejího postupu. Již dříve plánovaná záchrana historicky cenného kostela tak mohla poskytnout kýžené ospravedlnění pro celý již nezvratně probíhající projekt.

77 ŠTĚPINOVÁ, Naďa – SUM, Antonín (ed.): *Památky a mládež: Příručka pro mladé ochránce památek*. Praha, Státní zemědělské nakladatelství 1983, s. 8.

Kostel v pohybu, 11. říjen 1975. Přesun děkanského chrámu o téměř kilometr po kolejích za pomoci speciálních transportních vozíků byl unikátní akcí, která se těšila pozornosti československé, ale i světové veřejnosti

Přesun kostela se nakonec stal ikonou celého mosteckého příběhu a naprostá většina článků o Mostě ze sedmdesátých let se věnovala právě tomuto jedinému aspektu destrukce historického města v zájmu těžby a průmyslového rozvoje. Nešlo přitom o výměnu technokratického – či v užším pojetí produktivistického – pojetí světa za nostalgii a propagaci péče o historické dědictví. Oba narativy se tu naopak proplétaly a navzájem doplňovaly. Přemístění kostela bylo prezentováno a podle všeho i vnímáno jako „technická událost globálního významu“⁷⁸ a novináři pěli ódy na „techniku, která je mostem mezi minulostí a budoucností“.⁷⁹ Náročná operace byla explicitně hodnocena jako „příklad technické vyspělosti naší republiky“, tedy dokonce jako vývěsní štít Československa na mezinárodní scéně.⁸⁰

Inženýrskou euforii neomezených technických možností, dovolujících realizovat dříve nemyslitelné, doplňoval motiv péče o trvalé hodnoty a úcty k práci lidí

78 ek: Kostel versus uhlí. In: *Československý horník*, roč. 3, č. 24 (11.6.1970), s. 6.

79 (ma): Kostel na kolech. In: *Svět práce*, roč. 8, č. 41 (8.10.1975), s. [3].

80 Tamtéž.

minulých generací. Desítky článků tak opěvovaly záchranu kostela jako důkaz zodpovědného vztahu socialistického státu k historickým hodnotám – což mnohé z nich současně stavěly do kontrastu k bezohlednosti západních kapitalistických koncernů: „Proto, že je to kulturní památka nesmírné ceny, socialistický stát neváhá vynaložit prostředky na její uchování, i když jde o církevní stavbu. V kapitalistickém světě by koncern, zabývající se těžbou uhlí, určitě prostředky na záchranu stavby kostela nevydal. Ani buržoazní stát by neměl dost prostředků pro takovou akci. (...) I když jde o akci výjimečnou v celosvětovém měřítku ... není výjimečná naše snaha o uchování kulturních památek vůbec. Tato snaha je pro socialismus příznačná, je systematická. Přesunem chrámu, který stál v cestě nezbytnému rozvoji ekonomiky, dokumentujeme tedy ne pouze technickou vyspělost, úroveň našich vědců, inženýrů i dělníků, ale také vyspělost kulturní, kterou dovedeme dát najevo nejen myšlenkami.“⁸¹ Přesun kostela svědčil o tom, „jakou pozornost věnuje naše společnost zachování historických hodnot“, a dokazoval předstih socialismu před západním kapitalismem (reprezentovaným potápějícími se Benátkami, narušenými plastikami katedrály v Kolíně nad Rýnem, hrozícím zřícením athénské Akropole a římského Kolosea...) „Jde o základní vztah k člověku a jeho dílu, k minulosti i budoucím generacím,“ sumarizoval citovaný článek v týdeníku *Svět práce*.⁸²

Konstrukce tohoto narativu ani míra a energie, s nimiž byl příběh mosteckého kostela veřejně „vystavován“ a v nejrůznějších obměnách vyprávěn, pochopitelně v autoritativním systému státního socialismu nebyly věcí náhody, ale z velké části mocenského záměru. To potvrzuje mimo jiné rozsáhlá dokumentární tvorba, jež záchranu chrámu provázela. Již od počátku sedmdesátých let nechal Státní ústav památkové péče a ochrany přírody natáčet některé záchranné práce. Tyto záběry pak byly využity v letech 1974 a 1975, kdy ústav z iniciativy Ministerstva kultury ČSR a ve spolupráci s organizací Transfera nechal natočit a vyrobit o přesunu kostela seriál o jedenácti dvacetiminutových dílech. Režíroval jej František Lukáš, dramaturgem seriálu byl Vladimír Šilhan. První díl vysvětloval památkovou hodnotu chrámu, další se věnovaly ekonomickému zdůvodnění konkrétní varianty přesunu, záchranným stavebním pracím či technickému řešení přesunu a poslední dva zachycovaly samotné stěhování a usazení kostela na novém místě v září 1975. Předpokládaná cena natáčení a výroby tohoto seriálu se pohybovala okolo tří a půl milionu Kčs, finální náklady byly ovšem vyšší, protože zejména poslední dva díly, vyžadující natáčení i v noci, se prodražily. Některé díly se sice promítaly v kinech po severních Čechách i v Československé televizi, vláda dala nicméně prostřednictvím ministerstva kultury na vědomí, že tato spíše technická dokumentace neplní hlavní účel popularizace záchrany chrámu, tedy „propagovat účinnou formou péči socialistického státu o historické památky a zdůraznit, že hospodářské zájmy nejsou

81 (jsm): Hmota v pohybu: Světově ojedinělá akce pro záchranu cenné historické památky. In: *Zemědělské noviny* (2.10.1975), s. 1.

82 Kostel na kolech.

Děkanský chrám se jako architektonickou památku podařilo nákladným a pozoruhodným způsobem zachránit, ocitl se ovšem na místě vzdáleném a rychlostní komunikací odděleném od nového města (nedatováno)

v socialistickém státě prosazovány necitlivě a na úkor historického dědictví“.⁸³ Z toho důvodu měl být z natočených filmových materiálů sestříhán zkrácený populární film v rozsahu zhruba třicet až čtyřicet minut, určený zejména pro televizní vysílání, a poté ještě kratší propagační film v délce deset až patnáct minut pro nejrůznější účely, včetně propagace v zahraničí prostřednictvím různých jazykových mutací. Finální verze této zhuštěné varianty byla nakonec v režii Jindřicha Fairaizla vyrobena až v roce 1988, protože úprava kostela (jež měla být rovněž zachycena ve filmu) a jeho zpřístupnění na novém místě se oproti původnímu plánu o celé desetiletí zpozdily. Díky velkorysé podpoře propagace záchrany chrámu a samozřejmě i díky mediální přitažlivosti tématu ovšem nakonec nezůstalo jen u jedenáctidílného seriálu a dvou kratších populárních dokumentů. Dva další dokumenty vyrobené a vysílané Československou televizí se věnovaly výhradně problematice záchrany děkanského chrámu a příběh kostela kromě toho tvořil důležitou součást mnoha dalších televizních dokumentů či filmových týdeníků věnovaných Mostu, Mostecku či obecně severním Čechám.

Propagační plán se podařilo naplnit vrchovatou měrou. Československá i mezinárodní veřejnost v roce 1975 žasla nad technologickou vyspělostí socialistického

83 NA, f. Státní ústav památkové péče a ochrany přírody (SÚPPPOP) (nezpracováno), Most – komplexní program filmové dokumentace a jejího využití, korespondence Ministerstva kultury ČSR a SÚPPPOP (1974).

státu a podvědomě přijala i spolu s kostelem transportované poselství o ohledu a péči, jež tento stát navzdory všem negativním důsledkům industriální modernity věnuje historickému dědictví. Tento úspěch ovšem nezůstal omezen jen na dobu stěhování chrámu, ba ani na éru pozdního socialismu; trvá dodnes. Je to právě téma přemístěného kostela, které znovu a znovu přitahuje pozornost nejen široké veřejnosti, ale i mnoha badatelů, kunsthistoriků, archeologů, muzeologů, odborníků na památkovou péči, historiků. A tak o záchraně kostela bylo od poloviny sedmdesátých let sepsáno více studií než o zničení celého města.

Most jako svědectví o proměnách modernity

Mosteckému příběhu se dá rozumět jako vyprávění o komunistické zvlášti. Autoritativní stát, zakládající svou legitimitu na rozvoji těžkého průmyslu, neváhal zlikvidovat jedno z nejcennějších historických měst na svém území, aby mohl co nejjednodušeji vytěžit miliony tun nekvalitního uhlí a proměnit je v energii potřebnou pro továrny i stoupající spotřebu domácností. Neváhal připravit o domov tisíce lidí a nastěhovat je do betonového sídliště.

Jakkoli takový příběh zní věrohodně, širší dobový kontext i dostupné prameny se mu vzpírají. Poválečná historie města Most je bezpochyby také specifickým projevem produktivistické ideologie a direktivní praxe státního socialismu. V daleko větší míře je ale vypouklým zrcadlem evropské (a nejen evropské) průmyslové moderny. Zrcadlem charakteru moderní společnosti, různých forem odcizení i samopohybu hospodářského rozvoje proměňujícího člověka a jeho životní prostředí.

V severních Čechách se setkalo hned několik faktorů prohlubujících odcizení mezi lidmi a prostředím jejich domova. „Sudetské bezdomoví“, konjunkturální téma posledních let, bylo jen jedním z nich. Jistě platí to, na co upozorňoval František Šmahel již na počátku šedesátých let, že totiž v tradičních a kontinuálně osídlených regionech by se proti záměru „vyuhlení“ historického města zvedl (i v podmínkách autoritativního režimu) odpor místního obyvatelstva. Lidé ze starého Mostu se těšili na ústřední topení, zdejší pracující museli poslanci národních výborů vysvětlovat, proč má smysl zachraňovat kostel, a o několik článků odsuzujících v *Literárních novinách* ztrátu historického města se tu zajímali jen nemnozí.

Právě Mostecko ale patřilo v rámci někdejších Sudet k výrazně česky osídleným regionům a samotný Most se stal v souvislosti s dějinami dělnického hnutí významným symbolickým centrem české kolektivní paměti. Přetržení vazeb charakteristické pro české pohraničí jako celek tak nemůže být vševysvětlujícím klíčem k pochopení toho, proč byl zbourán a postaven Most, vytěženo uhlí a proč tento experiment (přinejmenším do konce sedmdesátých let) přispíval spíše k upevnění než k otřesení legitimacy státního socialismu. Vedle lokálního fenoménu sudetského odcizení se tak jako ještě významnější jeví setkání mentality lidí z těžebního regionu, uvyklých na zdánlivý samopohyb těžby a produkce, s technokratickým optimismem poválečné Evropy.

Obyvatelé severních Čech si od konce 19. století zvykali na podřízenost člověka a jeho životního prostředí průmyslovým zájmům a ekonomickému růstu. Roztáčející se kola stále efektivnější těžby, umožněné technologickým pokrokem, zvyšující se spotřeby a jí vyvolaným tlakem na další zvýšení těžby začala už před první světovou válkou obracet dříve malebnou krajinu doslova naruby. Ekonomická moc tu ještě více než v jiných krajích vytlačila jiné faktory určující život zdejší společnosti na okraj. Výraz „ustoupit těžbě“, sloužící jako eufemismus likvidace kulturní krajiny nebo demolice konkrétních budov a časem i obcí, vystihuje mnohé z mentálního světa regionů, jejichž tvářnost začala v první polovině dvacátého století určovat povrchová těžba surovin. Zdálo se rozumné, že slabší ustupuje silnějšímu, domov ekonomickým zájmům, krásné potřebnému.

Tento specifický rys, který spoluurčoval myšlení lidí (mimo jiné) na Mostecku již dávno před válkou a nuceným vysídlením velké části obyvatelstva, se ukázal jako mimořádně kompatibilní s diskurzem charakteristickým pro vrcholící evropskou modernu v prvních třech poválečných desetiletích – s vírou člověka v jeho vlastní schopnost předjímat, a tudíž i racionálně plánovat budoucnost. Toto přesvědčení, které po zkušenostech hospodářské krize a druhé světové války Evropě nabízelo naději, že se podaří nejen překonat tíživé poválečné poměry, ale i zabránit příštím katastrofám, mělo řadu různých podob. Na příkladu mosteckého experimentu jich můžeme sledovat hned několik – od jednostranného (stalinského) důrazu na produkci přes různé formy ekonomické redukce světa až po komplexnější technokratické vnímání reality, projevující se mimo jiné v architektuře, urbanismu a vizích civilizační přeměny krajiny. Tyto přístupy sice ve své době stály často proti sobě, navzdory všem odlišnostem je však všechny spojuje redukce světa a života na hodnoty, které se dají exaktně spočítat a s jejichž trajektoriemi směrem do budoucnosti je možné pracovat podobně, jako to dělají fyzikové či matematici.

V československém případě toto pojetí světa čerpá výraznou inspiraci z marxistické filozofie, přitom se ale plně rozvíjí spíše až v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století a v některých svých projevech stojí v opozici ke stalinskému modelu sociální revoluce implementované dominantní politickou mocí. I v rámci rozhodovacích procesů můžeme sledovat, jak tuto politickou moc (zosobňovanou charismatickými starými komunisty a lokálními stalinskými diktátory) na přelomu padesátých a šedesátých let zčásti nahrazují expertní a ekonomické elity. Revoluční étos je vystřídán technokratickou racionalitou. Právě to je mezník, jenž určuje počátek příběhu, o kterém tu byla řeč.

Jestliže jeden pól technokratického myšlení představuje ekonomický redukcionismus a produktivismus, tedy měření světa na základě hospodářských ukazatelů, stojí na druhém konci téhož myšlenkového proudu utopie racionálně uspořádaného světa budoucnosti zaručujícího důstojný a dobrý život všem lidem. Jednu z dějových linií mosteckého příběhu, příslib a následné budování nového města, můžeme číst právě jako technokratickou adaptaci utopického myšlení.

Ideologická východiska expertních plánů a populárních představ provázejících právě tento aspekt mosteckého experimentu, tedy snaha o vytvoření stejných životních podmínek pro každého občana, byla výrazně rovnostářská. Také finální podoba

části města postavené po roce 1960 nepřipouštěla výrazné rozdíly ve standardu bydlení. Plánování a budování nového Mostu se z této perspektivy jeví jako specifický projev komunistické ideologie a politické praxe diktatury komunistické strany. Nejen zjevná francouzská (Le Corbusier) či prvorepubliková (Zlín) inspirace ovšem poukazuje na výrazně širší modernistické souvislosti „reálně existujících utopií“. Důvěra v racionální řešení veškerých sociálních problémů i disciplinace či výchova řádných občanů prostřednictvím prostorového uspořádání jejich životního prostředí navazují na dlouhodobé tradice tkvící svými kořeny v osvícenství – a ve dvacátém století patří k průvodním znakům moderního technokratického myšlení na Východě i na Západě. Vědeckotechnická revoluce se svým důrazem na expertní modely vládnutí a příslib uskutečnění nejlepšího možného modelu státu a společnosti nachází v mosteckém příběhu mimořádně doslovné, jinak ale nikterak specifické uplatnění.

* * *

Redukce světa na ekonomické ukazatele i technicistní prognózy budoucnosti začaly během šedesátých let napříč Evropou vzbuzovat kritické reakce; nejprve v kruzích humanitní inteligence, postupně ale i v širších společenských vrstvách. Na důležitosti získávají „měkké“ faktory života společnosti, jako ochrana životního prostředí, hodnota domova jako žitého (nikoli racionálně konstruovaného) prostředí či úcta k historickému dědictví a snaha o jeho zachování. V liberálním prostředí zemí na západ od železné opony jsou tyto průvodní jevy krize industriální modernity výraznější a také důsledky zpochybnění jejich základních pilířů jsou již v sedmdesátých letech hlubší. I v našem příběhu ale tvoří právě tento obrat druhý výrazný mezník.

Země státního socialismu se svým důrazem na průmyslovou produkci a spravedlivou distribuci materiálního blahobytu reagovaly na krizi vrcholící industriální modernity výrazně těžkopádněji než státy liberálního evropského Západu. Trhliny oficiálního diskurzu s jeho technologickým optimismem, produktivismem a materialismem uspokojování životních potřeb se ale začaly i v Československu výrazně rozevírat přibližně ve stejné době jako v zemích západní Evropy či ve Spojených státech. Již od přelomu padesátých a šedesátých let sílí environmentalistická kritika reagující na stále špinavější řeky, otrávený vzduch, první umírající lesy nebo zaplavování krajiny při stavbě přehrad. Diskurz péče a záchrany historického dědictví se z expertních kruhů do širší veřejné debaty transformuje výrazně pomaleji, i tady ale v druhé polovině šedesátých let dochází k postupnému prolamování nového způsobu myšlení do hlavního proudu, ztotožňujícího staré s nepotřebným, přežitým či nezdravým. Intelektuální zázemí těmto opozičním stanoviskům, zdůrazňujícím pokorný a odpovědný přístup k životnímu prostředí a péči o kulturní dědictví po předcích jakožto předpoklady civilizované společnosti, přitom v Československu a dalších socialistických státech poskytovala až hluboko do sedmdesátých let rovněž především marxistická filozofie. Paradox socialistické utopie spočívá právě ve skutečnosti, že mohla poskytovat intelektuální východisko či rámec protichůdným

diskurzům: mohla být redukována na čísla, ekonomický růst a zisk, anebo se o ni mohlo opírat hledání lásky a krásy.

Cenzura a autocenzura po potlačení pražského jara sice zadusily otevřený dialog, nemohly však zvrátit proměnu myšlenkového světa lidí. Mocenské elity „normalizačního“ Československa si dobře uvědomovaly, že civilizační výkon, na němž stavěly legitimitu obnovené diktatury, již nemůže obnášet jen stoupající efektivitu těžby a výroby nebo spravedlivě distribuované bydlení v důstojných podmínkách. Velké finále likvidace starého Mostu proto v sedmdesátých letech nebylo představováno jako vítězství pokrokových sil nad minulostí. A pokud ano, pak ve výrazně méně agresivní, sofistikovanější podobě, než jak se o transformaci tohoto města mluvilo na konci padesátých nebo v raných šedesátých letech. Narativ likvidace starého města otevírající bránu k „černému zlatu“ byl zastíněn příběhem záchrany pozdně gotického katolického kostela. Elity „normalizačního“ Československa tak našly důmyslný způsob, jak propojit technokratický a humanistický diskurz; jak držet krok s dobou. S nadsázkou řečeno, bylo to téměř řešení kvadratury kruhu. Technokratický diskurz založený na přesvědčení, že člověk může rozložit svět, který obývá, na kousky, a zase je beze ztráty (ba naopak s čistým ziskem) někde jinde složit dohromady, se ukázal jako pozoruhodně flexibilní a životaschopný. Záchrana starého kostela, původně z perspektivy politických a ekonomických autorit vlastně kompromis s památkáři, se stala triumfem právě tohoto způsobu myšlení.

Když dnes navštívíte zachráněný kostel, který se nachází mimo nové město tak trochu na území nikoho, můžete v jeho kryptě zhlédnout krátkou verzi filmu o jeho záchraně, vyrobenou v sedmdesátých letech podle pokynů z nejvyšších politických míst. Dozvíte se, že kostel stál na kvalitním hnědém uhlí, a rozhodně proto nemohl zůstat na svém místě. Že čeští inženýři, architekti, urbanisté, experti na ochranu památek i představitelé města, okresu, kraje a vlády nakonec našli nejlepší řešení, jak vytěžít uhlí, a zároveň zachránit kostel. Že to byl velký úspěch, který obdivoval celý svět.⁸⁴ A dál už nic. Žádný současný kritický komentář, nic o městě, které bylo a už není. Jako by toto byl ten skutečně pravdivý příběh. A svým způsobem vlastně je. Vypovídá o světě, v němž žijeme a který spoluutváříme.

84 Řečeno s Eaglem Glassheimem: „Ničením historie se režim do historie zapisoval, na což jsou v Mostě mnozí hrdí.“ (GLASSHEIM, M.: *Most, the Town that Moved*, s. 471 – viz pozn. 3.)

Národně nespolehliví?!

Německy hovořící Židé v Polsku a v Československu bezprostředně po druhé světové válce

Kateřina Čapková

Němci byli po druhé světové válce jak v Československu, tak v Polsku považováni za zapřisáhlé nepřátele těchto obnovených státních útvarů, a tedy i polského, českého a slovenského národa.¹ Kolektivně byli spojováni s nacismem (či v komunistické rétorice s fašismem), zbavováni majetku a určeni k vysídlení. V obou zemích byla přijata různá opatření namířená proti Němcům, z nichž některá byla téměř stejně ponižující jako nařízení přijímaná nacisty proti Židům před jejich deportací do koncentračních táborů: Němci museli na rukávu nosit zvláštní bílou pásku a v Československu dostávali potravinové lístky na omezený příděl stejně jako Židé v Protektorátu Čechy a Morava.² Češi i Poláci obvykle obhajovali tato opatření jako legitimní odplatu za to, co Němci provedli jejich židovským spoluobčanům. Německy hovořící Židé však byli v obou zemích po válce často sami považováni za Němce, respektive takto se s nimi zacházelo a týkala se jich stejná ponižující

1 První verze tohoto textu vyšla pod názvem „Germans or Jews? German-Speaking Jews in Poland and Czechoslovakia after World War II“ v časopise *Kwartalnik Historii Żydów / Jewish History Quarterly*, č. 2 (246) (2013), s. 348–362. Archivní výzkum pro tuto studii byl možný díky podpoře Nadace Alexandra von Humboldta.

2 Tato skutečnost je výslovně zmíněna v několika dokumentech a dekretech z července 1945 (viz ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš (ed.): *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: Dokumenty z českých archivů*, sv. II/1: *Duben–srpen/září 1945: „Divoký odsun“ a počátky osídlování*. Středokluky, Zdeněk Susa 2011, dokumenty č. 86, 95, 263, 295E, 328, 347A a 364B). Některé tyto dokumenty explicitně uvádějí, že přiděly pro Němce byly vyměřeny podle „židovských přídělů“ z doby protektorátu.

opatření. Rétorika ospravedlňující poválečnou diskriminaci Němců pak tedy pouze zneužívala šoa k nacionalistickým cílům vládnoucí společnosti. Diskriminace Němců neměla nic společného s empatií vůči židovským obětem ani se snahou odčinit utrpení Židů za války.

Ani v jedné zemi nezapadali německy hovořící Židé do uměle vytvořených černobílých kategorií národních nepřátel na jedné straně a vlastenců („národně spolehlivých“) na straně druhé. Dobové dokumenty z místních samospráv obou zemí naznačují, že ohledně zacházení s těmito lidmi panovala všeobecná nejistota, přestože politici a byrokraté v Československu a Polsku užívali odlišné argumenty.

Právní situace a otázka občanství

Oficiální právní postavení německy hovořících Židů se lišilo v obou zemích podle zákonů o státní občanství. V Československu již Košický vládní program, vydaný Národní frontou Čechů a Slováků v dubnu 1945, stanovil, že českoslovenští občané německé nebo maďarské národnosti budou svého občanství zbaveni. K výjimkám, na něž se toto ustanovení nemělo vztahovat, patřili „antifašisté“, lidé, kteří ve třicátých letech aktivně vystupovali proti Sudetoněmecké straně Konrada Henleina, jedinci, kteří prošli utrpením koncentračních táborů, a ti, kteří prchli za hranice a aktivně se angažovali ve vojenském odboji proti nacismu.³ Židé přitom explicitně zmíněni nebyli.⁴ Ústavní dekret o úpravě státního občanství osob německé a maďarské národnosti, který 3. srpna 1945 podepsal prezident Edvard Beneš, v prvním článku druhého odstavce uvádí: „Osobám (československým občanům německé nebo maďarské národnosti – pozn. autorky) ... které prokáží, že zůstaly věrný Československé republice, nikdy se neprovinily proti národům českému a slovenskému a buď se činně zúčastnily boje za její osvobození, nebo trpěly pod nacistickým nebo fašistickým terorem, zachovává se československé státní občanství.“⁵ Žádost o rozhodnutí, zda člověk požadavky pro danou výjimku splňuje, musela být předložena okresnímu národnímu výboru do šesti měsíců. Výhradní autoritou, jež mohla učinit konečné rozhodnutí, bylo ministerstvo vnitra. Pokud okresní národní výbor poskytl dotčeným osobám potvrzení, že patří do kategorií vyjmenovaných v prvním článku druhého odstavce, pohlíželo se na ně v mezidobí jako na československé občany.⁶

3 Viz KUKLÍK, Jan a kol.: *Dějiny československého práva 1945–1989*. Praha, Auditorium 2009, s. 11–14.

4 Podmínky vysídlení Němců z poválečného Československa projednávala československá exilová vláda a bylo zřejmé, že Edvard Beneš ani členové Státní rady nejsou ochotni učinit úřední výjimku pro všechny německy hovořící Židy. Detailní rozbor tohoto jednání viz LÁ-NÍČEK, Jan: *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–48: Beyond Idealisation and Condemnation*. New York, Palgrave 2013, s. 116–145.

5 JECH, Karel – KAPLAN, Karel (ed.): *Dekrety prezidenta republiky: Dokumenty*. Brno, Doplněk 2002, s. 345, dokument č. 21 – Ústavní dekret prezidenta republiky č. 33/1945 Sb., o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské.

6 *Tamtéž*.

V Polsku existoval pro německy hovořící Židy jiný právní rámec než v Československu. Polská vláda přiznala Židům status národnostní menšiny a právo na polské občanství. Už v červenci 1944 Polský výbor národního osvobození (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego* – PKWN) v Lublinu přijal zásadu, že „Židům, okupantem brutálně utlačovaným, bude nyní zaručeno právo znovu vybudovat svou existenci a mít rovná práva *de iure* i *de facto*“.⁷ Kolektivní právo Židů na polské občanství bylo též jasně vyjádřeno ve smlouvách, jež polská vláda (lublinský výbor) uzavřela s ukrajinskou, litevskou a běloruskou republikou Sovětského svazu a jež se týkaly přesídlení obyvatel v důsledku změn hranic. Podle těchto smluv měli být Poláci a Židé, kteří v době uzavření smlouvy pobývali na území těchto republik a kteří byli do 17. září 1939 polskými občany, vyměněni za Ukrajince, Bělorusy a Litevce z Polska v nových hranicích.⁸ Podle pokynů polského ministerstva vnitra a státní správy z července 1945 mělo být polské občanství potvrzeno těm osobám, které se staly obětí nacistické perzekuce kvůli své národnosti či kvůli sňatku s osobou, jež byla diskriminována v důsledku své národnosti. Explicitně byla přitom řeč o dvou skupinách obyvatel: lidech pronásledovaných kvůli své židovské národnosti a Němcích, kteří se odmítli rozvést s židovským partnerem.⁹ Již 27. června 1945 ministerstvo vnitra vyňalo německy hovořící Židy z povinnosti nosit bílou pásku na rukávu, z nucených prací, z vyvlastnění majetku a násilného přesídlení.¹⁰

Navzdory těmto pokynům a dekretům týkajícím se Židů a „antifašistů“ bylo postavení německy hovořících Židů v obou zemích nejisté. V Československu přetrvávala otázka, zda by německy hovořící Židé měli být zahrnuti do „antifašistické“ kategorie. V Polsku zase nebylo jasné, zda by ti německy hovořící Židé, kteří byli původně občany Německé říše a žili v oblastech, jež nyní patřily Polsku, měli mít rovněž právo získat polské občanství.

Danou situaci dobře ilustruje vládní politika v Dolním Slezsku. Místní instituce řešily otázku německých Židů, kteří byli původně občany říše, od července do října 1945. Dochovaná korespondence dokládá zmatky, jež v této záležitosti (ještě v říjnu 1945) panovaly, i to, jak se osud německých Židů v každé oblasti odvíjel v závislosti na postojích jednotlivých místních úředníků. Korespondence se účastnil Židovský výbor ve Vratislavi, varšavský Ústřední výbor Židů v Polsku (*Centralny*

7 „Żydom po bestialsku tępionym przez okupanta zapewniona zostanie odbudowa ich egzystencji oraz prawne i faktyczne równouprawnienie.“ (GRZYBOWSKA, Anna (ed.): *Konstytucja i podstawowe akty ustawodawcze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*. Warszawa, Wydawnictwo Prawnicze 1968, s. 8.)

8 Plné znění těchto dokumentů viz CIESIELSKI, Stanisław: *Umsiedlung der Polen aus den ehemaligen polnischen Ostgebieten nach Polen in den Jahren 1944–1947*. Marburg – Wrocław, Herder-Institut – Willy-Brandt-Zentrum für Deutschland- und Europastudien an der Universität Wrocław 2006, dokumenty č. 3 a 4.

9 Srv. CICHOPK-GAJRAJ, Anna: *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48*. Cambridge, Cambridge University Press 2014, s. 160 n.; HOFMANN, Andreas R.: *Die Nachkriegszeit in Schlesien: Gesellschafts- und Bevölkerungspolitik in den polnischen Siedlungsgebieten 1945–1948*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2000, s. 373 a 375.

10 Viz HIRSCH, Helga: *Gehen oder bleiben? Deutsche und polnische Juden in Schlesien und Pommern 1945–1957*. Göttingen, Wallstein 2011, s. 36.

Fronta lidí čekajících na distribuci pomoci od organizace UNRRA nebo Amerického židovského spojeného distribučního výboru (AJJDC, zkráceně Joint) v polské Vratislavi. Pro Židy bez polského nebo československého občanství byla tato podpora ze zahraničí často jediným zdrojem obživy, mnozí Židé z pohraničí se k ní však nedostali (foto Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Uniwersytet w Wrocławiu, Foto-Reportaż z życia Żydów na D. Śląsku, 1945–1946)

komitet Żydów w Polsce – CKŻP) a představitelé polské vlády buď na úrovni Dolního Slezska v Lehnici, nebo na místní úrovni v Jelení Hoře. Vratislavský Židovský výbor zaslal v červenci 1945 pokyny ohledně právního postavení německých Židů, „bývalých občanů“ Dolního Slezska, zmocněnci polské vlády pro Dolní Slezsko Stanisławu Piaskowskiému. Informoval ho o rozhovorech na téma německých Židů, které vedl 27. června ve Varšavě se zástupci Ústředního výboru Židů v Polsku. Tento výbor představoval nejvyšší politickou instituci zastupující židovskou menšinu v Polsku až do roku 1949. Na základě těchto rozhovorů požádal Židovský výbor ve Vratislavi Piaskowského, aby německým Židům poskytl stejná práva, jakým se těšili Židé polští, v plném znění zákona.¹¹ V srpnu 1945 se na Piaskowského

11 Archiwum Państwowe w Wrocławiu (dále APW), fond (f.) Urząd Wojewódzki Wrocławski (dále UWW), VI/269, dopis Židovského výboru ve Vratislavi vládnímu zmocněnci pro Dolní Slezsko (pełnomocnik Rządu R. P. na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska), doručen 30.7.1945.

obrátil místní zmocněnec polské vlády v Jelení Hoře s dotazem, jak přistupovat k Židům, kteří byli původně nebo stále občany jiného státu než Polska. Z dopisu je patrné, že většinou šlo o německé občany.¹² Přestože Piaskowski už měl pokyny od Židovského výboru ve Vratislavi, rozhodl se pro jistotu záležitost nejprve konzultovat s ministerstvem vnitra a státní správy. V dopise adresovaném této instituci z 23. srpna 1945 se zmínil, že židovské výbory v Dolním Slezsku nabízejí pomoc nejenom Židům s polským občanstvím, ale také Židům s občanstvím jiného státu, a tázal se, zda by se ke druhé skupině nemělo přistupovat jako k cizincům.¹³ Způsob, jakým svůj dotaz formuloval, jasně prozrazuje Piaskowského mínění, že němečtí Židé jsou cizinci a židovské výbory v Dolním Slezsku se dopouštějí protizákonného jednání. Vládní zmocněnec v Jelení Hoře však viděl záležitost jinak. V odpovědi Piaskowskému ze září 1945 se táže, zda má místní židovský výbor v Jelení Hoře povolení přijímat německé Židy za své členy.¹⁴ Pro případ, že nikoli, pak navrhuje poskytnout německým Židům doklady, které by je ochránily, a uzavírá: „Jsem přesvědčen, že stavět všechny tyto lidi na stejnou úroveň s Němci by bylo vůči nim nespravedlivé.“¹⁵

Zatímco Piaskowski v dopise ze srpna 1945 adresovaném ministerstvu vnitra a státní správy žehral na to, že se židovské výbory chovají k německým Židům příliš vstřícně, Ústřední výbor Židů v Polsku na věc pohlížel jinak. Ve zprávě z července 1945 si varšavští zástupci tohoto výboru, kteří navštívili Dolní Slezsko, stěžovali na situaci Židů v okresech Rychbach, Valbřich a Kladsko. Starosta Rychbachu dokonce místním Židům vyhrožoval přesídlením či uvězněním v bývalém pobočném táboře koncentračního tábora Gross-Rosen v obci Ludwikowice Kłodzkie. Narozdíl od místních Němců, kteří stále bydleli ve svých bytech, měli Židé potíže najít ubytování. Obtížně též sháněli práci, neboť často z principu odmítali pracovat pro německého zaměstnavatele. Kromě toho většina z nich trpěla podvýživou.¹⁶

Právní postavení německy hovořících Židů, kteří byli dříve občany říše, bylo tedy v Polsku sporné, zatímco německy hovořící Židé, kteří byli do září 1939 polskými občany, měli po válce – alespoň teoreticky – právo na to, aby jim polské občanství zůstalo. Naproti tomu v Československu německy hovořícím Židům, kteří měli československé občanství, hrozilo, že o toto občanství přijdou. Krom toho dokonce i na vládní úrovni uplatňovala různá ministerstva vůči německy hovořícím Židům

12 *Tamtéž*, dopis zmocněnce vlády Polské republiky v Jelení Hoře zmocněnci pro Dolní Slezsko v Lehnici z 2.8.1945.

13 *Tamtéž*, dopis zmocněnce polské vlády pro Dolní Slezsko pro ministerstvo vnitra a státní správy z 23.8.1945.

14 Židovské výbory v různých oblastech Dolního Slezska zaujímaly k přijímání německy hovořících Židů různý postoj (viz HIRSCH, H.: *Gehen oder bleiben?*, s. 40 n.; SZAYNOK, Bożena: *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku w latach 1945–1950*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2000, s. 28).

15 APW, f. UWW, VI/269, dopis zmocněnce polské vlády v Jelení Hoře zmocněnci pro Dolní Slezsko, doručeno 2.10.1945.

16 *Tamtéž*, zpráva delegace CKŽP zmocněnci polské vlády v Dolním Slezsku Stanisławu Piaskowskému z června 1945.

A.E.F. D.P. REGISTRATION RECORD												For coding purposes																							
(1) REGISTRANT'S No. <u>001181101</u> Elsnerova, Doris M. ☐ Single ☐ Married ☒ F. ☒ Widowed ☐ Divorced ☐												☐ A. ☐ B. ☐ C. ☐ D. ☐ E. ☐ F. ☐ G. ☐ H. ☐ I. ☐ J.																							
(2) Family Name <u>Elsnerova, Doris</u>												(3) Sex <u>č. ž.</u>																							
(4) Birthdate <u>4-4-1924</u>				(5) Birthplace <u>Praha</u>				(6) Province <u>Praha</u>				(7) Country <u>Česky</u>																							
(8) Marital Status <u>n. ž.</u>												(9) Claimed Nationality																							
(10) Number of Dependents: <u>Mr. Elsner Vilhelm</u>												(11) Full Maiden Name of Mother <u>Sabernikova Frida</u>																							
(12) DESIRED DESTINATION						(13) LAST PERMANENT RESIDENCE OR RESIDENCE JANUARY 1, 1938.																													
City or Village <u>Praha</u>		Province <u>Praha</u>		Country <u>Česky</u>		City or Village <u>Praha</u>		Province <u>Praha</u>		Country <u>Česky</u>																									
(14) Usual Trade, Occupation or Profession <u>žubní asistentka</u>												(15) Performed in What Kind of Establishment						(16) Other Trades or Occupations																	
(17) Languages Spoken in Order of Fluency a. <u>česky</u> b. <u>německy</u> c. <u>anglicky</u>												(18) Do You Claim to be a Prisoner of War Yes ☐ No ☐						(19) Amount and Kind of Currency in your Possession																	
(20) Signature of Registrant: <u>Doris Elsnerová</u>												(21) Signature of Registrar: <u>Rollkirekha, Xie</u>						Date: <u>16. v. 1945</u> Assembly Center No. <u>904</u>																	
(22) Destination or Reception Center:												Name or Number						City or Village						Province						Country					
(23) Code for Issue												1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28																							
(24) REMARKS												<u>7 wife of Rollkirekha, Matthias (Praha)</u> <u>21 5/17 1944 - 15/11 1945 below name: Mrs. Elsnerová</u> <u>21 21 2004 - 15/11 1945 below name: Mrs. Elsnerová</u>																							

Registrační lístek Doris Elsnerové z 16. května 1945 umožňující její repatriaci z Bergen-Belsenu do Prahy. Osobou, která paní Elsnerovou tehdy registrovala, byla nejspíše pozdější historička a ředitelka památníku v Yad Vashem v Jeruzalémě Livia Rothkirchenová. Přestože Elsnerová mluvila nejlépe česky, po válce čekala až do listopadu 1947 na osvědčení o československém státním občanství (viz Barbora Čermáková a David Weber (ed.): Československu věrní zůstali: Životopisné rozhovory s německými antifašisty. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2008, s. 249)

různé postoje; tuto nekonzistentnost odráží dochovaná korespondence mezi resorty. Ministerstvo zahraničních věcí požádalo 12. července 1945 resort vnitra o vyjasnění dané záležitosti. Podle jednoho z úředníků Černínského paláce vyplývalo z dekretu prezidenta republiky z 19. května 1945,¹⁷ že v případě československých Židů, kteří se při sčítání lidu v roce 1930 přihlásili k německé nebo maďarské národnosti, není rasová perzekuce dostatečným argumentem pro udržení československého občanství. Tito Židé nejenže měli dokázat, že byli pronásledováni, ale rovněž svou „věrnost demokraticko-republikánské státní myšlence Československé republiky“. Jak by ale taková věrnost, ptá se úředník, měla být definována?¹⁸ Odpověď ministerstva vnitra

17 Dekret prezidenta republiky č. 5/1945 Sb., o neplatnosti některých majetkoprávních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů.

18 ARBURG, A. von – STANĚK, T. (ed.): Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1950, sv. II/1, dokument č. 290B – Přípis MZV pro MV ve věci pokynů k provádění repatriace, jež byly určeny československým zastupitelským úřadům v cizině, 12.7.1945 (dokument je k dispozici na příloženém CD-ROMu).

neznáme, víme však, že československá vláda nebyla ochotna vydat jednoznačné prohlášení, které by okresním národním výborům pomohlo rozhodnout, zda má být německy hovořícím Židům po dobu, než obdrží konečné oznámení o svém občanství, poskytnuta dočasná ochrana.

Tato skutečnost je též patrná z pokynů ke klasifikaci německy hovořících obyvatel z pera tehdejšího místopředsedy vlády a předsedy Národní fronty Klementa Gottwalda. Směrnice, které představil na veřejném zasedání Zemského národního výboru v Brně v květnu 1945, rozdělovaly německy hovořící obyvatele do čtyř kategorií. První zahrnovala Němce, kteří se přistěhovali do Československa před rokem 1938, avšak nebyli československými občany; pokud se nedopustili žádného trestného činu proti českým zájmům, měli být vysídleni ze země a měl jim být zabaven majetek, v případě spáchání trestných činů měli být nejprve souzeni lidovými soudy.¹⁹ Další tři kategorie se týkaly „našich Němců“, tj. československých občanů, jejichž mateřským jazykem byla němčina. Pokud byli shledáni vinnými z trestných činů proti českým zájmům, měli být souzeni a potrestáni. Ti, kteří „se zvláště neprovinili“, měli být poslání na nucené práce a bylo „nutno postavit je na úroveň Židů v nacistickém režimu“, přičemž jejich majetek měl být zabaven. Pouze poslední kategorie zahrnovala místní Němce, kteří nepodporovali Hitlerův režim a aktivně se podíleli na odboji či zakusili nacistické věznění. Takovíto lidé podle Gottwalda mohli získat československé občanství, museli „svou činnost (před válkou a po ní – pozn. autorky) však prokázat“. Židům bylo věnováno zvláštní ustanovení: „Židé, pokud se (při sčítání lidu v roce 1930 – pozn. autorky) hlásili a jednali jako Češi, budou považováni za příslušníky českého národa, ti Židé, jež (*sic*) se hlásili k německé národnosti, budou rozčleněni podle své činnosti jako Němci.“²⁰ Německy hovořící Židé tedy mohli snadno spadnout do kategorie těch, kteří nebyli přímo vinni a s nimiž se mělo zacházet jako s Židy za nacistického režimu. Přestože to Gottwald nezmínil explicitně, myslel nejspíš zacházení s Židy před deportacemi, tedy tu část šoa, které byli Češi bezprostředně svědky.

Polské orgány, pokud je mi známo, nikdy takto otevřeně neprohlásily, že by se s Němci v poválečném Polsku mělo zacházet jako s Židy během války. Některá diskriminační opatření vůči poválečnému německému obyvatelstvu v Polsku byla sice nacistickou diskriminací Židů zjevně inspirována,²¹ přesto by prohlášení podobné tomu, jaké užil Gottwald ve své řeči, nebylo v této zemi politicky přijatelné. Jelikož Poláci velice dobře znali konečný cíl nacistického nakládání s Židy a protože mnozí byli svědky jejich masového vraždění, přirovnat současné zacházení s Němci

19 O trestání nacistických kolaborantů viz FROMMER, Benjamin: *Národní očista: Retribuce v poválečném Československu*. Praha, Academia 2010.

20 Plné znění Gottwaldovy kategorizace viz ARBURG, A. von – STANĚK, T. (ed.): *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1950*, sv. II/1, s. 311–313 (zde s. 313), dokument č. 67 – Zápis z 6. schůze předsednictva ZNV v Brně (výňatky), 22.5.1945.

21 Viz ROMANOW, Zenon: *Ludność niemiecka na ziemiach zachodnich i północnych w latach 1945–1947*. Ślupsk, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Ślupsku 1992, s. 48 n.; LINEK, Bernard: *Polityka antyniemiecka na Górnym Śląsku w latach 1945–1950*. Opole, Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski 2000, s. 188–195.

ke způsobu jednání s Židy za války by bylo chápáno jako výzva k jejich likvidaci.

Zdá se, že v prvních dnech a týdnech po skončení války panoval při posuzování národnosti v Československu i Polsku takový zmatek, že o osudu dotyčných lidí mohla rozhodovat místní samospráva, či dokonce jednotliví úředníci. Právě v těchto prvních týdnech docházelo v tom ohledu snad k největším tragédiím. Židovský výbor v Gdaňském vojvodství zaslal 2. července 1945 tamnímu vojvodovi dopis se stížností, že s německými Židy se zachází stejně jako s Němci, se všemi důsledky z toho pramenícími, včetně zabavování jejich majetku, nucených prací i přesídlování.²²

Na druhou stranu někteří z přeživších šoa, kterým se podařilo dostat domů hned po válce, těžili z všeobecné euforie vyvolané osvobozením i z empatie některých úředníků a ze skutečnosti, že tito činitelé ještě neměli přesné instrukce, jak s těmito Židy zacházet. Jasně je to vidět na příkladu sester Edity a Doris Elsnerových z Prahy (narodily se v roce 1921, respektive 1924), jejichž matka byla německá křesťanka. Edita přežila šoa v Terezíně²³ a do Prahy se vrátila okamžitě po osvobození na začátku května 1945. Bez problémů znovu získala československé státní občanství, stala se členkou Svazu osvobozených politických vězňů a obdržela invalidní důchod. Doris se v Terezíně provdala, a když byl její manžel povolán do transportu do Osvětimi, dobrovolně se k němu připojila. Přežila nejenom Osvětim, ale také několik pracovních táborů. Nakonec se vrátila z Bergen-Belsenu několik týdnů po válce, jako mladá vdova. Tou dobou již úřady její doklady pečlivě zkoumaly. Německá národnost (uvedená ve formuláři ke sčítání lidu v roce 1930, který vyplnili její rodiče) jí znemožňovala členství ve Svazu osvobozených politických vězňů a několik měsíců musela Doris čekat na rozhodnutí o udělení občanství. Než je získala, s obtížemi držela byt, který spolu s matkou obývala a který jednoho dne našla po návratu z kina zapečetěný coby německý majetek.²⁴

Doris Elsnerová, provdaná Donovalová, s dcerou v roce 1948 (foto z publikace B. Čermákové a D. Webera Československu věrní zůstali, s. 260)

22 Viz BERENDT, Grzegorz: *Żydzi na Gdańskim Rozdrożu 1945–1950*. Gdańsk, Uniwersytet Gdański 2000, s. 41 n.

23 Obě sestry byly deportovány do Terezína v září 1942 (transport Bg 864). Údaje lze najít v databázi obětí šoa sestavené Institutem Terezínské iniciativy v Praze.

24 Doris Donovalová. In: ČERMÁKOVÁ, Barbora – WEBER, David (ed.): *Československu věrní zůstali: Životopisné rozhovory s německými antifašisty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny

Pro mnoho německy hovořících Židů bylo zachování či znovuudělení československého občanství spojeno se značnými obtížemi. Podle odhadu tajemníka Rady židovských náboženských obcí v zemi české a moravskoslezské Kurta Wehleho šlo zhruba o dva tisíce osob²⁵ (z celkových zhruba dvaceti tisíc Židů v českých zemích). Jedinečná sbírka rozhovorů s přeživšími šoa uložená v Židovském muzeu v Praze obsahuje mimo jiné osm výpovědí německy hovořících Židů, kteří museli na rozhodnutí o udělení československého občanství čekat měsíce.²⁶ Všichni popisovali vztek, šok a zoufalství, které cítili, když se dozvěděli, že byli zařazeni do kategorie německých nepřátel navzdory obrovskému utrpení, jímž za nacistického režimu prošli. Jak prohlásil Kurt Wehle na pražské konferenci zástupců všech židovských obcí v českých zemích v říjnu 1947, někteří německy hovořící Židé navíc museli nosit na rukávu Němcům určenou bílou pásku a vztahovaly se na ně omezené „židovské přiděly“ jídla vyhrazené pro Němce v poválečné době.²⁷

Zamítnutí žádosti o československé občanství mělo pro německy hovořící Židy dalekosáhlé důsledky. V takovém případě kupříkladu nedostávali od státu žádnou penzi, přestože mnozí už byli příliš staří nebo neschopní práce. Jak je patrné z dopisu Rady židovských náboženských obcí v zemi české a moravskoslezské z června 1946 adresovaného Úřadu předsednictva vlády, mnoho bývalých státních zaměstnanců z řad Židů, kteří se při sčítání lidu v roce 1930 přihlásili k německé národnosti, nedostávalo od státu finanční podporu, protože stále čekali na rozhodnutí ministerstva vnitra ohledně jejich občanství. Většina z těchto Židů přežila pobyt v nacistických koncentračních táborech a také přišla o své domovy, mnozí navíc ztratili rodinu a široké příbuzenstvo, které by jim jinak vypomohlo. Na podporu jejich žádostí vybrali představitelé rady případy renomovaných profesorů, kteří před válkou vyučovali na Německé univerzitě v Praze. Uvedli jich šest, mimo jiné Alfreda Kohna (1867–1959), předválečného přednostu Histologického ústavu Lékařské fakulty Univerzity Karlovy a průkopníka v oblasti příštítých tělísek, a Emila Utitze (1883–1956), v Praze narozeného filozofa a psychologa, jenž před válkou

AV ČR, v.v.i. 2008, s. 235–267; viz také *Židovské muzeum v Praze*, sbírka rozhovorů oddělení pro dějiny šoa, rozhovor č. 580, s Doris Donovalovou (rozenou Elsnerovou) z 21.8.1997.

25 *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále ABS), f. 425 (Židovské organizace), karton 226, svazek 1 (dále psáno ve formě 425-226-1), projev Kurta Wehleho, část 10. Projev není datován, na začátku je však zmínka, že byl sepsán pro druhou konferenci zástupců židovských obcí v českých zemích, která se konala 26. října 1947.

26 *Židovské muzeum v Praze*, sbírka rozhovorů oddělení pro dějiny šoa, rozhovory č. 266, 374, 382, 404, 435, 580, 707 a 1005. Podrobný popis poválečné diskriminace, s níž se setkala jedna německy hovořící Židovka z Karlových Varů, viz HANKOVÁ, Monika: Klara Fischer-Pollak (1899–1970): (Po)válečné osudy židovské lékařky z Karlových Varů. In: HAMÁČKOVÁ, Vlastimila – HANKOVÁ, Monika – LHOTOVÁ, Markéta (ed.): *Židé v Čechách*, sv. 2: *Sborník příspěvků ze semináře konaného v září 2008 v Nýrsku*. Praha, Židovské muzeum v Praze 2009, s. 50–70.

27 ABS, 425-226-1, projev Kurta Wehleho, část 9, 26.10.1947. Českoslovenští německy hovořící Židé byli oficiálně zbaveni povinnosti nosit bílou pásku, která se vztahovala na československé Němce, až v listopadu 1945 (viz ARBURG, A. von – STANĚK, T. (ed.): *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1950*, sv. II/1, s. 170).

působil v německém Rostocku, Halle a v Praze a byl vůdčí osobností intelektuálního života v terezínském ghettu, kde měl také na starost knihovnu. Tito lidé spolu s dalšími německy hovořícími Židy, kteří byli do války zaměstnáni u pošty či drah (jež vlastnil československý stát), se nyní ocitli bez jakékoliv finanční podpory a čekali na rozhodnutí o udělení občanství.²⁸

Další překážky integrace německy hovořících Židů

Další oblastí, která působila úředníkům v Československu i Polsku byrokratické potíže, byla smíšená manželství mezi Židy a Němci. Děti židovsko-německého páru či německý partner židovské osoby představovali ještě komplikovanější problém než samotní německy hovořící Židé. Takový vztah se podle všeho jevil ještě podezřeleji než sňatek mezi Polákem a Němcem či Čechem a Němcem. Dopis Rady židovských náboženských obcí v zemi české a moravskoslezské z listopadu 1946 naznačuje, že žádosti o československé občanství byly kladně vyřizovány pouze v případě sňatku židovského muže a německé ženy. Pokud šlo o manželství Němce a Židovky, byly žádosti zamítány. Členové rady v dopise adresovaném ministerstvu vnitra vyjádřili nad touto zavedenou praxí překvapení. Argumentovali tím, že německý manžel, který se za nacistického režimu odmítl rozvést s Židovkou, tímto krokem jasně prokázal nesouhlas s nacistickou ideologií. Dopis jmenovitě uváděl dva takové manželské páry z Plzeňského kraje, jimž byla žádost o občanství zamítnuta.²⁹ V některých případech nicméně Nejvyšší správní soud v Praze odmítl také německé manželky židovských mužů, které po válce žádaly o československé občanství. V listopadu 1947 obdržela jedna německá manželka oznámení, že žádost o občanství jí byla zamítnuta, přestože se za války odmítla rozvést se svým židovským mužem, přišla o byt a její manžel a dva synové byli v letech 1943 až 1945 internováni v koncentračních táborech.³⁰

V Polsku se rozvinula podobná debata o potomcích německo-židovských rodičů. Ti směli žádat o polské občanství pouze v případě, že byli zařazeni do kategorie Židů. Jak napovídá případ z Jelení Hory, některé polské úřady se zdráhaly pohlížet

28 *Národní archiv*, Praha (dále NA), f. Úřad předsednictva vlády, běžná spisovna 1945–1959, karton (k.) 181, inventární číslo (inv. č. 2405), signatura (sign.) 406, dopis Rady židovských náboženských obcí v zemi české a moravskoslezské Úřadu předsednictva vlády z 20.6.1946. Podobně si v dopise československému premiérovi Zdeňku Frierlingerovi stěžoval ředitel československé pobočky Amerického židovského spojeného distribučního výboru (*American Jewish Joint Distribution Committee*, zkráceně zvaný *Joint*) Harald Trobe na skutečnost, že československý stát odmítá finančně zaopatřit československé Židy německé národnosti – tj. národnosti, k níž se přihlásili při sčítání lidu v roce 1930 (*ABS*, 425-212-1, dopis Haralda Trobeho Zdeňku Fierlingerovi z 16.1.1946).

29 NA, f. Úřad předsednictva vlády, běžná spisovna 1945–59, inv. č. 4752, sign. 1364, dopis Rady židovských náboženských obcí v zemi české a moravskoslezské ministerstvu vnitra z 15.11.1946.

30 Zákon je tvrdý, leč jeho vykladači jej ještě tvrdším činí. In: *Věstník židovských náboženských obcí*, roč. 10, č. 5 (1948), s. 51.

na tyto osoby jako na Židy s odůvodněním, že Polsko nepřijalo rasistické norimberské zákony.³¹ Jediněčný příklad těžkostí, jimž partneři v takovýchto manželstvích čelili, přináší svědectví Emmy Grünpeterové, narozené roku 1909 v Katovicích.³² Emma roku 1931 konvertovala k judaismu a provdala se za Žida, s nímž měla dceru. Po vypuknutí války opakovaně čelila nátlaku, aby se rozvedla. V roce 1943 byla postavena před rozhodnutí buď přistoupit na rozvod, anebo odejít s dcerou do ghetta. Rozvod nadále odmítala a dělala, co bylo v jejích silách, aby zachránila život manželovi. Snášely se na ni nadávky jako „židovská kráva“ či „židovská děvka“ (*szmata żydowska*). Manžel zahynul v koncentračním táboře Flossenburg, Emma se dočkala osvobození sovětskou armádou v hornoslezském Będzinu. Místní Poláci ji okamžitě udali, že je Němka, a spolu s dcerou byla nasazena na nucené práce. Když tvrdila, že je Židovka, odvětili jí: „Taková Židovka, ale s manželem-Židem neodešla.“³³

Tento příklad ukazuje, že běžná praxe stála často v ostrém kontrastu s oficiální státní politikou. Ačkoliv někteří německy hovořící Židé měli zákonné právo v Polsku či v Československu zůstat, jejich každodenní zkušenost je mnohdy přivedla k názoru, že jediným východiskem z jejich neutěšené situace je emigrace. Jednu z největších překážek pro ně představoval jazyk. Například přeživší šoa Karla Wolfová vzpomíná, jak poté co ji jednou po válce oslovili ve Vratislavi dva neznámí muži, pokusila se raději využít své znalosti biblické hebrejštiny z pesachové liturgie, než aby se vystavila nebezpečí a promluvila německy. Posléze se ukázalo, že oni mužové byli shodou náhod rovněž Židé a právě přijeli vlakem ze Sovětského svazu.³⁴ Podobné zkušenosti zažívali též Židé z Prahy a pohraničních oblastí Československa. Někteří německy hovořící Židé, kteří vůbec neuměli česky, kráčeli ulicemi Prahy či pohraničních měst jako němí. Mluvit na veřejnosti německy bylo, zejména v prvních měsících po válce, nebezpečné a mohlo to být vnímáno jako provokace.³⁵ Předseda Rady židovských náboženských obcí v zemi české a moravskoslezské Arnošt Frischer v červenci 1945 oznamoval v dopise sionistickému činiteli ze severních Čech Fritzi Ullmannovi, jenž před válkou utekl do zahraničí, že by mu snadno zajistil práci

31 APW, f. UWW, VI/269, dopis okresní policejní stanice v Jelení Hoře Židovskému výboru v Jelení Hoře z 15.9.1945.

32 Ráda bych vyjádřila vřelé poděkování historičce Natalii Aleksiuonové, která toto svědectví objevila při své práci v archivu Amerického muzea Památníku holokaustu (*United States Holocaust Memorial Museum*) ve Washingtonu, D.C., a velkoryse mi je zaslala.

33 „Taka Żydówka, a jednak nie poszła pani z mężem Żydem.“ (*United States Holocaust Memorial Museum*, Washington, D.C., f. Archiwum ŻIH, Relacje, Zeznania Ocalałych Żydów, sign. 301/1560, Emma Grünpeter.

34 Viz WOLFF, Karla: *Zich blieb zurück: Die Überlebensgeschichte der Tochter einer christlichen Mutter und eines jüdischen Vaters im Nazideutschland und ihr Neuanfang in Israel*. Heppenheim, Evangelischer Arbeitskreis Kirche und Israel in Hessen und Nassau 1990, s. 27.

35 Svědčí o tom například policejní hlášení z Brna sepsané pro ministerstvo vnitra, v němž policie popisuje rozhořčení české veřejnosti nad brněnskými Židy, kteří v místních ulicích hovořili německy (viz ARBURG, A. von – STANĚK, T. (ed.): *Výsídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1950*, sv. II/1, s. 430 n., dokument č. 144 – Na HV SNB sestavená „Informace pro pana ministra“, 6.6.1945.

RADA ŽIDOVSKÝCH NÁBOŽENSKÝCH OBCÍ V ZEMÍCH ČESKÉ A MORAVSKOSLEZSKÉ
PRAHA V., MAISLOVA 18.

Tit. Úřad předsednictva vlády, II. odbor, Praha III., Strakova akademie.

Věc: Výplata zaopatřovacího požitku Židovským pensistům.

Vaše značka: Vaše zpráva ze dne: Číslo jednací: 1373 Město zpráva: GZ/PA: DNE: 20.6.1946

Dne 19.6.1946 obrátili jsme se na ministerstvo financí v této věci:

Někteří státní zaměstnanci Židovského vyznání neb Židovského původu, kteří se vrátili z nacistických koncentračních táborů, jsou nuceni obracet se na naše sociální instituce s prosbou o pomoc, poněvadž ~~ještě~~ nejsou vypláceny jejich odpočívavé a zaopatřovací platy. Jsou to osoby, jejichž Židovství o zachování čs. státního občanství nebyly dotud (bez jejich zavinení) vyřízeny. Jedná se vesměs o dřívější státní úředníky, kteří se hlásili k německé národnosti roku 1930 vyhovující tehdejšímu právnímu předpisu. Poněvadž to jsou Židé nebo osoby Židovského původu, nepadá na ně smí stín podezření, že by se byli provinili proti českému nebo slovenskému národu. Vždyť se stali sami obětmi nacistického běsnění.

Tito dřívější státní zaměstnanci jsou v tísnivé a zoufalé situaci. Byli vždy odkázáni na své služné nebo na pensii, uspor nemají, když někdo snad a nicméně měl tak to dávno před odtransportováním do Terezína spotřeboval. Většina přišli při své deportaci i o bytová zařízení.

Mezi postiženými se vyskytují osoby světového jména, dobře známí vědci na zahraničních univerzitách, kteří kdysi přispěli k tomu, aby pověst vědy československé ve světě byla dobrou. Uvádíme na příklad:

Univ. prof. JUDr. Alfred Kohn, Praha II., Ječná 9, histolog světového jména, spoluzjevitel vnitřní sekrece, narozen 1867, nedostává od 1. dubna 1946 pensii;

Univ. prof. JUDr. Egon Weiss, Praha XIX, Alešova 11, spoluzodce osnovy nového československého občanského zákona, jenž má již osvědčení o čs. státním občanství, kterému se však přesto nevyplácí penze;

Univ. prof. Ph. Dr. Emil Utitz, Praha XVI, Na Václavce 35, narozen 1883, v pensii od 15. března 1939, 30.7.1942 deportován do Terezína, kde zůstal též po osvobození a likvidoval tamní cennou knihovnu. Jest od září 1945 bez prostředků;

Univ. prof. Ph. Dr. Artur Stein, Praha VII, U smaltovny 22, narozen 1871, byl 5 roky v Terezíně a jest bez penze;

Docent Dr. Josef Körner, Roztoky č. 368, narozen 1888, středoškolský profesor v.v., jehož manželka a dítě jsou české národnosti. Byl v Terezíně od 2. února 1945, Zemské finanční ředitelství mu odmítlo dne 26.2.1946 další výplatu penze, ač má prosatímni osvědčení ministerstva vnitra o zachování státního občanství.

41/36-22-2 m. 1946. Nov 30

Adresa telegramů: **KEHILAH**

Telefon: 435-41
 Maximální číslo: 13

Žádost Rady židovských náboženských obcí v zemích české a moravskoslezské o vyplácení důchodů Židům, kteří se v roce 1930 přihlásili k německé národnosti a jimž dosud nebylo uděleno československé občanství. Dopis Úřadu předsednictva vlády z 20. června 1946 obsahuje seznam významných vědců strádajících v důsledku této situace (Národní archiv, Praha, fond Úřad předsednictva vlády)

ve vedení židovské obce v Praze, nicméně měl jednu pochybnost: „Určitou potíž pro Tebe a snad i Tvou rodinu by představoval jazyk. Musíš si uvědomit, že nynější nálada zde není nakloněna němčině.“³⁶ Výrazně lepší situace panovala v Karlových Varech a Mariánských Lázních. Díky mezinárodní klientele, která se do těchto proslulých lázní navracela, se zde totiž v ulicích běžně hovořilo různými jazyky. Frischer se proto v dopise rovněž zmínil, jak je rád, že se Ullmannova sestra, jež se navrátila z Terezína, rozhodla usadit v Karlových Varech, kde bude nejspíš v bezpečí. Tato skutečnost byla též důvodem, proč pražská židovská obec zamýšlela otevřít v Karlových Varech domov pro židovské seniory z Prahy (mezi nimiž byli i Židé hovořící německy).³⁷ Nakonec byl tento domov zřízen v Mariánských Lázních.³⁸ Naopak do domova pro seniory v Poděbradech byli pečlivě vybíráni jen ti Židé, kteří uměli dobře česky, aby nepobuřovali své okolí.³⁹

Pro každodenní život i delší perspektivu poválečné existence bylo také stěžejní najít práci, a tím pravidelný přísun finančních prostředků. Příkladem může být příběh Margarete (Markéty) Ungerové, který je sice poměrně často citován, protože se objevil v několika dobových novinových a časopiseckých člancích,⁴⁰ archivní výzkum nicméně odhaluje dosud neznámé podrobnosti a souvislosti.

Margarete Ungerová, lékařka s československým občanstvím z židovské rodiny, stačila v roce 1939 emigrovat do Velké Británie, kde byla v kontaktu s československou exilovou vládou. Za války vypomáhala jako lékařka, kde jí zrovna bylo potřeba, kupříkladu i při bombardování Londýna. Její jediná sestra, také lékařka, zahynula za války v koncentračním táboře Ravensbrück. Na jaře 1945 se Ungerová dobrovolně přihlásila do skupiny lékařů, kteří byli z Anglie československou exilovou vládou vysláni na pomoc do Terezína, kde v posledních měsících války vypukla epidemie tyfu.⁴¹ S nasazením vlastního života pečovala nejdříve o infikované v Terezíně, poté přešla do smíchovské nemocnice v Praze, kde pomáhala repatriantům a uprchlíkům. Své stálější zaměstnání doufala nalézt na infekčním oddělení v Nemocnici na Bulovce.

36 *Central Zionist Archives* (Jeruzalém), f. C3/1111, dopis Arnošta Frischera Fritzi Ullmannovi z 22.7.1945.

37 *Tamtéž*.

38 Viz ŠMOK, Martin: „Každý žid je sionista a každý sionista je špión!“ Příběh distribuce sociálních podpor. In: *Paměť a dějiny*, roč. 5, č. 4 (2011), s. 29–39.

39 *Archives of the American Jewish Joint Distribution Committee* (New York), f. Geneva Collection 1945–1954, Czechoslovakia, JDC Activities in Czechoslovakia, 1.11.1946.

40 LÁNÍČEK, J.: *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–48*, s. 149 (viz pozn. 4); STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa, 1945–1947*. Praha, Academia 1991, s. 340 n.; MEYER, Peter: *Czechoslovakia*. In: MEYER, Peter – WEINRYB, B. D. – DUSCHINSKI, E. – SYLVAIN, N.: *The Jews in the Soviet Satellites*. Westport (Connecticut), Greenwood Press 1971, s. 49–206, zde s. 81 n.

41 *Správní archiv – městská část Praha 8*, spis MUDr. Ungerová Markéta, sign. IV. St 13209/46, dopis úředníka exilového ministerstva pro sociální záležitosti A. Kleinzellera Markétě Ungerové v Londýně ve věci repatriace lékařů a zdravotního personálu, Londýně 17.5.1945; *tamtéž*, potvrzení správce nemocnice v Litoměřicích Jaroslava Bureše z 31.7.1945.

Podmínkou zaměstnanecké smlouvy však bylo československé občanství. Vzhledem k tomu, že Ungerová absolvovala studium medicíny na Německé univerzitě v Praze, mluvila plynule německy, francouzsky a anglicky, ale nikoliv česky, musela o československé občanství požádat a prokázat svou „národní spolehlivost“. Přestože ke své žádosti mohla přiložit potvrzení od československé exilové vlády, že její národní spolehlivost již byla před odjezdem z Velké Británie přezkoušena, že se dobrovolně přihlásila jako lékařka na pomoc v Terezíně a že se příkladně starala o pacienty i v Litoměřicích, její žádost o občanství byla zamítnuta. Paní Ungerová pak v zoufalství spáchala sebevraždu.⁴²

Její příběh je však důležitý i z jiného důvodu. Nebojovala totiž s československými úřady poprvé a její osud

tak naznačuje kontinuitu v xenofobním chování ministerstva vnitra a pražského policejního ředitelství. Již před válkou jí v letech 1935–1936 hrozilo vyhoštění z Československa. Margarete Ungerová, rozená Jacobyová, totiž přišla na svět v Katovicích, které byly mezi válkami na území Polska, ale díky svému otci, významnému lékaři Martinovi Jacobymu, měla občanství Německé říše. Medicínu začala studovat v Berlíně, po roce 1933 přešla jako uprchlík do Prahy a v roce 1935 dokončila studium na pražské Německé univerzitě. Pražské policejní ředitelství a zemský úřad se opakovaně snažily donutit Margarete Jacobyovou k vystěhování ze země tím, že jí neprodloužily povolení k pobytu. Od nuceného odchodu ze země, kde doufala najít útočiště, ji zachránil jen (nejspíš fingovaný) sňatek s Aronem Ungerem, Židem narozeným též v Polsku, který ale získal domovské právo v Teplicích-Šanově. Díky němu mohl zažádat o československé občanství, a sňatkem ho pak získala i Margarete. Po třech letech oficiálního manželství, těsně před odchodem do exilu (který se podařil oběma), požádali Margarete a Aron o rozvod.⁴³

Po válce nalezla Margarete Ungerová v Praze celou řadu přátel v místní židovské komunitě, v lékařské obci i mezi pacienty. Kvůli xenofobnímu přístupu československých úřadů, které se navíc mohly opřít o lživá obvinění některých kolegů z Nemocnice na Bulovce, však skončil její návrat do poválečné Prahy tragédií.⁴⁴

Fotografie Margarete (Markéty) Ungerové z její žádosti o pas z roku 1938 (Národní archiv, Praha, fond Ministerstvo vnitra I – nová registratura 1936–1953)

42 Viz *Věstník židovských náboženských obcí*, roč. 9, č. 3 (1947), s. 121 n.

43 NA, f. Policejní ředitelství Praha II – evidence obyvatelstva, Ungerová Markéta Else 1910.

44 Viz též KOPERNICKÁ, M.: Zlý šept... In: *Dnešek*, roč. 1, č. 51–52 (20.3.1947), s. 804.

Další zásadní překážkou pro začlenění německy hovořících Židů do poválečné polské či československé společnosti byly majetkové otázky.⁴⁵ Jen málo členů předválečné německožidovské komunity se vrátilo do svých domovů či přežilo v úkrytu, většina z nich během šoa zahynula. Mnozí z těch šťastných, jimž se podařilo včas opustit Evropu, již zůstali v exilu. Navzdory nízkému počtu Židů, kteří žádali o navrácení svého majetku, jich uspěla jen hrstka. Srovnáme-li obě země, znovu je nutné uvést, že v Polsku se německy hovořící Židé, kteří byli do září 1939 polskými občany, těšili mnohem lepšímu postavení než v Československu – zejména pak ti, kteří byli za války deportováni či utekli do Sovětského svazu a poté se vrátili do Polska. Díky dohodám uzavřeným mezi Polským výborem národního osvobození a vládami sovětských republik získali tito německy hovořící Židé polské občanství automaticky a o navrácení majetku mohli požádat okamžitě po příjezdu do Polska.⁴⁶ V praxi se pak k němu často stejně nedostali, teoreticky ale měli na navrácení právo. Naproti tomu v Československu mnozí německy hovořící Židé naráželi při snaze o opětovné získání svého majetku na překážky, kdy příslušné úřady zpochybňovaly jejich československé občanství a loajalitu k českým zájmům.

Absurdita administrativního procesu při restituci majetku německy hovořících Židů je jasně patrná na jednom příkladu z Liberce. Sedmnáctého června 1945 sepsala Anna Picková, rozená Krausová, ještě z Terezína dopis Národnímu výboru v Liberci. Její sestra Emilie Löfflerová spoluvlastnila dům na tamní Flurgasse 3 (dnešní ulice Na Humnech); v říjnu 1944 byla deportována do Osvětimi a okamžitě poslána do plynové komory.⁴⁷ Anna se v dopise, psaném česky, táže, zda by jí jako jediné dědičce mohl být tento majetek navrácen – sama zjevně neměla žádný byt. V červnu 1945 kvůli epidemii tyfu stále přebývala v karanténě v Terezíně; v dopise udává adresu v jednom z terezínských baráků. Doufala, že od 1. července se přestěhuje do pražského bytu své přítelkyně, paní Bienenfeldové. Úředníci osidlovacího referátu Okresní správní komise v Liberci pak v odpovědi zaslané 18. srpna 1945 Annu Pickovou vyzvali, aby – do dvou týdnů – předložila důkaz nejenom o tom, že její sestra skutečně vlastnila čtvrtinu předmětného domu v Liberci, ale také že jak Emilie Löfflerová, tak Anna byly za války „národně spolehlivé“. Dále měla připojit zprávu z ministerstva vnitra o tom, k jaké národnosti se její sestra přihlásila při sčítání lidu v roce 1930. Anna Picková, dosud setrvávající v Terezíně, odepsala 4. září. Doufala, že z bývalého ghetta bude propuštěna na konci září, a žádala o prodloužení lhůty na předložení požadovaných dokladů. Přestože jí úředníci vyhověli, dokumenty

45 K poměrům v Polsku viz HOFMANN, A. R.: *Die Nachkriegszeit in Schlesien*, s. 374 (viz pozn. 9). Ohledně Československa viz MEYER, P.: *Czechoslovakia*, s. 78–84.

46 Takovou zkušenost měl například otec profesora Franka Golczewského. Jsem profesoru Golczewskému zavázána za to, že se o tuto osobní záležitost se mnou podělil, i za to, že mě upozornil na různé životní podmínky německy hovořících Židů v Katovicích.

47 Tato informace odpovídá údajům v databázi obětí šoa sestavené Institutem Terezínské iniciativy. Podle databáze byla Emilie Löfflerová (narozena 1884) deportována 27. září 1942 do Terezína (transport AAU) a odtamtud 23. října 1944 do Osvětimi (transport Et). Anna Picková (narozena 1903) byla do Terezína deportována 12. září 1942 a dočkala se zde osvobození.

nakonec nepředložila a případ byl uzavřen.⁴⁸

Existuje řada příkladů, z nichž je jasně patrné, že „národní spolehlivost“ byla zpochybňována zejména v těch případech, kdy daná osoba vlastnila nějaký hodnotný majetek, například vilu či továrnu.⁴⁹ Nejvýznamnější a ve své době široce medializovaný případ takového jednání v poválečných českých zemích souvisel s restitucí majetku v severočeském Varnsdorfu.

Emilu Beerovi, který prožil válku v britském exilu, se podařilo získat zpět československé občanství, takže měl právo žádat navrácení své továrny. Nicméně přestože před válkou patřil k zastáncům českojazyčné menšiny v pohraničí a v továrně zaměstnával převážně české dělníky, varnsdorfský okresní národní výbor jej označil za „germanizátora“ a asociálního továrníka. Poté co komunisté na protest proti této restituci vyprovokovali vlnu stávek v jeho továrně i jinde v oblasti, uchýlil se Beer nakonec opět do britského exilu.⁵⁰ Nejenže se mu nepodařilo získat zpět svůj majetek, ale vykonstruovaný obraz Beera jako nepřitele národa umožnil šíření antisemitských předsudků vůči Židům, kteří zůstali v zemi.

Kvůli jazykové bariéře, problémům se získáním práce a také potížím s majetkovými restitucemi se německy hovořící Židé mnohdy rozhodli odejít do zahraničí i z Polska. Například krejčí Schmucl Gurewitsch v roce 1947 napsal již ze Sovětské okupační zóny Německa o své poválečné zkušenosti z polského Valbřichu: „Rozhodl jsem se odejít z polského sektoru, jelikož nemluvíím polsky, tudíž jsem si nemohl nijak vydělávat na živobytí. A protože nejsem polský občan, nechťeli mi navíc nechat movitý majetek.“⁵¹ Lehnické rodiny Moritze Casparého a Rudolfa Laurina se

Noticka ve Svobodných novinách 2. března 1947 informovala o tragickém osudu Margarete Ungerové

48 Státní okresní archiv v Liberci, f. Okresní národní výbor Liberec, k. 251, inv. č. 160, složka „Žádost paní Anna Picková, roz. Krausová, o vrácení ¼ domu č. 3 v Liberci Na humnech“.

49 Několik takových případů popisuje Peter Meyer ve svém pojednání o situaci Židů v poválečném Československu (MEYER, P.: *Czechoslovakia*, s. 82–84).

50 K této kauze srv. např. LÁNÍČEK, J.: *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–48*, s. 156 n. (viz pozn. 4). Dobový popis varnsdorfské aféry nalezneme ve *Věstníku židovských náboženských obcí*, roč. 9, č. 6 (1947), s. 69–72 a 76; č. 7, s. 85 a 95; č. 14, s. 205. K širšímu kontextu varnsdorfské aféry srv. KUBŮ, Eduard – KUKLÍK, Jan: *Ungewollte Restitution: Die Rückerstattung jüdischen Eigentums in den böhmischen Ländern nach dem Zweiten Weltkrieg*. In: GOSCHLER, Constantin – THER, Phillip (ed.): *Raub und Restitution: „Arisierung“ und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*. Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag 2003, s. 184–204.

51 *Archiv der Stiftung Neue Synagoge Berlin – Centrum Judaicum*, 5 B1, inv. č. 58, s. 13 n.

v únoru 1948 písemně obrátily o pomoc na právní oddělení varšavského Ústředního výboru Židů v Polsku s vysvětlením: „Chceme odejít do Německa, protože tady zůstat nemůžeme. Neumíme polsky a nemáme se tu jak uživit.“⁵²

Lékaři Walteru Freundovi z města Dušníky (Duszniki Zdrój) se sice po návratu z koncentračního tábora Buchenwald podařilo získat zpět svůj majetek, avšak v dubnu 1946, kdy se řízení města ujal nový starosta, o něj zase přišel. Jak Freund vysvětloval v dopise z února 1948 adresovaném Ústřednímu výboru Židů v Polsku, nejenže nedosáhl znovunavrácení svého majetku, ale dosud se ani nikdo nezaobíral jeho žádostí o polské občanství, kterou podal před dvěma a půl lety, v říjnu 1945, takže musel neustále čelit opakovaným výhrůžkám, že bude deportován.⁵³ Jelikož byl Walter Freund navíc před válkou pokřtěn, neměl ani nárok na podporu od kladského židovského výboru.⁵⁴

Tlak na odchod Židů za hranice

Se stejnou pohrůžkou se běžně potýkali též německy hovořící Židé v Československu. Jasný zákaz deportovat jakoukoliv osobu židovského původu byl vydán až v září 1946, kdy se již organizované vysídlení Němců z Československa chýlilo ke konci.⁵⁵ Německy hovořící Židé se často setkávali s výzvou, aby se připravili na „přesídlení“. V srpnu 1946 proti běžnému zařazování německy hovořících Židů mezi osoby, které měly být přesídleny, oficiálně vystoupila brněnská židovská obec. Její představitelé protestovali proti tomu, jakým způsobem zdejší městský národní výbor interpretoval prezidentský dekret, podle nějž byli všichni Židé, kteří se v roce 1930 přihlásili k německé národnosti, automaticky považováni za Němce.⁵⁶ Jan Sinaiberger z Brna byl vyzván, aby se připravil na přesídlení, ještě 25. června 1947, devět měsíců poté, co ministerstvo vnitra Židy z tohoto procesu vyňalo.⁵⁷

Existují též zaznamenané výpovědi Židů určených k přesídlení, kteří směli zůstat pouze díky intervenci nějaké vlivné osoby.⁵⁸ Tajemník Rady židovských náboženských obcí Kurt Wehle na podzim 1947 konstatoval, že k přesídlení byli určeni mnozí

52 *Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Varšava (dále AŽIH), f. Centralny Komitet Żydów w Polsce, Wydział prawny, 303/XVI/123, dopis Moritze Casparyho a Rudolfa Laurina právnímu oddělení Ústředního výboru Židů v Polsku z 1.2.1948.

53 *Tamtéž*, 303/XVI/116, s. 1–8..

54 Viz HOFMANN, A. R.: *Die Nachkriegszeit in Schlesien*, s. 374 (viz pozn. 9).

55 Viz ARBURG, Adrian von: Problematika návratu „neprávem odsunutých“ osob v projednávání ústředních státních orgánů. In: ARBURG, Adrian von – DVOŘÁK, Tomáš – KOVAŘÍK, David: *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno, Maticе moravská 2010, s. 288.

56 Viz KOLBABA, Radovan: *Osoby vyjmuté z nařízení o Němcích po druhé světové válce ve městě Brně*. Bakalářská práce obhájená v Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v roce 2007, s. 16. Kolbaba cituje z Archivu města Brna.

57 *Tamtéž*.

58 Viz *Židovské muzeum v Praze*, sbírka rozhovorů oddělení pro dějiny šoa, rozhovory č. 404 a 707.

německy hovořící Židé a že již byli posláni do sběrného tábora. Podle jeho slov ale všichni Židé, kteří radu požádali o pomoc, byli před vysídlením uchráněni.⁵⁹ Je však vysoce pravděpodobné, že někteří německy hovořící Židé se na radu neobrátili, případně neměli vlivné kontakty – nebo obojí – a byli nakonec vysídleni. O německy hovořících Židech sotva se navrátilších z německých koncentračních táborů, kteří byli vzápětí odesláni do táborů přesídlovacích, se zmiňuje dopis Rady židovských náboženských obcí v zemi české a moravskoslezské adresovaný komunistickému náměstkovi primátora Prahy Václavu Vackovi. Rada v něm Vacka žádá, aby proti takovému postupu podnikl patřičné kroky, a vyjadřuje údiv nad skutečností, že pražská městská rada zamítla žádosti o udělení dočasného československého občanství podané několika německy hovořícími Židy, kteří prošli koncentračními tábory.⁶⁰

Československé ministerstvo vnitra dokonce plánovalo ve spolupráci s repatričním oddělením Správy Spojených národů pro pomoc a obnovu (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration* – UNRRA) hromadnou vystěhovací akci pro osoby „židovského vyznání či původu“ německé národnosti do americké okupační zóny v Německu. Ministerstvo vnitra v dopise ze 4. září 1946 informovalo všechny okresní národní výbory v Čechách, na Moravě a ve Slezsku i policejní prezidia v českých zemích o plánované deportaci „německých osob židovského původu a vyznání“. Do této skupiny měli patřit i jedinci, kteří buď nepožádali o československé občanství, nebo jejichž žádost byla zamítnuta. Poněvadž všichni tito Židé byli za nacistického režimu pronásledováni, československý stát jim nabídl zvláštní „odsun“ organizovaný podle tohoto dopisu Radou židovských náboženských obcí v zemi české a moravskoslezské a organizací UNRRA. Židovské obce měly sestavit seznamy osob splňujících daná kritéria a tyto seznamy předat příslušným okresním národním výborům ke schválení. Okresní národní výbory měly pak potvrdit, že osoby uvedené na seznamech jsou skutečně židovského původu nebo vyznání. Jedinci, kteří by tato kritéria nesplňovali, měli být vyňati. Osoby zařazené do těchto zvláštních transportů by směly převážet zavazadla o hmotnosti do sta kilogramů (narozdíl od Němců převážených jinými transporty, kteří většinou směli vézt majetek o maximální hmotnosti třicet kilogramů).⁶¹ Přestože se tento oběžník pokouší vyvolat dojem humanistického záměru transportů, paralelu s židovskými deportacemi za války, kvůli nimž musely židovské obce sepisovat seznamy deportovaných, lze jen těžko přehlédnout.

O šest dní později československé ministerstvo vnitra všechny plány na přesídlení německy hovořících Židů odvolalo s následujícím vysvětlením: „Vzhledem k četným

59 ABS, 425-226-1, projev Kurta Wehleho, část 9, 26.10.1947; viz také MEYER, P.: *Czechoslovakia*, s. 80 (viz pozn. 40).

60 Jsem velmi vděčná historikovi Marku Laštovkovi, který tento dopis objevil a upozornil mne na něj. Dokument je uložen v Národním archivu v Praze (f. Václav Vacek, k. 20, sign. 241, dopis Rady židovských náboženských obcí Václavu Vackovi z 12.5.1946). Rada sice v dopise oslovuje Vacka jako primátora, ve skutečnosti však byl tou dobou prvním náměstkem primátora (primátorem byl od května do září 1945 a pak opět od července 1946).

61 NA, f. Ministerstvo vnitra – dodatky, k. 215, složka „Odsun Němců 1945–1946“, B-300/9753-46-Ref. B, Vystěhovací akce pro německé osoby židovského původu a vyznání, 4.9.1946.

dotazům upozorňuje ministerstvo vnitra, že není dovoleno do odsunu zařazovat židy nebo osoby židovského původu, i když se v roce 1930 hlásili za Němce.⁶² V důsledku toho oběžník ze 4. září pozbyl platnosti. V dodatku k odvolání plánů na přesídlení německy hovořících Židů, datovaném o tři dny později, však ministerstvo vnitra jasně prohlásilo, že vynětí z přesídlení pro dotčené Židy automaticky neznamená, že jim bude znovu uděleno československé občanství nebo že jim nebude možné zabavit majetek.⁶³ Pozadí celé akce s cílem vystěhovat stovky německy mluvících Židů, jejichž právní, sociální i ekonomická situace se v českých zemích neustále zhoršovala, osvětlují podrobně dokumenty v Archivu Organizace spojených národů v New Yorku.⁶⁴

Ačkoliv plán na kolektivní přesídlení německy hovořících Židů byl zrušen, většina jich stejně odešla, a totéž platilo i o německy hovořících Židech z Polska. Obvykle dávali přednost západním okupačním zónám, obzvláště americké, neboť mnozí považovali Německo pouze za přestupní stanici na cestě do Spojených států nebo Palestiny. Německy hovořící Židé z obou zemí odjížděli nejčastěji samostatně, našly se však i případy kolektivní emigrace. Němečtí Židé z Vratislavi využili příležitosti a požádali autobusovou společnost z Erfurtu, jež pomáhala dopravit osvobozené vězně z několika koncentračních táborů zpátky do Vratislavi, aby je převezla do Německa.⁶⁵ Tak se několik set vratislavských Židů ocitlo v počátečních dnech podzimu 1945 v Erfurtu.⁶⁶ V listopadu 1945⁶⁷ a červnu 1946⁶⁸ odjeli němečtí Židé z Vratislavi též vlakem.

62 *Tamtéž*, B-300/10690-Ref. B, Zákaz odsunu osob židovského původu, 10.9.1946.

63 Viz SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Academia 2011, s. 127.

64 Viz ČAPKOVÁ, Kateřina: *Between Expulsion and Rescue: The Transports for German-speaking Jews of Czechoslovakia in 1946*, rukopis.

65 Viz ARKWRIGHT, Ken: *Without Regret* [online]. In: *The Aufrichtig Family* [cit. 2013-09-17]. Dostupné z: http://www.aufrichtigs.com/02-Breslau_Aufrichtigs/Without_Regret.htm. O autobusech z Vratislavi do Německa se v rozhovoru zmiňuje též Henry Bodlander, podle nějž se autobusu, v němž seděl, podařilo projet přes Sovětskou okupační zónu Německa až k zóně americké (*University of Southern California, Shoah Foundation – Institute for Visual History and Education* (Los Angeles), videozáznam rozhovoru s Henrym Bodlanderem, kód rozhovoru 5627).

66 FRIEDLA, Katharina: *Von Breslau nach Erfurt: Deutsche Juden in Breslau und Niederschlesien nach dem Zweiten Weltkrieg*. In: *Münchener Beiträge zu jüdischen Geschichte und Kultur*, roč. 4, č. 1 (2010) s. 43–56, zde s. 54.

67 APW, f. UWW, VI/401, dopis vládního zmocněnce pro Dolní Slezsko (odbor repatriace) R. Fundowicze pro vedení pohraniční stráže z 16.11.1945, s. 12.

68 Tito Židé původně pocházeli z kladského regionu (*tamtéž*, f. Ministerstwo Ziem Odzyskanych, sign. 1028, *Sprawozdanie z repatriacji 187 obywateli niemieckich pochodzenia żydowskiego z Kłodzka*, 5.7.1946, s. 59–61).

Nechtěné přeživší oběti?

V koncentračních táborech většina Židů doufala, že s osvobozením se obnoví též demokratický řád. Právě z naděje na spravedlivou poválečnou společnost čerpali mnozí přeživší v nacistickém pekle sílu. Druhá světová válka však změnila Evropu natolik, že se již nedalo jen tak vrátit k předválečnému *statu quo*.

Politici představitelé v Československu a v Polsku nechťeli obnovit předválečný řád, ale raději vybudovat nový. Belgický historik Pieter Lagrou ve své knize o poválečné společnosti v Belgii, Nizozemí a Francii tvrdí, že válka nebyla chápána „jako intermezzo v národním politickém životě“, panoval spíše názor, že odhalila některé vážné slabiny předválečných demokracií, z nichž je třeba se poučit.⁶⁹ O Polsku a Československu, kde významná část poválečných politiků byla naladěná prosovětsky a značně kriticky pohlížela na předválečné „buržoazní“ a multietnické demokracie, toto tvrzení platí dvojnásob. Tak jako v západní Evropě, i v těchto dvou zemích se symbolem národního znovuzrození stalo odbojové hnutí. Převážná část obyvatel západní Evropy i českých zemí a Polska proti nacistům aktivně nebojovala. Všechny tyto země prožívaly šok nad tím, jak rychle wehrmacht a německá okupace postupovaly. Zdá se nicméně, že frustrace z vojenské porážky vedla poválečné evropské společnosti k tomu, aby o to otevřeněji uctívaly hrdiny národního odboje, obzvláště pak bojující elity. Židovští přeživší byli často vnímáni jako pouhé pasivní oběti nacistické genocidy a jejich věrnost národu byla mnohdy zpochybňována; národního uznání se nedočkali.⁷⁰

Hrdinství bojovníků odboje kontrastovalo s nenávistí ke kolaborantům a „nepřátelům národa“ v poválečném období. Tento protiklad byl hluboce zakořeněn v nacionalistických narativěch od 19. století, nicméně intenzita a děsivá shoda v nenávisti ke všemu německému dosáhly vrcholu během poslední fáze druhé světové války, kdy se porážka nacistického Německa stala nevyhnutelnou. Nenávist k Němcům byla důsledkem strachu, diskriminace a utrpení prožitých za války. Jak ovšem poznamenává americký historik Chad Bryant, nenávist k Němcům měla i jiný důležitý smysl: „slibovala sjednotit národ, atomizovaný informátory gestapa a rozdělený ekonomickou nerovností, černým trhem, mobilizací a politickým přesvědčením“.⁷¹ I když Bryant píše o českých zemích, jeho tvrzení platí stejně tak pro Polsko. Veřejným a politickým diskusím v obou zemích po válce dominovaly termíny jako „etnická“ či „národnostní očista“,⁷² jež vytvářely iluzi, že hranice mezi oběťmi

69 LAGROU, Pieter: *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*. Cambridge, Cambridge University Press 2000, s. 22.

70 Viz TÝŽ: Return to a Vanished World: European Societies and the Remnants of their Jewish Communities, 1945–1947. In: BANKIER, David (ed.): *The Jews are Coming Back: The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WW II*. Jerusalem, Yad Vashem 2005, s. 1–24, zde s. 16.

71 BRYANT, Chad: *Praha v černém: Nacistická vláda a český nacionalismus*. Praha, Argo 2012, s. 208. Přeložil Eduard Geissler.

72 Viz např. THER, Philipp – SILJAK, Ana (ed.): *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*. Lanham, Rowman & Littlefield 2001; FROMMER, B.: *Národní*

a kolaboranty je totožná s hranicí mezi Poláky, respektive Čechy, a Němci.⁷³ Tento zjednodušený náhled přetrvával přinejmenším do pádu komunistických režimů ve střední Evropě, a často i déle. Jak v roce 1994 napsala Claudia Koonzová: „Mimo Německo připomínají koncentrační tábory a památníky nekomplikovaný narativ národních hrdinů zabitých cizím nepřitelem. Německá zvěrstva si lze pamatovat, kolaboranty zapomenout. Účastníky národního odboje lze ctít, zatímco na jiné oběti (mimo jiné Židy) se snadno zapomíná. Fotomontáž na jedné zdi v Osvětimi například proklamuje: ‘Němečtí fašisté zabili 6 000 000 Poláků!’⁷⁴

V prvních letech po druhé světové válce byla pozice Židů v tomto černobílém schématu nejasná. V Polsku Židé opakovaně zdůrazňovali, že coby největší oběti nacistického režimu by se mohli a měli podílet na opětovném popoštřování Dolního Slezska.⁷⁵ Podle dominantní veřejné diskuse v obou zemích však měli Židé nejprve prokázat svou loajalitu, patřičnou důvěryhodnost měli projevit svým poválečným chováním a schopností asimilace. Tuto argumentaci typicky provázelo prohlášení: „Bude jen na nich [Židech], jak splynou s námi a rozřeší svou účast na společném životě.“⁷⁶

Německy hovořící Židé se nacházeli v ještě méně příznivé pozici než Židé, kteří ovládali oficiální jazyk státu. Jazyk byl chápán jako primární ukazatel národní identity. Jelikož za válku a utrpení v obsazených Čechách a Polsku byli obviňováni všichni Němci bez rozdílu, německy hovořící Židé se v poválečných letech často setkávali se stejnou diskriminací jako jejich váleční utiskovatelé.

očista (viz pozn. 19); SERVICE, Hugo: Reinterpreting the Expulsion of Germans from Poland, 1945–49. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 47, č. 3 (červenec 2012), s. 528–550.

73 Ohledně obrovské neinformovanosti o utrpení Židů a vyzdvihování hrdinství a utrpení Poláků za druhé světové války, jak se to projevovalo v poválečném politickém diskurzu, viz TRABA, Robert: Symbole pamięci: II wojna światowa w świadomości zbiorowej Polaków. Skic do tematu. In: *Przegląd Zachodni*, roč. 1 (2000), s. 52–67, zde s. 62; STEFFEN, Katrin: Disputed Memory: Jewish Past, Polish Remembrance. In: BRANDON, Ray – SAPPER, Manfred – WEICHSEL, Volker – LIPPHARDT, Anna (ed.): *Impulses for Europe: Tradition and Modernity in East European Jewry* (Zvláštní číslo časopisu *Osteuropa*.) Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag 2008, s. 199–217; pro české prostředí viz PATON, Derek: Immediate Czech Reactions to the Shoah, 1945–49. In: PYNSENT, Robert (ed.): *The Phoney Peace: Power and Culture in Central Europe*. London, London University Press 2000, s. 71–86, zde s. 79–81.

74 KOONZ, Claudia: Between Memory and Oblivion: Concentration Camps in German Memory. In: GILLIS, John R. (ed.): *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton, Princeton University Press (New Jersey) 1994, s. 258–280, zde s. 260.

75 Viz GOLCZEWSKI, Frank: Die Ansiedlung von Juden in den ehemaligen deutschen Ostgebieten Polens 1945–1951. In: BRUMLIK, Micha – SAUERLAND, Karol (ed.): *Umdeuten, verschweigen, erinnern: Die späte Aufarbeitung des Holocausts in Osteuropa*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2010, s. 91–114, zde s. 94; SZAYNOK, B.: *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku w latach 1945–1950*, s. 20 (viz pozn. 14).

76 Židovský problém? In: *Lidová demokracie* (19.10.1945), s. 3. Citováno in: BEDNAŘÍK, Petr: Židé na stránkách českého tisku v roce 1945. In: KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOCIAN, Jiří – KOKOŠKA, Stanislav (ed.): *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody: Sborník z konference k 60. výročí konce druhé světové války*. Praha, Národní archiv – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005, s. 197–203, zde s. 199.

V Československu bylo každodenní špatné zacházení s německy hovořícími Židy umocněno jejich nejasným, a především diskriminačním právním postavením, kdy bylo jejich

h československé státní občanství zpochybňováno a často jim také odebíráno. V Polsku práva německy hovořících Židů, kteří obývali regiony k Polsku přivtělené a byli původně německými občany, zůstávala nejednoznačná. Na druhou stranu německy mluvícím Židům, pokud byli původně polskými občany, zaručovalo Polsko – alespoň teoreticky – i po válce právo na polské občanství.

Ačkoliv v žádném případě nechci tento důležitý rozdíl v postoji vůči německy hovořícím Židům relativizovat, dovoluji si tvrdit, že běžný život byl pro většinu z nich jak v Československu, tak v Polsku v zásadě stejný. Bylo tomu tak nejen proto, že v přístupu k těmto Židům – a ještě více k jejich druhům či dětem – ze strany místní samosprávy panoval chaos a nejednoznačnost, ale hlavně z toho důvodu, že nacionalistická rétorika v obou zemích nedominovala jen politice a médiím, ale také sociálním vztahům. Většina německy hovořících Židů v Polsku i Československu se tak v důsledku nejistého právního postavení i zkušeností z každodenního života rozhodla z rodné země odejít.

„Exilové internacionály“ ve studené válce jako nástroj boje proti komunismu

Martin Nekola

Následující stať se zabývá málo známou kapitolou studené války, totiž okolnostmi vzniku a činností nadnárodních organizací, které ustavili na přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století na Západě exulanti ze zemí, které se ocitly za železnou oponou. Tento text si nemůže činit ambice detailně analyzovat všechny aspekty komplikované exilové politiky, ideologickou fragmentaci exilu ani metody protikomunistické propagandy, byť to vše spolu velmi úzce souvisí. Jeho účelem je rámcově uvést do problematiky a poskytnout základní přehled nadnárodních exilových organizací vzniklých na politicko-ideologické či profesní bázi. O řadě z nich překvapivě dosud nebyla publikována žádná odborná práce a rovněž na soudobé české historiografii spočívá v tom směru jistý dluh. Do činnosti těchto organizací totiž výrazně promlouvali i našinci, často ve vysokých funkcích. Polozapomenutá jména a zajímavé osudy jejich nositelů snad i na základě tohoto textu přilákají zasloužený badatelský zájem.¹

Příslušníci mnoha evropských národů byli nuceni po druhé světové válce opustit své domovy. Nad velkou částí kontinentu, kterou Rudá armáda osvobodila od naci-smu, se zároveň stahovalo nebezpečí ovládnutí novou, tentokrát „rudou“ totalitou. Všude tam, kde získala silné postavení komunistická hnutí podporovaná Moskvou, se nezvratně blížila chvíle rozhodujícího mocenského střetu. Rádoby koaliční „národní fronty“ fungovaly jen s velkými problémy, komunisté se připravovali na převzetí

1 Autor přítomného článku by těmto osobnostem rád později věnoval samostatnou studii, také proto o nich zde není pojednáno podrobněji než o představitelích exilových organizací pocházejících z jiných zemí.

neomezené moci a likvidaci politické konkurence. V Bulharsku, Rumunsku, Maďarsku, Polsku nebo Československu odpočítával pluralitní politický systém poslední měsíce.² Někde komunisté zvítězili ve volbách, jinde dosáhli svých cílů prostřednictvím vydírání, policejních represí, výhrůžek sovětským zásahem, informátorů a sabotérů uvnitř ostatních stran (parlamentní a mimoparlamentní metody boje o moc se obvykle doplňovaly). Jak prohlásil již v březnu 1946 Winston Churchill v proslulém projevu v americkém Fultonu, nad Evropou se spouštěla železná opona.

Politictí oponenti z řad socialistických, agrárních či křesťanskodemokratických stran se během let 1945 až 1948 ocitli na černé listině, v takzvaných lidových demokraciích se s nimi do budoucna nepočítalo. Neměli jednoduchý výběr: buď čekat na téměř jisté uvěznění a „spravedlivý“ trest jménem „pracujícího lidu“, anebo se pokusit odejít do exilu a zahájit odboj proti komunistické moci zvenku. V mohutné uprchlické vlně směřující na Západ se tak ocitlo mnoho politiků, diplomatů, vysokých státních úředníků, vojáků či žurnalistů. Za hranice se dostali často za velmi dramatických okolností,³ nejednou s pomocí západních zastupitelských úřadů. Připomeňme namátkou případy vrcholného představitele Bulharského národního zemědělského svazu (*Bulgarski Narodni Zemedelski Sojuz*) Georgiho M. Dimitrova, místopředsedy československé vlády Petra Zenkla či předsedy maďarského parlamentu Bély Vargy, které „propašovali“ přes hranice zaměstnanci amerických ambasád. Předsedovi poválečné rumunské vlády generálu Nicolae Rădescovi pro změnu zařídili útěk Britové.

Jakmile se politické elity vypuzené komunisty ocitly v západní Evropě či ve Spojených státech amerických, cítily potřebu okamžitě zformovat odbojovou síť a začít pracovat na svržení režimů doma. Očekával se brzký konflikt Západu s Východem a pro tyto osobnosti bylo užitečné stát po boku vlád svobodného světa. Roli tu jistě hrála i osobní citižádostivost a přesvědčení, že jakákoliv funkce v exilu se jednou automaticky stane předpokladem k tomu, aby zaujali významné politické postavení ve vlasti zbavené útlaku. Motivem pro bývalé politiky, aby se stavěli do rolí exilových vůdců, přirozeně byl i pocit odpovědnosti k těm spoluobčanům, kteří se zoufale tísnili v uprchlických táborech a vzhlíželi k autoritám, od nichž očekávali rozhodné činy na mezinárodní scéně, jakož i sounáležitost s odpůrci komunismu doma.⁴

2 Blíže viz TEJCHMAN, Miroslav: *Sovětizace východní Evropy: Země střední a jihovýchodní Evropy v letech 1944–1948*. Praha, Historický ústav AV ČR 1995; srv. NAIMARK, Norman: *The Sovietization of Eastern Europe (1944–1953)*. In: LEFFLER, Melwyn – WESTAD, Arne Odd (ed.): *The Cambridge History of the Cold War*, sv. 1. Cambridge, Cambridge University Press 2010, s. 175–197.

3 Cesty československých politiků na Západ popisuje zejména Zora Dvořáková v knize *Politické na útěku: Osudy změněné 25. únorem 1948* (Praha, Epocha 2004).

4 Viz ZAKE, Ieva: *Experience of Political Exile and the Nature of Ethnic Prejudice*. In: MAZURKIEWICZ, Anna (ed.): *East Central Europe in Exile*, sv. 2: *Transatlantic Identities*. Newcastle, Cambridge Scholar Publishing 2013, s. 152–160.

Politická akce v exilu

Z pohledu exilových elit existovaly tři primární způsoby, jak se zapojit do politických aktivit, které se navzájem propojovaly a doplňovaly. Koncentrovat síly bylo možné v rámci a) politických stran, b) národních výborů, c) ideologických, popřípadě odborných „internacionál“.

Politické strany

Problematika politického stranictví v exilu stále patří k málo probádaným stránkám historie období studené války. Například v české či polské odborné a memoárové literatuře se setkáme s řadou případových studií,⁵ obecná analýza fenoménu však dosud chybí. Představitelé stran, které komunisté doma buď zcela rozprášili, nebo změnili v neškodné satelity, se pokoušeli navázat na předchozí válečnou činnost v exilu. Pracovali ve zcela neobvyklých a skromných podmínkách, za omezených financí a nedostatku personálu. Tomu se musely přizpůsobit organizační struktury stejně jako způsob komunikace vedení s členskou základnou. Chyběl také jeden podstatný prvek, totiž zpětná vazba od voličů. Exilové strany přesto vznikaly velmi záhy, jejich zárodečné buňky o sobě dávaly vědět již v uprchlických táborech. Pořádaly se tam schůze a porady, vycházely informační oběžníky a jednoduché tiskoviny. Podle míst pobytu ústředních činitelů se těžiště stran přesouvala z Evropy do Ameriky a zpět, případně existovalo více center, která někdy respektovala autoritu předsednictva, vzdáleného třeba tisíce kilometrů, jindy se vůči němu stavěla do opozice a vykonávala vlastní nezávislou politiku. Život těchto exilových subjektů tak mnohdy zaměstnávaly a vyčerpávaly vnitřní rozepře, vylučování neposlušných a přetahování o vedoucí postavení. Politické strany si každopádně v exilu zpočátku udržovaly klíčovou úlohu a vycházely z nich první iniciativy ke sblížení a spolupráci.⁶

5 Viz např. DOSTÁL, Vladimír V.: *Agrární strana: Její rozmach a zánik*. Brno, Atlantis 1998; HRUBÝ, Karel (ed.): *Léta mimo domov: K historii Československé sociální demokracie v exilu*. Praha, Dr. Eduard Grégr a syn 1996; FIC, Victor M.: *Československá strana národně sociální v exilu*. Brno, Prius 2002; CZUBIŇSKI, Antoni: *Stronnictwo Demokratyczne 1937–1989*. Poznań, Instytut Historii UAM 1998; SIWIK, Anna: *Polska Partia Socjalistyczna na Emigracji w Latach 1945–1956*. Kraków, Księgarnia Akademicka 1998; ZIELONKA, Aleksander: *Polskie Stronnictwo Ludowe od Mikołajczyka do Pawlaka*. Krzeszyce, ASTRA 1992 ad.

6 Z politických stran, které v exilu obnovily činnost, měly vedoucí postavení následující: Albánie – Národní fronta (*Balli Kombëtar*), Hnutí zákonnost (*Legaliteti*); Bulharsko – Bulharský národní zemědělský svaz (*Bulgarski Naroden Zemedelski Sojuz*), Bulharská sociálnědemokratická strana (*Bulgarska Socialdemokraticeska Partia*), Svazek (*Zveno*); Československo – Československá strana národněsocialistická, Československá strana lidová, Československá strana sociálnědemokratická, Demokratická strana, Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu (agrární strana); Estonsko – Křesťanskodemokratická strana (*Kristlik demokraatlik partei*), Agrární strana (*Põllumeestekogud*), Estonská sociálnědemokratická strana (*Eesti sotsialdemokraatlik partei*); Maďarsko – Maďarská sociálnědemokratická strana (*Magyarországi Szociáldemokrata Párt*), Nezávislá malorolnická, zemědělská a občanská strana (*FüggetlenKiszgazda-, Földmunkás-és PolgáriPárt*), Maďarská křesťanskodemokratická

Národní výbory

Jako další nutný předpoklad pro zahájení politických aktivit v exilu byla vnímána integrace na bázi zastřešujících národních organizací – komitétů, v nichž se podle představ jejich zakladatelů měly sdružovat demokratické (tedy nekomunistické a nefašistické) politické směry a které by se těšily dostatečné vážnosti, aby byly uznány západními vládami a mohly s nimi jednat. Některé tyto výbory navazovaly na činnost podobných subjektů a exilových vlád soustředěných v Paříži, a zejména v Londýně v letech druhé světové války.⁷ V případě Poláků či pobaltských národů tyto struktury neprestaly fungovat ani po jejím skončení a promlouvaly do formování nového, protikomunistického exilu. Krátce po příchodu do Spojených států v říjnu 1947 zahájil Stanisław Mikołajczyk, předseda polského válečného exilového kabinetu v Londýně, komplikované budování jednotné organizace demokratických Poláků. O měsíc později se pod předsednictvím monsignora Bély Vargy ustavil Maďarský národní výbor (*Magyar Nemzeti Bizottság*). Po Bulharském národním výboru – Svobodném a nezávislém Bulharsku (*Bulgarski nacionalen komitet – Svobodna i nezavisima Bulgaria*) v lednu a Radě svobodného Československa v únoru 1949 se v květnu téhož roku prezentoval také Rumunský národní výbor (*Comitetul Național Român*), následován v prosinci Výborem pro svobodnou Albánii (*Komiteti Shqipëria e lirë*). Až o dvě léta později byly v rychlém sledu ustaveny národní výbory svobodných Estonců (*Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides*), Lotyšů (*Latviešu brīvs konsilijis*) a Litevců (*Lietuvos laisvės komitetas*). Vyjmenované organizace měly podporu americké vlády a prostřednictvím Národního výboru pro svobodnou Evropu (*National Committee for Free Europe – NCFE*)⁸ čerpaly finance na svou činnost. Vedle toho

unie (*Magyar Keresztény Népmozgalom*), Občanská demokratická strana (*Polgári Demokrata Párt*); Litva – Litevská křesťanskodemokratická strana (*Lietuvių Krikščionių Demokratų Partija*), Litevská sociálnědemokratická strana (*Lietuvos Socialdemokratų Partija*), Rolnický lidový svaz (*Valstiečių Liaudininkų Sąjunga*); Lotyšsko – Lotyšská sociálnědemokratická dělnická strana (*Latvijas Sociāldemokrātiskā Stradnieku Partija*), Lotyšská farmářská a malorolnická strana (*Latvijas Jaunsaimnieku un sīkgruntnieku partija*), Křesťanská dělnická unie (*Kristīgo darba ļaužu savienība*); Polsko – Demokratická strana (*Stronnictwo Demokratyczne*), Strana práce (*Stronnictwo Pracy*), Národní strana (*Stronnictwo Narodowe*), Polská lidová strana (*Polskie Stronnictwo Ludowe*), Polská socialistická strana (*Polska Partia Socjalistyczna*); Rumunsko – Národní liberální strana (*Partidul Național-Liberal*), Národní rolnická strana (*Partidul Național-Țărănesc*), Rumunská sociálnědemokratická strana (*Partidul Social Democrat Român*); Jugoslávie – Chorvatská rolnická strana (*Hrvatska seljačka stranka*), Slovinská lidová strana (*Slovenska ljudska stranka*), Srbská rolnická strana (*Srpska zemljoradnička stranka*), Jugoslávská národní strana (*Jugoslovenska nacionalna stranka*), Jugoslávská demokratická strana (*Jugoslovenska demokratska stranka*).

7 Blíže viz CONWAY, Martin – GOTOWITCH, José (ed.): *Europe in Exile: European Exile Communities in Britain 1940–1945*. New York, Berghan Books 2001.

8 Národní výbor pro svobodnou Evropu – od roku 1953 známý jako Výbor pro svobodnou Evropu (*Free Europe Committee*) – vznikl v červnu 1949 jako výsledek pokusů o koordinaci aktivit politických exulantů z východního bloku. Výbor byl financován oficiálně z darů soukromých sponzorů, skrytě z fondů Ústřední zpravodajské služby (CIA). Pomáhal hledat exulantům odpovídající uplatnění, vydával jejich publikace a články, zařizoval univerzitní přednášky či interview v rozhlasě, v nichž upozorňovali americkou veřejnost na nebezpečí

Setkání vedoucích osobností exilových organizací ze střední a východní Evropy v New Yorku v září 1954. Československý politický exil reprezentoval (čtvrtý zleva) Petr Zenkl (foto Immigration History Research Center, University of Minnesota, Minneapolis)

se samozřejmě zrodila řada dalších sdružení toho typu, jejichž program se zdál příliš radikální nebo jež zastupovaly osoby s problematickou válečnou minulostí. Hranice byla velmi nejasná a jakákoliv oficiální podpora, navíc spojená s peněžními dotacemi, se stala předmětem neustálých tahanic, pomluv a obviňování. Přestože národní komitety pod křídly Národního výboru pro svobodnou Evropu poskytovaly organizační platformu jen části exilového politického spektra, i tak trpěly vnitřními problémy, osobními animozitami, opakovanými rozpady a sjednocováním. Ke sporům o funkce se přidaly třeba rozdílné názory na metody politického boje a propagandy či na podobu budoucího uspořádání ve vlasti po porážce komunismu.

světového komunismu a sloužili zájmům americké zahraniční politiky. Od počátku 50. let se uskutečnilo několik významných projektů z dílny NCFE. Za všechny je třeba uvést samozřejmě Rádio Svobodná Evropa a Rádio Svoboda (*Radio Free Europe / Radio Liberty*), propagandistickou kampaň „Tažení za svobodu“ (*Crusade for Freedom*), Univerzitu Svobodné Evropy v exilu (*The Free Europe University in Exile*) či „exilové Spojené národy“, Shromáždění porobených evropských národů (*Assembly of Captive European Nations – ACEN*). (Blíže viz KÁDÁR-LYNN, Katalin (ed.): *The Inauguration of Organized Political Warfare: Cold War Organizations sponsored by NCFE*. St. Helena (California), Helena History Press 2013.)

Krise postihly všechny národní výbory bez výjimky, tlumily jejich aktivity a vážně narušovaly důvěryhodnost v očích exilové veřejnosti.⁹

Nadnárodní organizace

Představy agrárníků, liberálů, křesťanských a sociálních demokratů o ideálním uspořádání společnosti, vývoji jednotlivých zemí i celé Evropy se logicky různily. Jen několik ústředních motivů, jako svržení komunistických režimů a mírová hospodářská a politická integrace kontinentu, jim bylo společných. Konkrétní kroky a vrstvy společnosti, o něž se chtěli při realizaci opírat, exiloví politici volili dle svého ideologického přesvědčení. Rodícím se stranám, čelícím vážným potížím, nezbývalo než hledat spojence mezi podobně zaměřenými exilovými subjekty. Takový postup nebyl v celoevropském měřítku ničím neobvyklým již mezi světovými válkami.

Křesťanskodemokratická hnutí ustavila svou jednotnou základnu již v květnu 1926 pod názvem Mezinárodní sekretariát demokratických stran křesťanské inspirace (*Secrétariat International des Partis Démocratiques d'Inspiration Chrétienne* – SIPDIC). Šlo o téměř neznámé společenství s kanceláří v Bruselu, v němž se konstantně prohlubovaly rozpory mezi katolictvím a protestantstvím i kvůli rozdílnému vztahu členských stran k silícímu fašismu. Již ve třicátých letech činnost sekretariátu stagnovala, s počátkem druhé světové války ustala zcela.¹⁰

Kooperaci agrárních a malorolnických stran mezi válkami zaštiťoval Mezinárodní zemědělský výbor (*Comité International d'Agriculture*) v Paříži, Mezinárodní zemědělský ústav (*L'Instituto internazionale di agricoltura*) v Římě, ale i takzvaná První zelená internacionála – Mezinárodní agrární bureau, za jehož zrodem v roce 1921 v Praze stál předseda Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu Antonín Švehla.¹¹

Socialistické „internacionály“ navazovaly na tradici z 19. století a po první světové válce se jich zrodilo hned několik. Ve švýcarském Bernu to byla Mezinárodní socialistická komise (*International Socialist Commission*) a ve Vídni Mezinárodní pracovní společenství socialistických stran (*Internationale Arbeitsgemeinschaft Sozialistischer Parteien*), v květnu 1923 se pak obě organizace v Hamburku spojily do Socialistické

9 Blíže viz NEKOLA, Martin: Za osvobození porobených národů: Politické organizace protikomunistických exilů ze středovýchodní Evropy a Balkánu ve srovnání. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 1 (2012), s. 37–70; srv. LEICH, John F.: Great Expectations: The National Councils in Exile 1950–1960. In: *The Polish Review* (New York), roč. 35, č. 3–4 (1990), s. 183–196.

10 Blíže viz MÜLLER, Guido: Das „Secrétariat International des Partis Démocratiques d'Inspiration Chrétienne“ 1925–1939: Ein vorweggenommenes Exil katholischer Demokraten in der Zwischenkriegszeit. In: GEHLER, Michael – KAISER, Michael – WOHNOUT, Wolfram (ed.): *Christdemokratie in Europa im 20. Jahrhundert*. Wien, Böhlau 2001, s. 559–573.

11 Blíže viz KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří: Sen o slovanské agrární spolupráci: Antonín Švehla – ideový a organizační tvůrce Mezinárodního agrárního bureau. In: RAŠTICOVÁ, Blanka (ed.): *Sborník Agrární strany ve vládních a samosprávných strukturách mezi světovými válkami*. Uherské Hradiště, Slováké muzeum 2008, s. 35–42; srv. INDRASZCZYK, Arkadiusz: *Zielona Międzynarodówka: Współpraca partii chłopskich z państw Europy Środkowej i Wschodniej*. Warszawa, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego 2008.

a dělnické internacionály (*Labour and Socialist International*), která měla tvořit protipól Moskvou řízené Kominterny.¹²

Ideologicky spřízněné strany ze střední a východní Evropy a balkánských zemí se do těchto nadnárodních struktur zapojovaly s většími či menšími úspěchy. Druhá světová válka sice přivodila zánik uvedených subjektů, nepřetrhala však zcela staré vazby. Změněná mezinárodní situace, hrozba sovětské expanze a sjednocování Evropy po válce s sebou pak přinesly opětovný zájem o integraci ideologicky příbuzných politických subjektů.

Na ustavujícím kongresu u belgického Lutychu 3. června 1947 vznikly Nové mezinárodní skupiny (*Nouvelles Équipes Internationales* – NEI), které se měly stát klubem křesťanskodemokratické inspirace, otevřeným politickým stranám i intelektuálním kruhům z různých zemí, jenž by kladl důraz na sociální aspekt sbližování evropských států. Okruh zakladatelů čítal významná jména včetně otců moderní myšlenky sjednocené Evropy Georgese Bidaulta, Konrada Adenauera, Alcide de Gasperiho, Paula van Zeelanda a Roberta Schumana, kterého plénum zvolilo také prvním předsedou.¹³

Z iniciativy britských labouristů a jako přímá reakce na únorový převrat v Československu vznikl v březnu 1948 Výbor mezinárodní socialistické konference (*Committee of the International Socialist Conference* – COMISCO). Chtěl navázat na činnost předválečných socialistických internacionál, ale přitom být mnohem razantnější vůči komunismu. To záhy prokázal třeba jednomyslným vyloučením Italské socialistické strany kvůli její závislosti na Italské komunistické straně.¹⁴ Po frankfurtské konferenci v červenci 1951, kde byla vydána zásadní „Deklarace základních principů a cílů demokratického socialismu“, se výbor COMISCO zároveň transformoval v novou Socialistickou internacionálu (*Socialist International*).

Jako protiváha prosovětské Světové odborové federace (*World Federation of Trade Unions*) byla na konferenci v Londýně 7. prosince 1949 založena Mezinárodní konfederace svobodných odborů (*International Confederation of Free Trade Unions* – ICFTU). Ač ji organizačně opanovali především zástupci amerických, britských a francouzských odborových centrál, sdružovala delegáty z celkem třiapadesáti zemí.

Přijetím takzvaného Oxfordského manifestu v dubnu 1947 započala činnost Světové liberální unie (*World Liberal Union*) neboli Liberální internacionály (*Liberal International*). Její podobu a politické principy určoval zejména španělský spisovatel, diplomat a pacifista Salvador de Madariaga.¹⁵

12 Viz LAIDLER, Harry W.: *History of Socialism: An Historical Comparative Study of Socialism, Communism, Utopia*. London, Routledge 1998, s. 747–784.

13 Viz BECKER, Winfried: Die Nouvelles Equipes Internationales und der Föderalismus. In: *Historisch-Politische Mitteilungen*, č. 15. Köln/R., Konrad-Adenauer-Stiftung – Böhlau 2008, s. 97–101.

14 Srv. KEMSEKE, Peter van: *Towards an Era of Development: The Globalization of Socialism and Christian Democracy 1945–1965*. Leuven, Leuven University Press 2006, s. 53–67.

15 Blíže viz MADARIAGA, Salvador de: *Portrait of a man standing*. London, Allen & Unwin 1968 (také Tuscaloosa, University of Alabama Press 1968).

Záviselo na konstelaci uvnitř jednotlivých mezinárodních organizací, zda mohlo být představitelům exilů ze střední, východní a jihovýchodní Evropy přiznáno plné členství, zda byli přizváni v roli pozorovatelů, anebo zcela odmítnuti. V každém případě však nemínili vzdát se práva politicky a profesně se sdružovat a upnuli síly směrem ke společným projektům, prezentovaným často jako plnoprávné exulantské odnože již existujících organizací. Nalezli v nich záštitu, možnost realizace a další vítaný prostředek zápasu se společným nepřítelem.

V dalším výkladu jsou představeny nejznámější z těchto „exilových internacionál“, okolnosti jejich vzniku, vývoj, program, případně významné osobnosti v jejich čele. Pouze důkladný rozšiřující výzkum by dostatečně objasnil, v jaké míře se ta která národní exilová reprezentace zapojila do formování těchto nadnárodních organizací, přesto lze bez pochybností konstatovat, že prvenství v tomto ohledu třímají Poláci, kteří význačně promluvili do vzniku a činnosti každé z nich.

Mezinárodní rolnická unie

V exilu obnovilo činnost plných osmnáct agrárních a malorolnických stran, původem ze všech evropských zemí za železnou oponou, od Albánie po Estonsko. Vůdci některých z nich – Ferenc Nagy z maďarské Nezávislé malorolnické, zemědělské a občanské strany (*Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt*), Georgi M. Dimitrov z Bulharského národního zemědělského svazu (*Bulgarski Naroden Zemjedelski Sojuz*), Vladko Maček z Chorvatské rolnické strany (*Hrvatska seljačka stranka*) a Milan Gavrilović, zastupující srbské agrárníky, do roku 1945 sdružené v Zemědělské straně (*Zemljoradnička stranka*) – vzájemně konzultovali o možnostech ustavit jednotné byro, které by hovořilo za utlačovaný rolnický stav v jejich zemích a přinášelo západní veřejnosti zprávy o škodách způsobených kolektivizací a dalšími radikálními kroky komunistických režimů.¹⁶

Čtvrtého července 1947 se tito politici sešli na rozhodujícím jednání ve Washingtonu, kde pak společně oznámili utvoření Mezinárodní rolnické unie (*International Peasant Union – IPU*) s logem zeleného čtyřlístku. Vytvořili ústřední výbor nové organizace a připravili veřejné prohlášení o jejích cílech a zásadách. Kromě požadavku na obnovu suverenity zemí východní Evropy prezentovali i své představy o cestě k budoucím Spojeným státům evropským. V lednu 1948 rozšířili ústřední výbor ještě zástupci Polské lidové strany (*Polskie Stronnictwo Ludowe*), Národní rolnické strany (*Partidul Național-Țărănesc*) z Rumunska a československé agrární strany v exilu. Sbližování rolnických stran a proces utváření „zelené internacionály“ IPU byly završeny ve dnech 24. až 27. května 1948, kdy se uskutečnil v hotelu Sheraton ve Washingtonu, D.C. její první kongres, na němž bylo zvoleno vedení IPU a dohodnuto složení jejích orgánů.

16 Srv. ŁUKASIEWICZ, Sławomir: *Trzecia Europa: Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2010, s. 120 n.

Plénium (*Congress*), sestávající z delegátů členských stran, jejichž počet do šedesátých let narostl na čtrnáct, bylo vrcholnou reprezentací unie. Mohlo dvoutřetinovou většinou hlasů měnit stanovy, rozhodovat o programu, určovat zahraniční politiku unie, přijímat nové členy a dávat podnět k volbám ostatních orgánů – ústředního výboru (*Central Committee*) a výkonného výboru (*Executive Committee*). Ústřední výbor tvořilo po jednom zástupci z každé členské strany a z jeho řad se vybíral prezident (*President*) IPU, čtyři viceprezidenti (*Vice-President*) a generální tajemník (*Secretary General*). Výkonný výbor zajišťoval organizační, administrativní a finanční záležitosti, dále měl pravomoc navazovat a udržovat bilaterální vztahy.¹⁷

V New Yorku sídlila ústřední kancelář Mezinárodní rolnické unie, zaměstnávající několik administrativních sil, od roku 1950 se pak otevíraly její regionální pobočky v Chicagu, Londýně, Paříži, Římě, Stockholmu, Mnichově a zástupci unie působili v řadě dalších zemí včetně Asie a Latinské Ameriky. Jako tiskový orgán unie od roku 1950 vycházel měsíčník *IPU Bulletin*, jehož šéfredaktorem se stal Čech Bohuslav Soumar. Později k bulletinu přibyl ještě německy psaný časopis *Agrarpolitische Rundschau*, vydávaný v Bonnu. Vedle toho ještě unie nepravidelně produkovala v knižní podobě různé analýzy a akademické práce s autorstvím vlastních členů.

Předsedou Mezinárodní rolnické unie byl na dlouhých šestnáct let zvolen Polák Stanisław Mikołajczyk, funkci generálního tajemníka zastával Bulhar Georgi M. Dimitrov. V této dvojici získala organizace nesmlouvavé bojovníky proti komunismu a schopné organizátory s užitečnými kontakty ve Spojených státech. Mikołajczykovou zásluhou obdržela IPU na rozjezd činnosti subvenci od amerického ministerstva zahraničí a také například od vlivné Národní asociace průmyslníků (*National Association of Manufacturers*). Sám Mikołajczyk přitom obdržel jednorázovou finanční podporu od Američanů ve výši padesát tisíc dolarů určenou na politické aktivity hned počátkem roku 1948 po příchodu do exilu.¹⁸ Od června 1949 Mikołajczyk zajišťoval také financování Národního výboru pro svobodnou Evropu.

Faktem zůstává, že osobní vztahy prezidenta a generálního tajemníka nebyly nejlepší a také děním uvnitř unie až příliš často otrásovalo politikaření a kompetenční spory. Mikołajczyk v srpnu 1954 dokonce odmítal s Dimitrovem nadále spolupracovat a hrozil složením funkce. Větší část viny bezpochyby padala na vrub Mikołajczyka, který se nezachoval zrovna profesionálně, když během Dimitrovovy několikaměsíční cesty po Evropě na podzim 1953 kumuloval pravomoci generálního tajemníka do vlastních rukou a posléze se jich nemínil vzdát. Do uklidnění sporu se musel ultimativně vložit i Národní výbor pro svobodnou Evropu a pohrozit utlumením peněžních toků.¹⁹

17 *University of Minnesota* (Minneapolis), *Immigration History Research Center* (dále *IHRC*), ACEN Records 1953–1972, box (karton–k.) 42, International Peasant Union status, Washington 24.–27.5.1948.

18 Viz FRISZKE, Andrzej: *Druga wielka emigracja 1945–1990*, sv. 1: *Życie polityczne emigracji*. Warszawa, Biblioteka Więzi 1999, s. 100.

19 Viz BUCZEK, Roman: *Stanisław Mikołajczyk*, sv. 2. Toronto, Century Publishing Company 1996, s. 263 n.

Maďarský politik Ferenc Nagy (vlevo, 1903–1979) a bulharský politik Georgi Mihov Dimitrov (1903–1972), vedoucí představitelé Mezinárodní rolnické unie (foto Bakhmeteff Archive, Columbia University, New York)

Mezinárodní rolnická unie sama sebe prezentovala jako prodlouženou ruku rolníků, páteř každé demokratické společnosti. Vycházela přitom z ideologie agrarismu, ke které se s případnými úpravami, odvozenými z regionu původu, přihlásily všechny členské exilové strany. Agrarismus vnímaly jako střední cestu mezi socialismem a kapitalismem, kde každý má právo hospodařit se soukromým majetkem a pozemky, stát má ale zároveň zaujímat silné postavení, spravovat klíčová odvětví hospodářství a poskytovat bezplatné zdravotnictví, školství a služby. Důraz kladly také na decentralizaci a rozhodující úlohu lokální samosprávy, politickou pluralitu, sociální soudržnost národního společenství či rovná práva mezi zaměstnanci a zaměstnavateli.²⁰ Myšlenky to byly sice zajímavé, ovšem mezinárodní situace nedávala příliš nadějí na jejich brzkou realizaci. Unie se přesto nevzdávala.

Začala od počátku chrlit memoranda a protesty proti režimům v Sovětském svazu a jeho satelitech, adresované západním vládám, Vatikánu, Mezinárodnímu výboru Červeného kříže a Organizaci spojených národů. Dvě memoranda Radě bezpečnosti OSN, popisující sovětizaci a tíživé podmínky rolníků, IPU za velké mediální pozornosti podala 22. dubna 1948, kvůli vetu sovětského delegáta se jimi ale shromáždění vůbec nezabývalo.²¹

20 Srv. INDRASZCZYK, Arkadiusz: The Cooperation of Peasant Parties from Central and Eastern Europe in Exile after 1945. In: MAZURKIEWICZ, A. (ed.): *East Central Europe in Exile*, sv. 2, s. 200–202 (viz pozn. 4).

21 *Stanford University, Hoover Institution Archives* (Stanford, California), Stanisław Mikołajczyk Papers (1899–1966), k. 118, Resolution concerning the Memorandum submitted to the Security Council of the United Nations.

Kongres Mezinárodní rolnické unie v říjnu 1956 v Paříži (foto Bakhmeteff Archive, Columbia University, New York)

Unie se snažila sblížit se silnými agrárními centrály v Severní Americe, na starém kontinentě spolupracovala s Evropským hnutím (*European Movement*), Konfederací evropského zemědělství (*Confederation of European Agriculture*), Mezinárodní federací zemědělských producentů (*International Federation of Agriculture Producers*) a vysílala zástupce na řadu konferencí a odborných sympozií věnovaných zemědělské a surovinové problematice.

Mezi lety 1950 a 1969 Mezinárodní rolnická unie uspořádala devět vlastních kongresů, jež se (s výjimkou pařížského v říjnu 1956) všechny konaly ve Spojených státech, v New Yorku či Washingtonu. Řečnické projevy a otevřené debaty plně přinášely řadu materiálů, od obecných deklarací k zemědělství a evropské integraci po návrhy řešení aktuální politické situace a konkrétních problémů.²² Vedle toho se každoročně konaly konference a fóra IPU, někdy ve velkých přednáškových sálech, jindy ve skromnější formě setkání několika jednotlivců. Na jejich organizaci se vedle unie podílely rolnické a farmářské svazy z různých zemí včetně Tchaj-wanu.²³

Neúspěch maďarského povstání na podzim 1956 dal unii impuls k zesílení protisovětské činnosti, zároveň ale změnil atmosféru uvnitř exilových komunit. Naděje

²² IHRC, ACEN Records 1953–1972, k. 43, IPU Congress reports.

²³ Viz INDRASZCZYK, A.: *The Cooperation of Peasant Parties from Central and Eastern Europe in Exile after 1945*, s. 207–210.

na porážku „satrapů Kremlu“ a brzký návrat domů se rozplývaly a s tím pomalu upadal i zápal exulantů podílet se na činnosti organizací typu Mezinárodní rolnické unie. Každodenní stres spojený se zajištěním živobytí a vysilující občanské zaměstnání utlumily exilové aktivity mnoha schopných lidí. A úzká skupina exulantů ve vedoucích funkcích, pobírajících měsíční stipendia od Výboru pro Svobodnou Evropu ve výši zhruba od dvou do tří set dolarů, zpravidla dělila svůj čas a energii ještě mezi národní výbory, Rádio Svobodná Evropa, různé nadace a spolky, v neposlední řadě pak také přednášení na univerzitách a redaktorskou činnost. Roli jistě sehrálo i zklamání z nedostatečného ohlasu akcí unie, plané sliby, odmítání, vynucené zdvořilostní odpovědi od západních politiků namísto jejich upřímného zájmu o spolupráci. Stále ubývalo podpůrných vystoupení a zdravic amerických kongresmanů a senátorů, kteří se ještě počátkem padesátých let rádi ukazovali ve společnosti exilových politiků, protože v tom viděli dobrou reklamu a příležitost, jak zaujmout voliče původem z východní Evropy. O dekádu později už o podobná setkání nejevili valný zájem.

Mezinárodní rolnická unie procházela i generační krizí. Staré tváře odcházely na odpočinek a umíraly, mladší dynamické nepřicházely. S úmrtím Mikołajczyka v prosinci 1966 a Dimitrova v listopadu 1972 unie přišla o vůdce, kteří udržovali jistou kontinuitu a renomé. Dalším předsedou byl zvolen Ferenc Nagy, který ovšem nedokázal organizaci uchránit od vnitřních hádek o zbývající peněžní podporu a o ideové směřování. Kvůli rozptýlení členů po světě bylo organizačně velmi složité svolávat plénům a výkonný výbor, a celá agenda tak spočinula v rukou jednotlivců ve vedení, kteří se pochopitelně snažili preferovat zájmy vlastních stran, popřípadě národů, na úkor jiných. Se ztrátou politických konexí a zvučného jména unie přišla taktéž o jednotu, která ji držela dlouho ve hře. Předseda českých agrárníků Josef Černý, Jozef Lettrich za Slováky, Augustin Popa za Rumuny a další schopné osobnosti, které byly členy ústředního výboru, jednoduše přestaly dojíždět na schůze. Činnost IPU táhli víceméně pouze Bulhaři s Poláky. Ti se ji neúspěšně pokusili oživit v březnu 1979; krize se ukázala příliš hluboká a rozpad neodvratný. V polovině osmdesátých let ještě vystupovali jménem unie někteří delegáti na odborných

Speciální vydání bulletinu Mezinárodní rolnické unie z roku 1968, věnované Československu (Archives of Czechs and Slovaks, University of Chicago)

zemědělských konferencích, ale postavit fakticky už mrtvou organizaci na nohy či svolat několikrát odkládaný, jubilejní desátý kongres se nepodařilo.²⁴

Socialistická unie střední a východní Evropy

Nekomunistické socialistické a sociálnědemokratické strany z utužujícího se východního bloku po válce usilovaly o obnovu Socialistické internacionály, kterou vnímaly jako vhodnou platformu k oslabení komunistické hegemonie. Ani v rámci organizačního předstupně internacionály, jímž byl Výbor mezinárodní socialistické konference,²⁵ existující od března 1948 (závěrečné přípravy probíhaly již od listopadu 1947) do července 1951, ovšem neměli výrazně se profilující českoslovenští, polští či maďarští socialisté dostatečný prostor, aby prosadili jasně protisovětskou orientaci. Ačkoliv vůdčí britští labouristé měli pro těžkosti exilových stran pochopení, nemohli vyhovět v programových požadavcích a přidělili jim také jen poradní hlas.²⁶ Exulanti se tedy poohlíželi na mezinárodním poli po jiných možnostech, které by lépe vyhovovaly jejich potřebám a cílům. Například nevelké skupinky socialistů z Ukrajiny, Pobaltí a Maďarska se ještě pokoušely prosadit v Mezinárodním socialistickém byru (*Bureau International Socialiste*) v Paříži, vše ale směřovalo k založení vlastní suverénní organizace.

Ve dnech 26. až 29. listopadu 1948 se konala v Londýně konference sociálnědemokratických a socialistických stran a hnutí původem ze střední a východní Evropy. Hovořilo se o brzkém sjednocení do jediného tělesa a o zahlazení dílčích sporů, aby proces nebyl ničím zdržován a narušován. Iniciativy se společně chopili čeští sociální demokraté Vilém Bernard a Blažej Vilím a představitelé Polské socialistické strany (*Polska Partia Socjalistyczna*) Zygmunt Zaremba, Otton Pehr a Adam Ciołkosz, kteří připravili většinu teoretických podkladů k ideovým cílům exilových socialistů napříč národy.²⁷

Cesta k úspěchu vedla přes komplikovaná jednání znesvářených křídla maďarských a rumunských socialistů. Konflikt mezi oficiálním vedením Maďarské sociálnědemokratické strany (*Magyarországi Szociáldemokrata Párt*) okolo Imre Széliga, které se opíralo o naprostou majoritu socialistického exilu, a předválečným předsedou Károlym Peyerem, který však stranu opustil ještě před maďarskými parlamentními volbami v srpnu 1947, byl zahlazen zdoluhavým smířícím řízením pod dohledem COMISCO. Desátého května 1949 podepsali Peyer se Széligem v Curychu dohodu o odstranění dosavadních kontroverzí.

24 Viz DOSTÁL, V. V.: *Agrární strana*, s. 261.

25 Blíže viz KIK, Kazimierz: *Międzynarodówka Socjalistyczna 1951–1992*. Warszawa, Typografia 1994; srv. ZIĘTARA, Wojciech: *Międzynarodówka Socjalistyczna: Organizacja, doktryna i działalność w latach 1951–2001*. Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek 2007.

26 Viz HRUBÝ, K. (ed.): *Léta mimo domov*, s. 36–40 (viz pozn. 5).

27 Blíže viz SIWIK, Anna: *Polskie uchodźstwo polityczne: Socjaliści na emigracji w latach 1956–1990*. Kraków, Oficyna Wydawnicza Abrys 2002, s. 71–79.

Také u Rumunů ležel prapůvod nesouladu doma. Skupina v čele se Șerbanem Voineou navazovala na činnost Rumunské sociálnědemokratické strany (*Partidul Social Democrat Român*), zastoupené v poválečných vládách. Opoziční část se odštěpila od mateřské strany již v roce 1946 pro odpor ke společné kandidátní listině s komunisty. Vedoucí úlohu po Constantinu Petreskovi, který byl ve vlasti uvězněn, převzali v exilu Iancu Zissu a Eftimie Gherman. Vzájemná neústupnost a nedostatek známých funkcionářů s autoritou z předchozích let oddalovaly možnost sjednocení obou křídel, nakonec k němu ale na jaře 1949 došlo a zrod Socialistické unie střední a východní Evropy (*Socialist Union of Central and Eastern Europe* – SUCEE) se tak mohl zdárně završit.

Stalo se tak na konferenci ve dnech 4. a 5. května 1949 v Londýně, kde byl za účasti zástupců deseti stran představen program, spočívající na zásadách demokratického socialismu a požadavcích osvobození národů za železnou oponou. Heslo, které se obvykle objevovalo na tabulích a transparentech při setkáních unie, znělo „Svobodu a chléb“. Unie požadovala hospodářské plánování, postavené na souladu růstu ekonomiky s lidskými potřebami a rovnováze mezi průmyslovou a zemědělskou výrobou, dále státní monopol na velké podniky, bankovní systém a dopravní infrastrukturu, skloubený s fungující tržní ekonomikou, dobrovolná zemědělská družstva a silné odborové organizace, chránící výši mezd. Nechyběly ani myšlenky evropské integrace a snahy izolovat v exilu skupiny krajní pravice.²⁸ Analogické požadavky vznesla na prvním kongresu ve Frankfurtu nad Mohanem v létě 1951 i Socialistická internacionála, jež nahradila COMISCO. Její deklarace „Cíle a úkoly demokratického socialismu“ (*The Aims and Tasks of Democratic Socialism*) se stala základním programovým dokumentem pro příští desetiletí.

Polský politik a publicista Zygmunt Zaremba (1895–1967), předseda Socialistické unie střední a východní Evropy (foto Polish Institute of Arts and Sciences in America, New York)

²⁸ IHRC, ACEN Records 1953–1972, k. 43, For Freedom and Socialism: Socialist Union of Central-Eastern Europe, 1949–1959, s. 1–3.

Jistou raritou Socialistické unie střední a východní Evropy bylo přizvání ukrajinských sociálních demokratů v čele s Panasem Fedenkem. Organizace, jež čerpaly finance od Výboru pro svobodnou Evropu, zpravidla nerozšiřovaly své řady o strany a hnutí z území Sovětského svazu – samozřejmě s výjimkou pobaltských republik, jejichž anexi v roce 1940 americká diplomacie neakceptovala. Ukrajinské, běloruské či kavkazské národní reprezentace se sice snažily získat podobné uznání a protlačit své zástupce do „exilových internacionál“, avšak málokdy se to podařilo.

Úplně prvním předsedou unie byl zvolen Vilém Bernard a generálním tajemníkem Polák Zygmunt Zaremba, leč velmi záhy si funkce prohodili a tento stav vydržel až do šedesátých let. Křesla místopředsedů zaujali Srb Živko Topalović, zastupující Socialistickou stranu Jugoslávie (*Socialistična stranka Jugoslavije*), a Bruno Kalniņš za Lotyšskou sociálnědemokratickou dělnickou stranu (*Latvijas Sociāldemokrātiskā Stradnieku Partija*). Druhý jmenovaný následně pro léta 1961 až 1986 převzal předsednictví. Za své sídlo si unie zvolila dům na Praed Street v londýnské East Side, později se adresa ještě několikrát změnila. Od září 1949 vydávala bulletin *Labour's call from behind the Iron Curtain*, v němž její osobnosti mohly prezentovat své vize budoucnosti a navrhopvat řešení vybraných politických a socioekonomických problémů. Unie směla vysílat čtyři delegáty na zasedání Socialistické internacionály, která jí na provoz poskytovala sto liber měsíčně. Národní výbor pro svobodnou Evropu ve Spojených státech uvolňoval podobnou částku v dolarech.²⁹

Podobně jako ostatní „exilové internacionály“ se Socialistická unie střední a východní Evropy snažila pořádat každé dva roky kongresy za účasti novinářů i zahraničních hostů. Konaly se v Německu, Rakousku, Dánsku, Nizozemí a dalších zemích a zpravidla předcházely sjezdům Socialistické internacionály. Kongresy SUCEE musely reagovat na měnící se mezinárodní situaci a posuzovat roli socialistické ideologie v kontextu uvolňování napětí mezi Západem a Východem. I v řadách unie přibývalo lidí otevřených revizi postojů ke komunistickým režimům, které procházely postupnou destalinizací. Hlavní proud, zastoupený i vedením unie, nicméně setrval na původních pozicích. I když ve vojenský zásah a válku kvůli střední a východní Evropě po potlačení maďarského povstání na podzim 1956 věřil málokdo, podle názoru předsedy Zygmunta Zaremby, přejímaného i dalšími, byla zkáza komunismu tak jako tak neodvratná v důsledku vnitřního odporu občanů a ekonomické neudržitelnosti. Po skončení sovětské nadvlády ovšem podle jejich představ neměl nastat čistý kapitalismus, vůči němuž se exiloví socialisté ostře vymezovali. Očekávali, že uprázdněné místo zaujme demokratický socialismus, a to nikoliv v jedné rigidní formě, ale v různých variacích, podle historické zkušenosti a specifík každého národa. Z této premisy ostatně vycházely všechny studijní materiály, návrhy a deklaráce z dílny Socialistické unie střední a východní Evropy.

Na kongresu unie v Římě 20. a 21. října 1961 delegáti schválili program „Socialistická alternativa pro východní Evropu“ (*Socialist Alternative for Eastern Europe*). Tato koherentní doktrína demokratického socialismu, implementovaná do jedinečných

29 *Polish Institute of Arts and Sciences of America* (New York), Zygmunt Zaremba Papers, k. 38, Income and expenditure account of SUCEE.

Politik a odborový činitel Eftimie Gherman (vlevo, 1894–1980) a politik, advokát a publicista Șerban Voinea (1894–1969), rumunští zástupci v Socialistické unii střední a východní Evropy (foto Polish Institute of Arts and Sciences in America, New York)

podmínek střední a východní Evropy, nepřinášela mnoho nového oproti zásadám, na nichž se unie kdysi zrodila. Alternativa otvírala prostor pro zhodnocení uplynulé dekády a úspěchů, potažmo neúspěchů bitvy s komunismem, ale zároveň určovala směr SUCÉE víceméně až do roku 1989.

V sedmdesátých letech unie prošla generační obměnou a nadále komentovala z hlediska demokratického socialismu vývoj moderní levice. Vinou fatálního nedostatku financí však její aktivity upadly na úroveň občasných setkání a omezené publikační činnosti. Nicméně reprezentanti Socialistické unie střední a východní Evropy patřili k předním socialistickým teoretikům, s nimiž konzultovaly politické kroky i jejich protějšky ze západoevropských stran, jmenovitě třeba labouristický předseda britské vlády Harold Wilson.

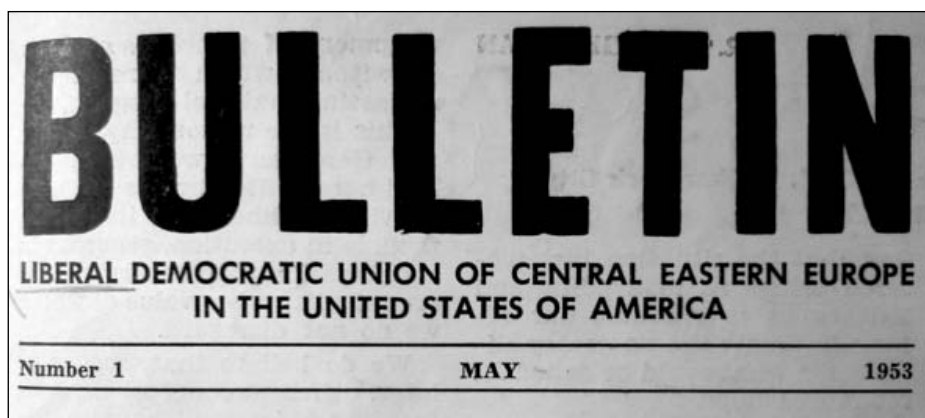
Liberálnědemokratická unie střední a východní Evropy

Reakce na výše připomenuté založení Světové liberální unie roku 1947 na sebe mezi exulanty nenechala dlouho čekat. První kroky k ustavení samostatného tělesa

Spisovatel, historik, diplomat a politik Salvador de Madariaga (1886–1978) byl ve třicátých letech španělským vyslancem ve Spojených státech (zároveň delegátem své země v Lize národů) a ve Francii, posléze ministrem pro vzdělání a ministrem spravedlnosti ve vládě Lidové fronty. Po válce vystupoval jako exilový odpůrce Frankova režimu a mezinárodní ambasador liberálních myšlenek (foto Immigration History Research Center, University of Minnesota, Minneapolis)

tohoto zaměření sdružujícího středo- a východoevropské liberály byly podniknuty na londýnském setkání ve dnech 26. až 28. ledna 1949. K liberálním zásadám se zde přihlásila pestrá škála politických stran z jedenácti zemí východního bloku, od živnostníků a „Benešových“ národních socialistů z Československa třeba po albánské monarchistické hnutí *Legaliteti*. Nebylo jednoduché skloubit zájmy a cíle všech. Výsledný program Liberálnědemokratické unie střední a východní Evropy (*Liberal Democratic Union of Central and Eastern Europe – LDUCEE*), jejíž formování bylo nakonec završeno až v dubnu 1952, proto obsahoval spíše obecné prohlášení a požadavky: harmonii mezi individualitou a společností, rovnováhu širokých občanských práv a úlohy státu, třídní, náboženskou a etnickou rovnoprávnost, dále naprostou svobodu smýšlení a přesvědčení, důraz na etické chování a principy široké demokracie, odpor proti dogmatům a diktaturám. V mezinárodním kontextu bylo primárním cílem unie nikoli překvapivě právo každého národa zvolit si vlastní způsob vládnutí a ekonomický systém. Osvobození od sovětského imperialismu neočekávaly členské strany od zásahu zvenčí ani od domácích revolucí,

Hlavička prvního čísla Bulletinu Liberálnědemokratické unie střední a východní Evropy z května 1953, který vycházel v New Yorku (Archives of Czechs and Slovaks, University of Chicago)

ale jen prostřednictvím pozvolných ústupků a zmírňování napětí mezi svobodným světem a Sovětským svazem.³⁰

Jakkoliv se program této „exilové internacionály“ blížil zásadám Světové liberální unie, ta jí odmítla udělit oficiální status. V rámci vlastních struktur dala místo toho vzniknout speciální sekci, takzvanému Výboru liberálních exilů (*Committee of Liberal Exiles*), který měl zastupovat zájmy politicky blízkých stran a hnutí v exilu. Liberálnědemokratické unii střední a východní Evropy se tak zavíraly dveře k možné finanční podpoře od sesterské celosvětové internacionály. Na druhou stranu hlavní kancelář unie sídlila na Madison Avenue v New Yorku a její vedení mělo blízko k odpovědným úředníkům Výboru pro svobodnou Evropu, a tím i k pravidelnému přísunu finančních stipendií.

Prvním předsedou výkonného výboru a nejnápadnější tváří unie byl Stanisław Olszewski, původní profesí advokát ze Lvova, zastupující polskou Demokratickou stranu (*Stronnictwo Demokratyczne*). Funkci generálního tajemníka vykonával Maďar Ferenc Durugy, ideologické záležitosti a přípravu programu měl na starosti Vratislav Bušek, někdejší profesor církevního práva Karlovy univerzity. Aktivně se na činnosti unie podílela trojice rumunských diplomatů Raoul Bossy, Gheorghe Assan a Gheorghe Caranfil, albánský profesor francouzské literatury na Kolumbijské univerzitě v New Yorku Nuci Kotta nebo předúnorový československý ministr zahraničního obchodu Hubert Ripka. Jako šéfredaktor čtvrtletního *Bulletinu*, vydávaného rovněž v New Yorku počínaje květnem 1953, působil Polák Feliks Gadomski.

³⁰ IHRC, ACEN Records 1953–1972, k. 43, The Liberal Democratic Union's Ideology and Aims, s. 2 n.

Z produkce LDUCEE pocházela řada zajímavých teoretických prací a unie v exilu vešla ve známost spíše jako *think tank*, kolem nějž se soustřeďují osobnosti s progresivními vizemi demokracie a svobodné politiky, než jako *a priori* politická internacionála. Cílila na posílení vztahů se západoněmeckou Svobodnou demokratickou stranou (*Freie Demokratische Partei*) a britskou Liberální stranou (*Liberal Party*) a udržovala krok se světovým liberálním hnutím pravidelnou účastí na konferencích Světové liberální unie, které se konaly každým rokem na různých místech v Evropě.³¹

Liberálnědemokratickou unií střední a východní Evropy zacloumala smrt předsedy Stanisława Olszewského v červnu 1961, především však její okolnosti. Polský politik spáchal sebevraždu otravou plynem, protože neunesl tíhu svých předchozích činů. Několik let byl evidován jako agent zpravodajské služby Polské lidové republiky s krycím jménem „Olcha“. Předával informace o polských exilových strukturách i činnosti exilové „liberální internacionály“.³² Předsednickou funkci poté převzal široce respektovaný Vratislav Bušek, ale unie se ani tak neubránila postupnému rozpadu.

Křesťanskodemokratická unie střední Evropy

Počátky Křesťanskodemokratické unie střední Evropy (*Christian Democratic Union of Central Europe* – CDUCE)³³ lze vystopovat v soukromých schůzkách někdejšího místopředsedy jugoslávské exilové vlády v Londýně, Slovince Mihy Kreka s předsedou exilové Československé strany lidové Adolfem Procházkou a představiteli polské Strany práce (*Stronnictwo Pracy*), později Křesťanskodemokratické strany práce (*Chrześcijańsko-Demokratyczne Stronnictwo Pracy*) Konradem Sieniewiczem, Karolem Popielem a Sewerynem Eustachiewiczem ve Washingtonu. Tito politikové nebyli zcela spokojeni s činností Nových mezinárodních skupin, k nimž zpočátku upínali naděje. Organizace se orientovala výhradně na problematiku integrace západní části Evropy, její zájem o situaci v satelitních státech Sovětského svazu naproti tomu upadal. Členové NEI z řad exulantů se tudíž poohlíželi po zastřešující organizaci, která by plně hájila jejich zájmy, přitom by ale s NEI zůstávala co nejtěsněji provázána.

V prvním pololetí roku 1950 nabýval tento projekt jasnějších obrysů. Připojili se k němu rovněž László Varga a monsignore József Közi-Horváth, někdejší poslanci maďarské Demokratické strany (*Demokrata Néppárt*), významný litevský akademik profesor Kazys Pakštas, Donats Murnicks a Boleslavs Maikovskis z předválečné Křesťansko-rolnické strany Lotyšska (*Latvijas Kristīgo Zemnieku un Katolu*) a další osobnosti. Byl utvořen prozatímní výbor a 26. července 1950 ve Slovenian Hall

31 Viz *World Liberalism – the Liberal International Journal* (London), č. 1 (1955), s. 8–10.

32 Srv. TARKA, Krzysztof: Stanisław Olszewski „Olcha“. Donosiciel-samobójca. In: *Zeszyty Historyczne* (Paryž), roč. 162 (2007), s. 78–126.

33 Blíže viz NEKOLA, Martin: Křesťanskodemokratická unie střední Evropy v exilu. In: *Securitas Imperii*, roč. 22, č. 1 (2013), 78–97.

v New Yorku došlo k oficiálnímu vyhlášení Křesťanskodemokratické unie střední Evropy za účasti delegací Čechoslováků, Poláků, Maďarů, Slovinců, Litevců a Lotyšů. Generálním tajemníkem se stal Konrad Sieniewicz, József Közi-Horváth zaujal post předsedy výkonného výboru. Zároveň byly představeny stanovy o dvaadvaceti člancích. Unie si vytkla za cíl implementaci křesťanské morálky a sociální filozofie do veřejného života, osvobození národů střední Evropy od komunistického útlaku, integraci středoevropského prostoru do Spojených států evropských, postavených na demokratickém základě, rekonstrukci zemí regionu a zřízení pevného základu pro trvalou spolupráci mezi křesťanskodemokratickými stranami po osvobození jejich zemí.³⁴

Logo Křesťanskodemokratické unie střední Evropy (Národní archiv, Praha)

Na špičce hierarchie Křesťanskodemokratické unie střední Evropy stáli předseda výkonného výboru (*Chairman*) a generální tajemník (*Secretary General*), pracomoci výkonného výboru (*Executive Committee*) spočívaly v politické agendě a dohledu nad regionálními pobočkami a stálými odbornými komisemi unie. Oficiálním tiskovým oddělením se stal Křesťanskodemokratický zpravodajský servis (*Christian Democratic News Service*), který řídil vydávání tiskovin unie. Jednalo se o analýzy, informativní brožury, politické úvahy členů i řadu sborníků o křesťanskodemokratické tradici v moderní politické historii střední Evropy.³⁵ Od června 1951 do července 1961 vycházel v nákladu kolem patnácti set kusů čtrnáctideník *Christian Democratic Review* (celkem 129 čísel). V srpnu 1953 se objevila španělsky psaná verze *Información democrática cristiana* (později přejmenovaná na *Mensaje democrata cristiano*), zaměřená na Latinskou Ameriku. Do července 1964, kdy list z finančních důvodů zanikl, vyšlo 94 čísel. Ve Washingtonu editoři připravovali i občasně analýzy pro vysílání rozhlasové stanice Hlas Ameriky, po přestěhování do New Yorku CDUCE navázala trvalou spolupráci s rádiem WFUV, vysílajícím ze soukromé Fordhamovy univerzity v Bronxu. Delegáti unie byli pravidelně zvaní před mikrofon a měli možnost prezentovat své

34 Národní archiv (Praha), fond Prof. JUDr. Adolf Procházka, k. 23, Constitution of the Christian Democratic Union of Central Europe.

35 Hojně distribuována byla např. práce *Christian Democracy in Central Europe: Achievements and Aspirations of the Christian Democratic Movement* (New York, CDUCE 1952).

názory na mezinárodní situaci.³⁶ Struktury Křesťanskodemokratické unie střední Evropy zahrnovaly ještě mládežnickou sekci (*Youth Section*) se sídlem v Paříži a regionální pobočky (*Regional Representatives*) ve Francii, Itálii, zemích Beneluxu a v západním Německu, které podléhaly výkonnému výboru.

Organizační těžkosti a jisté názorové rozdíly ve výkonném výboru oddalovaly uspořádání prvního sjezdu unie. Nakonec byl svolán do New Yorku s téměř tříletou prodlevou od jejího založení, ve dnech 13. až 15. března 1953, týden po smrti Stalina. V úvodním prohlášení stálo: „Cílem kongresu, jakož i soustavné činnosti CDUCE, je ukázat svobodnému světu realitu všedního dne v zemích za železnou oponou, rázně odmítnout náboženské pronásledování, protestovat proti deportacím a vážnému porušování lidských práv.“³⁷

Na kongresu se sešlo více než dvě stě padesát zástupců členských exilových politických stran a celkem na devět set hostů, mezi nimiž nechyběli samozřejmě činitelé Národního výboru pro svobodnou Evropu. Jeden z jeho ředitelů Bernard Yarrow ve zdrcivé řeči řekl: „Mravní a duchovní síla vaší politické ideologie představuje velikou naději do budoucnosti. (...) Křesťanská morálka, s níž je vaše politické hnutí pevně spjato, je pevnou hrází proti šíření zhoubného komunistického materialismu. Hlavní chybou komunistů bylo a je, že si neuvědomují odolnost této duchovní síly. Všichni víme, jaká byla Stalinova slova na adresu Svatého otce – Papeže? A kolik ten má divizí? – Buďte si jisti, že fatální podcenění odhodlání a jednoty nejen vaší, ale i všech v Boha věřících a demokracii oddaných lidí v zemích pod sovětskou nadvládou, přinese brzy osvobození a porážku tyranie.“³⁸

Pan Yarrow se v odhadu poněkud zmýlil, stejně jako delegáti CDUCE, doufající v brzký rozpad sovětského tábora. V pořadí druhý sjezd Křesťanskodemokratické unie střední Evropy se uskutečnil ve dnech 15. až 17. dubna 1955 a dosud se nesl ve znamení značného optimismu. Poté však přišla ženevská konference a maďarská revoluce, obě s velmi negativním výsledkem pro snahy exulantů. Třetí kongres pak následoval s velkou prodlevou až 17. prosince 1971. Požadavky a cíle zůstávaly stejné, ovšem cesta k nim se zdála delší než kdykoliv předtím.

Zajímavou kapitolou byly prohlubující se kontakty unie s křesťanskými demokraty v Latinské Americe, od roku 1949 sdruženými v Křesťanskodemokratické organizaci Ameriky (*Organización Demócrata Cristiana de América* – ODCA). Exiloví křesťanští demokraté a Američané, kteří poskytovali finance, měli zájem na tom, aby křesťanskodemokratický politický proud v Latinské Americe posílil a vytvořil bariéru levicovým hnutím, aktivizovaným vítězstvím Castrový revoluce na Kubě v roce 1959. Nejdůležitější osobou zajišťující spojení latinskoamerické organizace s východoevropskými exilovými partnery byl její předseda, chilský senátor Eduardo Frei Montalva, zapálený odpůrce komunismu a v letech 1964 až 1970

36 Viz ŁUKASIEWICZ, Sławomir: *Trzecia Europa: Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2010, s. 123–126.

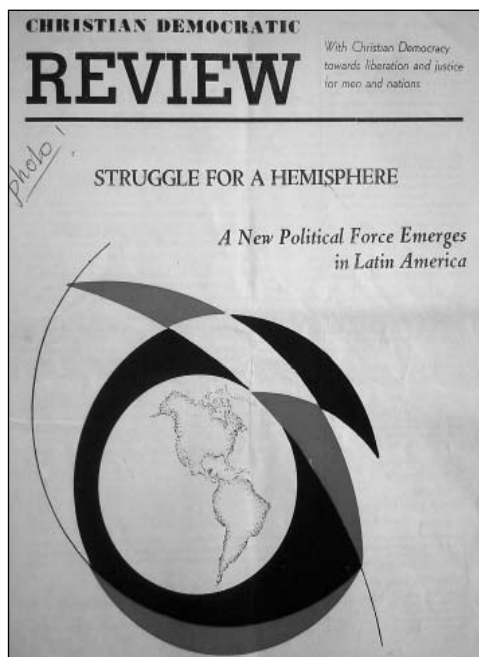
37 The First International Congress of the Christian Democratic Union of Central Europe. In: *Christian Democratic Review*, roč. 3, č. 4–5 (1953), s. 1.

38 Tamtéž, s. 8.

rovněž prezident Chile. Přesunutí křesťanskodemokratické politiky z evropské na celosvětovou úroveň se ukázalo mezi lety 1955 a 1961 jako ústřední téma. V Paříži a Bruselu se uskutečnily dvě mezikontinentální konference křesťanských demokratů, na nichž byly dohodnuty konkrétní kroky k založení Světové křesťanskodemokratické unie (*Christian Democratic World Union*).³⁹ Ta nakonec vznikla v červnu 1961 v Santiagu de Chile a sdružovala strany, hnutí a organizace z celkem osmadvaceti zemí světa.⁴⁰

Na přelomu padesátých a šedesátých let však již vedení Křesťanskodemokratické unie střední Evropy pocítovalo ztrátu zájmu nejen amerických veřejných činitelů, ale i exilové veřejnosti o své aktivity. Aby zvrátilo nepříznivý vývoj, snažilo se posílit vazby na křesťanské demokraty v západní Evropě a na Svatý stolec. Na jaře 1962 unie ve spolupráci s Novými mezinárodními skupinami, Křesťanskodemokratickou organizací Ameriky a italskými křesťanskými demokraty založila v Římě Mezinárodní křesťanskodemokratické studijní a dokumentační centrum (*Centre International Démocrate-Chrétien d'Études et de Documentation*), v němž se napříště měla soustředit analytická a publikační činnost unie. Papež Jan XXIII. v témž roce svolal do italské metropole Druhý vatikánský koncil, jímž chtěla církev reagovat na potřeby doby. Exilovní křesťanští demokraté bedlivě sledovali i tento proces.

Mnoho projektů, jež pomohla nastartovat, včetně Světové křesťanskodemokratické unie, se poměrně úspěšně rozvíjelo, sama Křesťanskodemokratická unie střední Evropy ovšem přežívala se stále většími obtížemi. Když v roce 1965 Výbor pro svobodnou Evropu bez včasného varování redukoval rozpočet pro exilové organizace o desítky procent, některé z nich *de facto* zanikly, jiné se změnily

Obálka *Christian Democratic Review*, čtrnáctidenníku Křesťanskodemokratické unie střední Evropy (Národní archiv, Praha)

39 Viz KEMSEKE, Peter van: *Towards an Era of Development: The Globalization of Socialism and Christian Democracy*. Leuven, Leuven University Press 2006, s. 188–200.

40 Viz GODDEERIS, Idesbald: *Exiles' Strategies for Lobbying in International Organisations: Eastern European Participation in the Nouvelles Équipes Internationales*. In: *European Review of History*, roč. 11, č. 3 (2004), s. 396 n.

v debatní kroužky či studijní centra bez reálných možností formovat exilovou protikomunistickou politiku, další rozpustily své kanceláře ve Spojených státech a nadále působily pouze v Evropě. Také ústředí CDUCE od roku 1964 fungovalo v Římě, v New Yorku setrvala pouze jeho menší pobočka.⁴¹ Předáci unie publikovali, příležitostně byli zváni na sjezdy partnerských stran ve světě, realizovali se v jiných exilových strukturách a v Nových mezinárodních skupinách, respektive v Evropské unii křesťanských demokratů (*European Union of Christian Democrats* – EUCD), v níž se NEI transformovaly roku 1965. Na kongresu této evropské unie v červenci 1971 však bylo na návrh německých a švýcarských delegátů odhlasováno, že exiloví křesťanští demokraté původem z východního bloku nejsou reprezentativní skupinou s reálnou voličskou a politickou podporou, a proto by měli být zbaveni možnosti názorově ovlivňovat EUCD a napříště být přítomni jen coby hosté.⁴² Křesťanskodemokratická unie střední Evropy tím fakticky přišla o spojení se západoevropskou křesťanskou demokracií a jako celek ustrnula, oproti prvním letům činnosti, ve značné pasivitě.

Mezinárodní ústředí svobodných odborů v exilu

V exilu se kromě politických stran ustavily také odborové organizace.⁴³ Po druhé světové válce ustavenou Světovou odborovou federací (*World Federation of Trade Unions* – WFTU) sužovalo značné vnitřní napětí, odborové centrály ze západních zemí jedna po druhé rušily své členství a pracovaly na zřízení Mezinárodního ústředí svobodných odborů (*International Center of Free Trade Unions* – ICFTU). Táhlá krize Světové odborové federace byla i z pohledu odborových funkcionářů v exilu tím nejpříhodnějším momentem, aby se zapojili do integračních snah a informovali světovou veřejnost o skutečném účelu zkomunizovaných odborů a postavení zaměstnanců v zemích východního bloku. Na ustavujícím kongresu v Londýně 7. prosince 1949 se přihlásilo do Mezinárodního ústředí svobodných odborů sedmašedesát organizací z padesáti sedmi zemí světa, o dva roky později již zahrnovalo čtyřiaosmdesát organizací s padesáti miliony členů. Ústředí se okamžitě dostalo uznání od Organizace spojených národů i Mezinárodního úřadu práce.⁴⁴

41 *Univerzita Palackého, Centrum československých exilových studií* (Olomouc), Archiv Rady svobodného Československa, k. 70, Zpráva o aktivitách CDUCE za rok 1964.

42 Viz PAPINI, Roberto: *The Christian Democrat International*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 1997, s. 79.

43 V případě Čechů a Slováků se jednalo o Ústředí svobodných československých odborů se sídlem v New Yorku. Funkce předsedy zastával Jiří Stolz a generálního tajemníka Arno Hais. Právě Haisův osobní neinventarizovaný fond o zhruba dvou desítkách kartonů, uložený v archivu České strany sociálnědemokratické v Praze, je primárním zdrojem informací k činnosti exilových organizací odborových pracovníků.

44 Blíže viz RODRÍGUEZ GARCÍA, Magaly: *Liberal Workers of the World, Unite? The ICFTU and the Defence of Labour Liberalism in Europe and Latin America (1949–1989)*. Oxford –

Odboroví funkcionáři z deseti zemí za železnou oponou tehdy již byli sjednoceni pod hlavičkou Mezinárodního ústředí svobodných odborů v exilu (*International Center of Free Trade Unions in Exile – ICFTUE*).⁴⁵ Zrodilo se v Paříži v říjnu 1948 jako organizace volně přidružená k Mezinárodnímu ústředí svobodných odborů a vysílalo na jeho konference delegáty s poradním hlasem.⁴⁶ Udržovalo intenzivní styk také s Americkou federací práce (*American Federation of Labor*), zahrnující sto třicet osm různých odborových federací s deseti miliony členů, a s Kongresem průmyslových organizací (*Congress of Industrial Organizations*), sdružujícím dvaatřicet průmyslových svazů s pěti miliony členů, z jejichž pokladen plynula skromná, alespoň však pravidelná finanční podpora, zejména na vydávání tiskovin. Mezinárodní ústředí svobodných odborů v exilu vydávalo v Paříži měsíčník *Labor in Exile* a jeho francouzskou mutaci *Syndicaliste en exil*, obojí v nákladu pět tisíc výtisků. Mimoto téměř každá z členských organizací disponovala vlastním tiskovým orgánem.⁴⁷

Podpora od amerických protějšků ještě nabyla na síle, když se obě zmíněné odborové centrály po letech rivality v prosinci 1955 spojily v mocnou ústřednu AFL-CIO, jež sdružovala asi čtvrtinu všech zaměstnanců ve Spojených státech a téměř všechny tamní největší odborové organizace (kromě horníků a železničářů). Svým předsedou zvolily sjednocené americké odbory George Meanyho, někdejšího předáka z New Yorku, známého vyjednávačským uměním, nekompromisním antikomunismem a tvrdým postojem vůči korupci.⁴⁸ Meany stál v čele AFL-CIO úctyhodných čtyřiaadvacet let a exulanti získali v tomto usměvavém muži s charakteristickým doutníkem, před jehož vlivem se třásl i Bílý dům, neocenitelného spojení. Meany se osobně přátelil s exilovými vůdci a řadě z nich poskytl

Logo Mezinárodního ústředí svobodných odborů v exilu (*Immigration History Research Center, University of Minnesota, Minneapolis*)

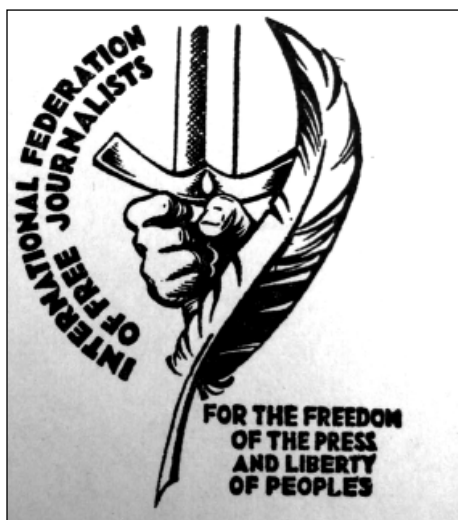
Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt/M. – New York – Wien, Peter Lang 2010; srv. CAREW, Anthony – DREYFUS, Michel – GOETHEM, Gert van – GUMBRELL-McCORMICK, Rebecca – LINDEN, Marcel van der (ed.): *The International Confederation of Free Trade Unions*. Bern, Peter Lang 2000.

45 V Evropě bylo ústředí známější pod svým francouzským názvem *Centre International des Syndicalistes Libres en Exil (CISLE)*.

46 Korespondence ICFTU s ICFTUE je uložena v Mezinárodním ústavu sociálních dějin (*International Institute of Social History*) v Amsterdamu, ICFTU Archives (1949–1993), složky 1901–1908, ICFTUE (1950–1974).

47 Ústředí svobodných československých odborů vydávalo *Odborové rozhledy*, Jugoslávci časopis *Syndicalist*, Maďaři *Szabad Magyar Munkas*, Poláci *Głos Pracy* atd.

48 Blíže viz ROBINSON, Archie: *George Meany and his times*. New York, Simon & Schuster 1982.

Logo Mezinárodní federace svobodných novinářů (Czech Heritage Collection, University of Nebraska-Lincoln, Lincoln)

zde personální provázanost se Socialistickou unií střední a východní Evropy, kdy členové její exekutivy (například Srb Živko Topalović) zároveň zaujímali funkce v ICFTUE. V polovině padesátých let ovládl odborovou „internacionálu v exilu“ polský tandem Franciszek Biały a Alexandre Skrodzki jako generální tajemník.

Program Mezinárodního ústředí svobodných odborů v exilu spočíval po celou dobu existence na několika bodech. Vyzvedával právo zaměstnanců sdružovat se svobodně v odborových organizacích dle vlastní volby, právo těchto organizací odpovídat se pouze vlastnímu členstvu a zbavit se vnějších zásahů, zejména ze strany státní moci. Nechybělo ani právo na stávkou, právo na sociální zabezpečení zaměstnanců a jejich rodin, nárok na zákonem upravenou minimální mzdu, placenou dovolenou, pevně stanovenou pracovní dobu, rovné příležitosti k zaměstnání nebo na pracovní postup a vzdělání pro všechny bez ohledu na původ, národnost, politické a náboženské přesvědčení.

Aktivity Mezinárodního ústředí svobodných odborů v exilu byly velmi různorodé. Sdružení adresovalo memoranda světovému společenství, publikovalo analýzy k zaměstnanecké politice komunistických režimů, navazovalo rozličné kontakty, například v Latinské Americe, kde se jeho hlavním partnerem stala Meziamerická regionální organizace pracujících (*Organización Regional Interamericana de Trabajadores*), jež pro svou jednostrannou orientaci na Spojené státy čelila hlasité kritice. Představitelé ústředí také uspořádali jedenáct přednáškových turné po evropských továrnách a podnicích. Druhého dubna 1955 se například konala konference ICFTUE v Turíně za spolupráce s Italskou unií práce (*Unione Italiana*

dobrozdání, aby jim americké úřady vydaly potřebná povolení ke vstupu do země. Pravidelný styk s Mezinárodním ústředím svobodných odborů v exilu udržoval především pověřený ředitel AFL-CIO pro Evropu Irving Brown.

Struktura ústředí se příliš nelišila od výše uvedených „exilových internacionál“. Zástupci všech deseti národních členských organizací Bulharů, Čechoslováků, Estonců, Jugoslávců, Litevců, Lotyšů, Maďarů, Poláků, Rumunů a Ukrajinců zasedli v plénu. Dvacetičlenný výkonný výbor každé dva roky volil ze svého středu předsedu, trojici místopředsedů, generálního tajemníka a pokladníka. Prvním předsedou se stal Polák Jan Kwapiński, po něm funkci převzal Estonec Johannes Michelson. Fungovala

del Lavoro). Kromě podrobných zpráv italského tisku o průběhu a jednotlivých referátech měla konference i praktický význam. Odboráři z východní Evropy absolvovali řadu mítinků a besed s dělníky místních podniků a továren, což se zřejmě promítlo i do výsledků voleb do závodní rady automobilky Fiat. Komunisté zde ztratili polovinu z dosavadních pozic a výsledky byly velkým úspěchem svobodných odborů.⁴⁹

Ve vzdělávacím zařízení La Bravière nedaleko Paříže ústředí na podzim 1955 uspořádalo sérii školení pro pět desítek mladých odborářských pracovníků v exilu, kterým měly informace dopomoci k získání zaměstnání u odborů na Západě. Projekt se setkal s velkým úspěchem a v dalších letech se opakoval.

V roce 1958 ústředí postihly vážné problémy. Nad mnohdy až diktátorskými manýrami předsedy Białase vyjadřovalo pohoršení stále více členů. Kvůli osobní animozitě Białas kupříkladu zbavil funkce zplnomocněnce ústředí pro Spojené státy, schopného Rumuna Sachu Volmana, byť se mu dařilo navazovat mnoho užitečných styků. Záhy se navíc objevilo vážné podezření, že Białas a Skrodzki zpronevěřili finance ústředí. Od počátku šedesátých let čelilo Mezinárodní ústředí svobodných odborů v exilu krizi vůdcovství a samozřejmě také nedostatku financí, což citelně limitovalo jeho aktivity. Do pádu železné opony se znatelného oživení již nedočkal.

Další nadnárodní exilové organizace

Výše představené organizace se patrně těšily poměrně největší známosti a vlivu mezi různými „internacionálami exulantů“ z východní Evropy. Následující řádky přináší výčet několika dalších nadnárodních profesních a zájmových sdružení v exilu a jména jejich vedoucích představitelů (v závorce je uvedena jejich národnost).⁵⁰ Jedná se o subjekty, jejichž existence neoddělitelně patřila k životu exulantských komunit i k dějinám studené války. Navzdory tomu o nich jsou dnes známy pouze útržkovité informace, navíc stěží dohledatelné v zahraničních archivních fondech a knihách staršího data vydání. Tento souhrn slouží spíše pro zajímavost, k obecné orientaci v problematice, kterou česká historiografie převážně opomíná.

Asociace středoevropských univerzitních profesorů a lektorů (*Central European University Professors' and Lecturers' Association*) – A. Ullein-Revicky (Maďar), N. Dolapčijev (Bulhar), B. Helczyński (Polák), L. Jovanović (Srb)

Federace sdružení veteránů ze střední a východní Evropy (*Federation of Associations of Ex-Combatants from Central and Eastern Europe*) – W. Korycki (Polák), M. Borosnyay (Maďar), R. Kopecký (Čech)

49 *IHRC*, ACEN Records 1953–1972, k. 42, ICFTUE annual report 1955, s. 3.

50 Zjištění křestních jmen všech zmíněných osob bude předmětem dalšího bádání. Aktuálně jsou proto uváděna pouze formou iniciál.

Mezinárodní federace svobodných novinářů ze střední a východní Evropy a baltských a balkánských zemí (*International Federation of Free Journalists from Central and Eastern Europe and Baltic and Balkan countries*) – B. Wierzbiański, Z. Nagórski (Poláci), P. Papírník (Čech), G. Ionescu (Rumun), J. Szilágyi (Maďar)

PEN klub spisovatelů v exilu (*P.E.N. Club Center for Writers in Exile*) – J. Wittlin, M. Kuncewiczová (Poláci), P. Tábori (Maďar), D. Nenov (Bulhar), E. Hostovský (Čech)

Rada evropských žen v exilu (*Council of European Women in Exile*) – M. Detarová (Srbka), B. Papánková (Slovenka), S. Puškarová (Ukrajinka), H. Fedorowiczová (Polka)

Rada svobodné mládeže ze střední a východní Evropy (*Council of Free Youth of Central and Eastern Europe*) – Vanguelov (Bulhar), L. Talko (Polák), G. Ciorănescu (Rumun), J. Vrzala (Čech), A. Raksanyi (Maďar)

Středoevropská federace křesťanských odborů (*Central European Federation of Christian Trade Unions*) – J. Melaher, L. Puš (Slovinci), L. Varga (Maďar)

Středoevropské federalistické hnutí (*Central European Federal Movement*) – A. Andoni (Albánc), J. Cydzik (Polák), B. Radica (Chorvat), F. Szabó (Maďar), J. Peterson (Lotyš)

Svobodná mezinárodní akademie věd a umění ze střední a východní Evropy (*Free International Academy of Sciences and Letters from Central and Eastern Europe*) – A. Marinescu, R. Bossy (Rumuni), M. Lajti (Maďar), M. Nowosad (Polák), M. Erjavec (Slovinec)

Svobodná mezinárodní federace deportovaných a internovaných odbojářů (*Fédération Internationale des Déportés et Internés de la Résistance*) – J. Profous (Čech), J. Zalewski, O. Pehr (Poláci)

Výše uvedené „exilové internacionály“ jsou pravděpodobně pouhým zlomkem organizací, které exulanti z východní Evropy různého sociálního původu, politického přesvědčení a profesního zaměření ve svobodném světě vytvořili. Měly politický, vzdělávací, vědecký, propagandistický, náboženský i tělovýchovný charakter. Mohly být zbrusu nové nebo navazovat na činnost obdobných těles doma, které komunisté po nástupu k moci zakázali. Sloužily k upevnění sounáležitosti uprchlíků, nehledě na jejich etnický původ, ke koncentraci odborníků v daném oboru, k vzájemné výměně myšlenek a představ o novém uspořádání Evropy. Ustavení těchto nadnárodních organizací zároveň vysílalo jasný vzkaz Západu o smíření mezi národy, které mezi sebou ještě o několik let dříve krvavě válčily. Kupříkladu skutečnost, že

Maďaři a Rumuni v exilu se dokázali zdržet zmínek o sporném území Sedmihradska a vystupovat bok po boku proti společnému nepříteli, hovořila jasně. Otázkou samozřejmě zůstává, nakolik by exulanti zůstali věrni ušlechtilým zásadám, které formovaly i programy těchto „internacionál“, pokud by k osvobození jejich zemí od komunismu došlo již v padesátých letech a oni se ve svých domovinách ujali vesla. Dokázali by zajímavé a progresivní úvahy převést z teoretické noviny také do praktické politiky a života společnosti?

Většina „exilových internacionál“ nepřečkala více než čtyři desetiletí trvající studenou válku. Čas je jednoduše odváhl do zaprášených krabic v archivech. Je na nastupující generaci badatelů, aby nezaujatě posoudili, zdali šlo skutečně o věhlasné subjekty s reálným vlivem na vlády a *decision makers* v hostujících zemích, jak se ve své době snažily prezentovat, anebo spíše o nevýznamné diskusní kroužky, jež čerpaly z bývalé slávy několika osobností, poskytovaly útěchu a pocit důležitosti v tíživém vyhnanství, a nadto byly občas využívány pro zájmy západních zpravodajských služeb. Jisté je, že kvůli nedostatku relevantní literatury, archivních pramenů i osobních svědectví zúčastněných cesta za tímto poznáním nebude jednoduchá.

Diskuse

Čtyři „základní rozpory“ východoevropského komunismu*

Pavel Kolář

Vrstvy dějin komunismu

Sotva který jiný evropský region evokuje „komunismus“ v celosvětové paměti tak působivě a autenticky jako východní Evropa, tato oblast ohraničená Německem a Itálií z jedné strany a Ruskem a Tureckem ze strany druhé.¹ Komunismus zde

* Stat' je rozšířenou a přepracovanou verzí eseje, který pod názvem „Communism in Eastern Europe“ vyšel v *Oxfordské příručce dějin komunismu* (SMITH, S. A. (ed.): *Oxford Handbook of the History of Communism*. Oxford, Oxford University Press 2014, s. 203–221). Různé části textu a v různém stadiu četli Michal Pullmann (Praha), Michal Kopeček (Praha), Radina Vučetičová (Bělehrad), Kornelia Kończalová (Florencie), Stephen A. Smith (Oxford), Alessandro Catalano (Padova) a Rainette Langeová (Berlín). Cenné podněty jsem rovněž obdržel od autorů obou redakčních posudků, kteří odhalili jak věcné nepřesnosti, tak i argumentační nesrovnalosti. Konečně za kritické úvahy z pohledu pamětníků děkuji kolektivu seniorů-rekreatů z obce Horní Polubný v okrese Jablonec nad Nisou.

1 Přes všechny zjevné problémy spojené s pojmem „východní Evropa“ se mi toto označení jeví pro studovaný region jako ze všech nejschůdnější. Nejlépe a jako jediný totiž popisuje celé území, na němž se po druhé světové válce více či méně současně prosadily komunistické diktatury a také prakticky současně zanikly. Alternativní pojmy jako „střední“ nebo

utvářel dějiny s intenzitou a vytrvalostí v jiných částech kontinentu nebývalou. Komunistická ideologie zapustila na východě Evropy kořeny velmi brzy, již na počátku dvacátého století. Komunisté tu často – jako například v Československu, Jugoslávii, Albánii nebo Bulharsku – stáli v popředí protifašistického odporu, což je vyvedlo z okrajových, nebo dokonce ilegálních pozic do středu politického rozhodování. Ale ani v zemích, kde komunistické hnutí bylo slabé a k moci mu dopomohla sovětská intervence, nebyla nadvláda komunistů jen implantátem zvětškovému vnuceným ujařmenému lidu, jak sugerují některé národní mytologie.² Různými cestami ustavené poválečné „lidové demokracie“ se brzy přeměnily v tvrdé stalinistické režimy, po kterých následoval „reálný socialismus“. Jakkoli se jednotlivé komunistické země v dílčích aspektech odlišovaly (například v rozsahu centralizace nebo stupni společenské podpory, či naopak odporu), podobnosti mezi nimi vždy jednoznačně převažovaly.³ Různé formy východoevropského komunismu se navíc v současném historickém povědomí slévají v groteskní obraz, v němž dominují monstrózní „budovatelské kampaně“ a vykonstruované procesy, podpultové zboží a podivné konzumní praktiky, kafkovská tajná policie a idealističtí disidenti. A právě ve východní Evropě také svět zažil pád komunismu jako okázalou podívanou, v sametové i drsnější verzi. Éru „světového komunismu“ symbolicky uzavřela takřka v přímém přenosu vysílaná poprava Nicolae a Eleny Ceaușeskových, na Západě vnímaná jako typicky východně „barbarská“, jako příznačný akt msty, jímž

„středovýchodní“ Evropa jsou pro svou hierarchickou a exkluzivní povahu ještě spornější. Pojem východní Evropy byl navíc ustáleným označením v době vlastní existence komunistických diktatur v západním politickém jazyku, včetně historických a politických věd zabývajících se touto oblastí. Zejména v 50. a 60. letech pak i v samotných satelitních státech silná identifikace se Sovětským svazem, averze k Německu a slovanská vzájemnost (jakkoli často pouze na papíře) posilovaly imaginární sepětí s „Východem“. K tomu blíže viz diskuse v následujících publikacích: ROTH, Harald (ed.): *Studienhandbuch östliches Europa*. Köln/R., Böhlau 2009; ARNASON, Johann P.: Introduction: Demarcating East Central Europe. In: *European Journal of Social Theory*, roč. 8, č. 4 (2005), s. 387–400; KOCKA, Jürgen: Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, roč. 49, č. 2 (2000), s. 159–174; KŘEN, Jan, *Dvě století střední Evropy*. Praha, Argo 2005, zejména s. 19–28. Křen užívání pojmu střední Evropy pro období po druhé světové válce problematizuje: „Třebaže se dokonalá integrace na sovětský způsob nikdy nezdařila a zdejší společnosti vytrvale a energicky odmítaly považovat se za součást evropského východu, „východních“ prvků v jejich realitě vůči hledně přibýlo – čtyři desetiletí komunistické éry bývají považována za dobu vůbec nejsilnějšího východního vlivu.“ (*Tamtéž*, s. 28.)

- 2 Pojetí komunismu coby „cizorodého“ elementu často posilovaly antisemitské stereotypy, např. polská představa *żydokomuny* (k tomu viz níže).
- 3 Viz VERDERY, Katherine: What Was Socialism, and Why Did It Fall? In: TISMANEANU, Vladimir: *The Revolutions of 1989*. London – New York, Routledge 1999, s. 63–86, zde s. 63. Podle Verderyové můžeme stejně tak pojímat Francii, Japonsko, západní Německo a USA jako varianty jednoho kapitalistického systému.

„lid“ zúčtoval se svými tyrany, a navodil tak představu zhroucení diktatury jakožto „osvobození“ od orientální despotie.⁴

Příběh komunismu tak pěkně zapadá do zavedeného obrazu „zaostalé“ a „inferiorní“ východní Evropy, jak se rozvíjel již od osvícenství.⁵ Nástup komunistických diktatur ve východní Evropě v druhé polovině čtyřicátých let nejenže ze zpětného pohledu utvrzuje tuto představu, nýbrž také rozšiřuje zeměpisný rámec její platnosti. Strašák „zaostalosti“ pohltil se vznikem „východního bloku“ i ty historické země, které byly dříve jednoznačně spojovány se Západem, jako například Sasko, Čechy nebo Slezsko. Tato rekonfigurace evropské zeměpisné obrazotvornosti vymazala z obecného povědomí i politického slovníku pojem střední Evropy a omezila jeho užívání na meteorologii – jev, který Milan Kundera legendárně označil jako „únos Západu“. Po roce 1989 východoevropané halasně proklamovali svůj „návrat do Evropy“, a někteří z nich dokonce trvali na tom, že Evropu nikdy neopustili. Nicméně polarizující idea „zaostalosti“ nepřestala utvářet historicko-geografickou imaginaci: „dvojrychlostní Evropa“, „stará a nová Evropa“ a další podobné protiklady zůstávají „trvalým odkazem“ komunismu. Tím nechci říci, že by východní Evropa neměla svou vlastní, svébytnou historii, jež ji odlišovala od ostatních historických oblastí světadílu. Tuto historii ovšem nelze čistým řezem oddělit od dějin „Západu“, jenž sám nebyl ničím více než ideální kategorií – jakkoli kategorií motivující, jež inspirovala a poháněla lidské snažení v jiných částech světa. Proto musí být jakákoli koncepce „východní Evropy“ pro uvažování o komunismu, ve smyslu jejího odlišení od evropského Západu, vyzdvížena na vyšší rovinu historické abstrakce. Zde chci připomenout čtyři základní rysy, všeobecně sice známé, ne vždy však brané v potaz.

Zaprvé, po celou novodobou epochu byl tento region objektem expanzivní politiky evropských velmocí. Rozprostírajíc se na hraničním území několika impérií, sloužila „východní Evropa“ jako dějiště velmocenského konfliktu od raného novověku. Tento vývoj vyvrcholil ve třicátých a čtyřicátých letech dvacátého století, kdy se velká část východní Evropy stala „bitevním polem diktátorů“ (Dietrich Beyrau) či „krvavou zemí“ (Timothy Snyder).⁶ Válečné zabíjení tu dosáhlo rozměrů, které neměly v jiných částech kontinentu obdoby. Změny hranic, válečné ničení, genocida a nucené

4 K novějším syntézám dějin komunismu srv. KOLÁŘ, Pavel: *The Spectre is Back: New Perspectives on the Rise and Decline of European Communism*. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 45, č. 1 (2010), s. 197–209. Ke komunismu mimoevropskému srv. KOENEN, Gerd: *Was war der Kommunismus?* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2010.

5 Ke konstrukci kategorie „východní Evropy“ od osvícenství viz WOLFF, Larry: *Inventing Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the enlightenment*. Stanford, Stanford University Press 1996; TODOROVA, Maria: *The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism*. In: *Slavic Review*, roč. 64, č. 1 (2005), s. 140–164. Viz též polská diskuse o PLR a „civilizačním pokroku“ (např. LESZCZYŃSKI, Adam: *Skok w nowoczesność: Polityka wzrostu w krajach peryferyjnych 1943–1980*. Warszawa, Wydawnictwo Krytyki Politycznej – Instytut Studiów Politycznych PAN 2013).

6 BEYRAU, Dietrich: *Schlachtfeld der Diktatoren: Osteuropa im Schatten von Hitler und Stalin*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2000; SNYDER, Timothy: *Krvavé země: Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*. Praha – Litomyšl, Paseka – Prostor 2013.

migrace pramenily z této imperiální politiky.⁷ Některé z těchto mocenských praktik a vizí, například politika národně-etnické čistoty (která byla důsledkem tradiční imperiální strategie rozeštvávání etnických, sociálních a náboženských skupin) nebo kolonialistické fantazie „civilizační mise“, se úspěšně zabydly v arzenálu nově zřízených národních států po roce 1918, aby pak sehrály důležitou roli v ustavení komunistických diktatur a jejich utopických projektů.⁸

Zadruhé, aniž bychom museli přijmout známou Kohnovu dichotomii mezi západním „občanským“ a východním „etnickým“ nacionalismem, je zřejmé, že z imperiálního panství nad menšími národními pospolitostmi na území pozdější východní Evropy se zrodil svébytný způsob národotvorného procesu. Hrochovo rozlišení státních národů (jako například Francie) a „malých národů“, které se utvořily z „nevládnoucích etnických skupin“, vystihuje pregnančněji historickou situaci, v níž národněemancipační proudy obracely hrot svého úsilí proti „vládnoucím“ národům a nakonec přispěly k rozpadu imperiálních říší. Tento konflikt mezi ideologií národní emancipace a imperiální politikou zůstal ve východní Evropě přítomen i po roce 1945, kdy se proti sovětskému hegemoniálnímu nároku pravidelně stavěly národní cesty k socialismu.

Zatřetí, nižší úroveň industrializace a převážně zemědělská povaha hospodářství zůstávaly příznačnými rysy východoevropských společností hluboko do dvacátého století. Pojem „zaostalosti“, třebaže byl historicky vzniklým intelektuálním konstruktem, podněcoval snahu východoevropanů „dohonit Západ“ a byl tak důležitou hnací silou i v uskutečňování socialistického projektu.⁹ Vzhledem k hluboké společenské

7 Srv. THER, Philipp: *Die dunkle Seite der Nationalstaaten: „Ethnische Säuberungen“ im modernen Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2011. s. 23.

8 Typickým příkladem spojení národního státu a imperiální kolonialistické politiky je polská druhá republika, zejména Piłsudského snahy během rusko-polské války roku 1920 o vytvoření východoevropské, protirusky zaměřené obdoby Commonwealthu pod polskou nadvládou, jež byly vedeny ideou polské „civilizační mise“ na východě. Viz diskuse polských historiků o imperiálním charakteru meziválečného polského státu: NOWAK, Andrzej: *Imperialological Studies: A Polish Perspectives*. Kraków, Societas Vistulana 2011, s. 151–154. Nowak hovoří o polské „oscilaci mezi antiimperálními funkcí a imperiálním pokušením“ (*tamtéž*, s. 164). Srv. FIUT, Aleksander: *Polonizacja? Kolonizacja?* In: *Teksty drugie*, č. 84, 6 (2003), s. 150–156; BAKUŁA, Bogusław: *Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego: Zarys problematyki*. In: *Tamtéž*, č. 102, 6 (2006), s. 11–32; RITZ, German: *Kresy polskie w perspektywie postkolonialnej*. In: GOSK, Hanna – KARWOWSKA, Bożena (ed.): *(Nie)obecność: Pominięcia i przemilczenia w narracjach XX wieku*. Warszawa, Elipsa 2008, s. 115–132; STYRNA, Paweł: *Defense of Western Civilization or “Polish Imperialism”?* In: *The Polish Review*, roč. 58, č. 4 (2013), s. 3–27. K polským koloniálním fantaziím viz KOWALSKI, Marek Arpad: *Kolonie Rzeczypospolitej*. Warszawa, Bellona 2005.

9 K pojmu zaostalosti (*zacofanie*) viz SOSNOWSKA, Anna: *Zrozumieć zacofanie: Spory historyków o Europę Wschodnie (1947–1994)*. Warszawa, Trio 2004. Pojem popularizovali především polští národohospodáři a společenští vědci, jako Michał Kalecki a Oskar Lange, Ludwik Landau, Czesław Bobrowski, Paweł Rosenstein-Rodan, Witold Kula, Kazimierz Łaski, Ignacy Sachs a Włodzimierz Brus. Vycházejíce ze svých meziválečných výzkumů o východoevropské zaostalosti položili tyto experti základy koncepcí „rozvoje“, které byly později užívány v mimoevropských a postkoloniálních zemích. Téma zpracovává Malgorzata Mazureková na Kolumbijské univerzitě v New Yorku v rámci projektu „Reconfiguring Backwardness: Polish Social Scientists and the Making of the Third World“.

nerovnosti padalo ve většině východoevropských zemí volání po sociální změně a spravedlivé společnosti na úrodnou půdu: výrazné rozdíly mezi společenskými vrstvami a hluboce zakořeněné sociokulturní hierarchie dláždily cestu radikální politice „zdola“.¹⁰

A konečně začtvrté, ačkoli novější bádání poukazuje na čilé oboustranné kulturní styky se Západem, které předpokládaly vlastní bohatou kulturní produkci (například v oblasti vážné hudby), lze s jistou mírou zobecnění říci, že po většinu část moderní epochy byla východní Evropa častěji příjemcem než exportérem kulturních statků. To neznamená, že bychom měli podceňovat autentickou povahu kulturního života „malých národů“, napájějící pocit kolektivní přináležítosti. Právě úsilí o kulturní zdokonalování, které tradičně čerpalo svou sílu ze západních představ o pokroku a moderně, však tvořilo živnou půdu pozdějšího angažmá mnohých východoevropských intelektuálů v uskutečňování komunistické vize, jakož i později v opozici vůči zkonstatěným režimům „reálného socialismu“.¹¹

Podobně jako idea „východní Evropy“ byla předmětem sporů pochopitelně i povaha komunistické vlády, a to jak v soudobém vnímání, tak i v pozdějším dějepisném uvažování. Označení pro tuto epochu byla různá. Jedni mluvili o „komunismu“, jiní o „komunistickém“, či dokonce „totalitním režimu“. Ti, kteří uvažovali v širších sociálněhistorických souvislostech, dávali přednost pojmu „státní socialismus“. Stejně jako v jiných přelomových momentech přičky nové epochy jména těm, které právě minuly. V roce 1956 a následujících letech reformní komunisté odsuzovali „období kultu osobnosti“, „období přehmatů a deformací“ či prostě „minulé období“. Od některých označení se poměrně záhy upustilo. V sedmdesátých letech zavedl v českém prostředí Václav Havel pojem „posttotalitarismu“, jenž však byl v letech osmdesátých vytlačen paušalizující kategorií „totalitního režimu“. K ní existovaly hovorové ekvivalenty v různých národních variacích: *komuna* v polštině, *totalita* v češtině nebo *komunjare* v srbochorvatštině. Tento posun od jemného rozlišování ke zevšeobecňujícím nálepkám byl zčásti způsoben generační změnou, kdy ti, kteří zažili stalinismus – ať jako pachatelé, nebo jako oběti – začali odcházet a jejich vliv na povědomí o soudobých událostech pominul. Jelikož na pořadu dne během takzvané normalizace bylo spíše zapominání než vzpomínání, viděla mladá generace jen nevelký rozdíl mezi padesátými a osmdesátými lety. Tak byla minulost utopena v šedi a beztvárnosti „zvěčnělé současnosti“ (jak pozdní socialismus brežněvovského

10 K „západnímu“ pohledu na „zaostalý Východ“ viz také ORŁOWSKI, Hubert: *Polnische Wirtschaft: Nowoczesny niemiecki dyskurs o Polsce*. Olsztyn, Wspólnota Kulturowa BORUSSIA 1998.

11 Historik a opoziční činitel v Polsku 80. let Karol Modzelewski výstižně popisuje ve svých pamětech „uhranutí“ zejména mladých intelektuálů, jak se projevovalo ve stalinových rituálech a ovacích, které přímo nikdo neřídil: „Nikdo nám nedával znamení, abychom vstali a volali Stalinovo jméno. Sami jsme se zotročovali.“ (MODZELEWSKI, Karol: *Zajeżdżimy kobyłę historii: Wyznania poobijanego jeźdźca*. Warszawa, Iskry 2013, s. 73; srv. ABRAMS, Bradley F.: *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Harvard, Harvard University Press 2005, s. 178 nn.; CONNELLY, John: *Zotročena univerzita: Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*. Praha, Karolinum 2008, s. 34 n.)

ražení nazval Stefan Plaggenborg), tedy stavu myslí, v němž se hranice mezi minulostí, přítomností a budoucností stíraly.¹² Zejména ve zdánlivě „konsolidovaných“ poměrech – v gomułkowské „malé stabilizaci“, kádárovském „gulášovém komunismu“, husákovské „normalizaci“, honeckerovském „rozvinutém socialismu“, ale i v pozdně jugoslávském období „stabilizačního programu“¹³ – nebyla představa „reálného socialismu“ pouze ideologickou etiketou, nýbrž trefně vystihovala ducha doby, v němž slábl smysl pro časovost a chyběla představivost pro změnu systému. Jakkoli je to paradoxní, zprostředkovávaly pojmy „totalitního režimu“ i „reálného socialismu“ podobné pojetí epochy: oba ji portrétovaly jako beztvárovou, netečnou, amorfní – a oba tak šikovně maskovaly to, co se doopravdy dělo.

Z těchto důvodů zaujímá „komunismus“ poněkud zvláštní postavení v soudobé evropské paměti. Pochybuji, že existuje jiný historický útvar nebo epocha, jež by se v obecném povědomí staly tak rychle po svém zániku tolik směšnými a absurdními, a zároveň si zachovaly svou hroživou tvář. S přibývajícimi lety od pádu komunismu nám jeho jazyk a rituály připadají stále bizarnější a nepochopitelnější. Neskutečná až fantaskní se dnes jeví doba, v níž vynikající básníci opěvovali „geniálního Stalina“, toaletní papír byl vysoce žádanou komoditou a notoricky známé televizní seriály zobrazovaly boj prodavaček za pravidelné dodávky mléčných výrobků. Jak však vkomponovat tuto groteskní každodennost a represivní stránku diktatury do jednoho obrazu dějin, to zůstává i nadále úkolem pro – stále v určitém smyslu – „postkomunistickou“ společnost.¹⁴

Všechny tyto symboly a příběhy ztvárňující dějiny komunismu kladou důraz na různé jeho stránky – ideologii, mocenský systém nebo banalitu všedního dne. Jakákoli definice „komunismu“ by proto měla vzít v úvahu tuto jeho vícevrstvou povahu. Chci tudíž navrhnout takové pojetí východoevropského komunismu, jež zahrnuje tři jeho hlavní součásti: zaprvé, ideologii nárokuje si „vědecký“ výklad světa; zadruhé, politické, sociální a kulturní masové hnutí; a zatřetí, sovětskou nadvládou zajišťovaný systém panství obecně označovaný jako „státní socialismus“. Tyto tři rozměry prostupují specifickými historickými situacemi i individuálními zkušenostmi. Například mnozí evropští intelektuálové, kteří se angažovali jako komunističtí revolucionáři a protifašističtí odbojníci, později působili v aparátech vládnoucích komunistických stran. Propojení stranickopolitické aktivity, intelektuálních tvůrčích schopností a praktického vykonávání politické moci dobře dokumentuje biografie Milovana Djilase. Před válkou i během ní byl Djilas typickým komunistickým revolucionářem, jenž perem i revolverem bojoval za komunistickou myšlenku. Po válce se stal loajálním aparátčikem, spolehlivým článkem mocenské mašinerie. Celý život ovšem zůstal věrný marxistické doktríně, později i jako kritik Titova režimu a „první disident“ komunistické Evropy.

12 PLAGGENBORG, Stefan: *Experiment Moderne: Der sowjetische Weg*. Frankfurt/M., Campus 2006, s. 98 nn.

13 Srv. BURG, Steven L.: Elite Conflict in Post-Tito Yugoslavia. In: *Soviet Studies*, roč. 38, č. 2 (1986), s. 170–193.

14 Srv. KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Kdo se bojí normalizační každodennosti? In: *Mf Dnes*, příloha „Kavárna“ (29.10.2011), s. 32–36.

Východoevropský komunismus se pravda zhroutil zejména v důsledku svých vnitřních rozporů a nedostatků. Někteří badatelé přisuzovali tyto slabiny závislosti na předem určených dlouhodobých společenských trendech, údajně imanentních východoevropským společností (*path dependency*), argumentující, že finální kolaps režimů byl zakódován již v samotném jejich vzniku.¹⁵ Čtvrtstoletí od „samo- tových“ revolucí je však zřejmé, že abychom porozuměli východoevropskému komunismu v jeho historické jedinečnosti, nemůžeme jej chápat jako osudem předurčené selhání, jako výsledek zvěčněle pojímaných determinantů. Není pochyb o tom, že komunistické systémy ve východní Evropě trpěly „základními rozpory“ – *Hauptwidersprüche*, řečeno s Karlem Marxem – které vyvěraly z národních a regionálních zvláštností. Na druhé straně je nutno zohlednit skutečnost, že komunistické diktatury trvaly několik desetiletí a po většinu svého trvání vykazovaly značnou stabilitu. Jakkoli to zní paradoxně, byly lokálně podmíněné rozpory rovněž i zdrojem této rovnováhy, či přesněji řečeno, byly úspěšně zvládnuty po překvapivě dlouhý čas. V přítomné stati se proto zaměřuji na čtyři určující *Hauptwidersprüche* východoevropského komunismu, které udržovaly tento systém při životě, zároveň ovšem podmínily jeho zánik: jedná se zaprvé o střet mezi marxistickou ideologií a politikou národní identity; zadruhé, o sociální podmíněnost moci; zatřetí, o interakci mezi hospodářskou politikou a spotřebním chováním společnosti; a konečně začtvrté, o napětí mezi ideologickou normou a kritickou funkcí umělecké obrazotvornosti.

Tyto jednotlivé rozpory byly podmíněny a vyvažovány mocenskou přítomností sovětského „ústředí“, zejména ve stalinském období takzvané sovětizace. Na druhou stranu dnes již četné výzkumy o jednotlivých oblastech – například o sociální, kulturní nebo hospodářské politice – dokládají, nakolik je rozšířený pojem „sovětizace“ zjednodušující a zavádějící. Z bližšího pohledu je zřejmé, že o „sovětizaci“ lze hovořit nanejvýš v makrorovině centrálního řízení a hospodářského plánování, zatímco konkrétní lokální podmínky byly převážnou měrou autochtonní.¹⁶ Americký historik John Connelly navrhl na základě studia přeměn vysokého školství ve stalinském období pojem sebesovětizace (*self-Sovietization*), jenž předpokládá, že přejímání sovětských vzorů probíhalo převážně bez přímého zásahu sovětských institucí.¹⁷ Odkazováním na „sovětizaci“ se koneckonců snažili reformní komunisté přesunout odpovědnost na „vnější“ (ruské, „asijské“ atd.) faktory a nezdědka tak i omlouvat svou vlastní stalinskou minulost. „Sovětizaci“, již historiografie politických dějin často skrývá za mlhavou metaforu „vlivu“, ve skutečnosti zprostředkovávali a prováděli

15 Viz BOYER, Christoph: Zwischen Pfadabhängigkeit und Zäsur: Ost- und westeuropäische Sozialstaaten seit den siebziger Jahren des 20. Jahrhunderts. In: JARAUSCH, Konrad (ed.): *Das Ende der Zuversicht? Die siebziger Jahre als Geschichte*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2008, s. 103–119.

16 Kriticky se ke konceptu sovětizace staví příspěvky ve sborníku: HÜBNER, Peter (ed.): *Arbeiter im Staatssozialismus: Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Köln/R., Böhlau 2005. Přehled mezinárodněpolitických aspektů vznikání sovětské hegemonie podávají Jiří Vykoukal, Bohuslav Litera a Miroslav Tejchman v publikaci *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha, Libri 2000, s. 95–103.

17 CONNELLY, J.: *Zotročená univerzita*, s. 85–93.

lokální aktéři a instituce. Stalinský teror nebyl ani v zemích s poměrně slabými komunistickými stranami, jako bylo Polsko, Maďarsko nebo Rumunsko, vykonáván přímo sovětskými orgány, nýbrž převážně domácími mocenskými silami. „Moc“, ať již lokální, nebo sovětskou, nelze proto zhmotňovat v jakéhosi na společnosti nezávislého činitele: byla vždy spoluutvářena, hnětena, filtrována, přenášena a nakonec i vykonávána konkrétními lidmi v konkrétním sociálním kontextu.¹⁸ „Sovětizace“ nebyla jenom vnějším donucovacím tlakem, ale zároveň otevírala nový prostor lokálnímu jednání, a tím pádem i lokálním konfliktům.

Následujícím syntetickým pohledem na čtyři hlavní rozpory komunismu se pokouším zpochybnit umělý protiklad mezi „vnitřními“ a „vnějšími“ faktory. Ve všech těchto segmentech dějinného vývoje probíhal dennodenní zápas mezi vnitřním a vnějším, mezi mocenskými strukturami a každodenním jednáním – lhotejno, zda ve vrcholné rovině politického rozhodování nebo v lokálním mikrosvětě. Právě toto prostupování moci a jednání představuje metodologický fundament, na němž se může zdárně rozvíjet dialog mezi politickými, sociálními, hospodářskými a kulturními dějinami komunismu, jež dosud své „vnitřní rozpory“ zpytovaly do velké míry odděleně. Teze, jež tato stať předkládá, jsou místy vedeny intuicí a radostí z úsudku a ne u všech se asi setkají se souhlasem; kontroverze je ale to nejlepší, co lze současnému dějepisceví komunismu nadělit.

Národ a třída

Po celou dobu existence východoevropského komunismu trvalo nesnadné manželství mezi národem a třídou, těmito dvěma klíčovými kategoriemi evropské moderny. Komplikovaný vztah mezi národotvorným procesem a dělnickým hnutím měl své kořeny hluboko v epoše středoevropských a východoevropských impérií, habsburského, hohenzollernského a romanovského. Již například v rakouské sociální demokracii ztěžovala národnostní otázka jakoukoli ryze třídně vymezenou, jednotnou akci dělnictva v monarchii. Sociální nerovnost a třídní boj se vyjadřovaly častěji v národních kategoriích než z pozic dělnického internacionalismu. Takzvaná národnostní otázka vyvolávala na počátku dvacátého století ve východoevropském socialismu rozkol. V polském dělnickém hnutí zaujalo radikální křídlo kolem Rosy Luxemburgové protinárodní stanovisko odmítající samostatný polský stát, zatímco reformističtí socialisté (Polská socialistická strana) spatřovali v existenci národní nezávislosti podmínku cesty k socialismu. V českých zemích byla sociální demokracie od samého svého vzniku rozdělena do národnostních sekcí, německorakouské a československé. Rovněž rozštěpení dělnického hnutí po roce 1918 na reformní sociální demokracii a revoluční komunistické strany odráželo rozdílná hlediska v otázce národnostního uspořádání. Zatímco sociální demokraté uvítali vznik

18 Tento kontextualizující přístup rovněž problematizuje v politické historiografii oblíbené synekdochy typu „Stalin“ komunismus zavedl, „Gorbačov“ jej demontoval.

národních států a stali se často dokonce „státotvornou“ silou, komunisté nové „buržoazní“ státy odmítli, označující se za „sekcí Třetí internacionály“.¹⁹

Dvacátá léta byla dobou komunistického revolučního sektářství, které pranýřovalo sociální demokracii coby „sociálfašisty“ a zastávalo halasně antinacionalistický postoj.²⁰ Ještě během mostecké stávkou roku 1932 volal komunistický vůdce Klement Gottwald po společném boji českých a německých dělníků proti české a německé buržoazii.²¹ S nastupující hrozbou fašizace v polovině třicátých let přijali komunisté strategii „lidové fronty“, kdy upustili od úzce chápaného pojmu proletariátu, oslabili své protinárodní stanovisko a akceptovali spolupráci se socialistickými a maloburžoazními stranami. S výjimkou období mezi sovětsko-německou smlouvou o neútočení a nacistickým útokem na Sovětský svaz pak v následujících letech ideologie „lidové fronty“, tedy národně založená legitimizace sociální revoluce, výrazně utvářela komunistickou politiku až do nástupu stalinismu na konci čtyřicátých let.²² Jak vidno, komunistická strategie byla v tomto ohledu všechno, jen ne ucelená a ustálená; toto lavírování bylo dědictvím, které komunistickou politiku provázelo až do jejího konce.

Po válce se ideologie „lidové fronty“ stala základem sice krátkého, pro vědomí východoevropských komunistů – zejména československých a maďarských – však směřodatného období „lidové demokracie“.²³ Ve srovnání s třicátými lety se však výrazně změnila geopolitické i společenské souvislosti. Během války a po jejím skončení se radikálně proměnila národnostní tvářnost východoevropského regionu. Některé země se z multietnických států přetvořily v etnicky takřka plně homogениzované státy (jako Polsko), jiné výrazně omezily svou etnickou pestrost (jako Československo). Další státy si sice zachovaly národnostní různorodost, ale soustavně utlačovaly své menšiny (jako Rumunsko a Bulharsko). Tradiční etnicko-kulturní chápání národa se sdružilo s prvkem sociálním, aby vyústilo v novou kategorii

19 Viz KANCEWICZ, Jan: *Rozłam w polskim ruchu robotniczym na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w.* Warszawa, Książka i Wiedza 1961; TYCH, Feliks: *PPS-Lewica w latach wojny 1914–1918.* Warszawa, Książka i Wiedza 1960; KÁRNÍK, Zdeněk: *Socialisté na rozcestí: Habsburk, Masaryk či Šmeral.* Praha, Karolinum 1996.

20 K postojům československých komunistů k národní otázce v meziválečném období viz MACURA, Vladimír: *Obrození.* In: TÝŽ: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře).* Ed. Karel Kouba, Vít Schmarc a Petr Šámal. Praha, Academia 2008, s. 131–146; RUPNIK, Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátku do převzetí moci.* Praha, Academia 2002 s. 42–48.

21 Viz FROEHLICHOVÁ, Zdenka: *Mostecká stávka 1932–1967.* Most, Dům techniky 1967.

22 Příznačné byly osudy polských komunistů. Komunistickou stranu Polska (KPP), jež i přes snahu o politiku „lidové fronty“ zůstala po roce 1935 v polském prostředí osamocena, dal Stalin v roce 1938 rozpustit. Nástupnická Polská dělnická strana (PPR) se od svého založení v roce 1942 jednoznačně orientovala na ideologii „široké národní fronty“ v boji proti fašismu, již opustila až koncem 40. let. K ideologii „lidové/národní fronty“ v KSČ srv. KUSÁK, Alexej: *Kultura a politika v Československu, 1945–1956.* Praha, Torst 1998, s. 255 n.

23 Srv. RIEBER, Alfred J.: *Popular Democracy: An Allusion?* In: TISMANEANU, Vladimír (ed.): *Stalinism revisited: The establishment of communist regimes in East-Central Europe.* Budapest, Central European University Press 2009, s. 103–128.

„pracujícího lidu“, jež v sobě zahrnovala dělnickou třídu, malorolnictvo a „pracující inteligenci“ převážně stejnorodého etnického původu. Poválečné „lidové demokracie“ tak byly pokračováním politiky „lidové fronty“ z třicátých let, ovšem s výrazně radikalizovaným plebejským, sociálněkritickým ostřím, zaměřeným hlavně proti „starým“ elitám – buržoazii a šlechtě, a velmi často i proti církvi.²⁴

Bezprostředně po válce Stalin toleroval strategii „národních cest k socialismu“ a podporoval koalice s nekomunistickými stranami, neboť tehdy ještě doufal v dohodu se západními mocnostmi.²⁵ Spontánní revoluce zdola nezapadaly v této fázi do sovětského scénáře. Z toho důvodu přikládal Stalin takový význam vývoji v Jugoslávii, kde tamní komunisté zašli příliš daleko v autonomním uskutečňování socialistické revoluce. Celkem vzato se však zkušenost národně-sociálních revolucí z let 1945 až 1948 vryla hluboko do povědomí východoevropských komunistů, takže idea „lidové fronty“, podpíraná mýtem „národních cest k socialismu“, mohla být kontinuálně ožívována, například v Maďarsku v roce 1956 nebo v Československu v roce 1968.²⁶

Stalinismus toto zdánlivě harmonické soužití mezi národem a třídou znovu přeskupil. Se zásadou „zostřování třídního boje v období budování socialismu“ nabyla třída opět převahy nad národem. Národně orientovaná rétorika zůstala sice zřetelná, soustřeďovala se ovšem od nynějška hlavně na kulturní sféru. Ideologové komunistické kultury jako Zdeněk Nejedlý zajišťovali kontinuitu mezi obdobím „lidové fronty“ a stalinismem. Stalinova slavná definice kultury – „socialistická svým obsahem, národní svou formou“ – nepřestala platit, avšak v politice a hospodářství třídní hledisko po určitou dobu převážilo.²⁷

Toto dočasné vítězství třídy nad národem spočívalo na několika činitelích. Čím více ustupoval do pozadí bezprostřední prožitek války, tím více slábl vypjatý, především protiněmecký a protimaďarský nacionalismus, v oficiální propagandě pak zejména poté, co bylo do „lidovědemokratického“ tábora přijato východní Německo. Narozdíl od poválečných let se ohnisko komunistické propagandy přesunulo od vnějších nepřátel – Němců, Maďarů, Italů nebo Turků – k nepřátelům vnitřním, „třídním nepřátelům“ uvnitř vlastního národa anebo vlastních komunistických stran. Nacionálně zaměřené atributy zůstaly sice i nadále v platnosti, jejich role se však

24 Srv. BEREND, Tibor Ivan: *Central and Eastern Europe, 1944–1993: Detour from the periphery to the periphery*. Cambridge, Cambridge University Press 1996, s. 16 nn.; FLEMING: Michael: *Communism, nationalism and ethnicity in Poland, 1944–50*. London, Routledge 2010. Fleming navrhuje ke studiu poválečné radikalizace pojem „sociální hněv“ (*social anger*) (*tamtéž*, s. 52–75).

25 Viz SWAIN, Geoffrey – SWAIN, Nigel: *Eastern Europe since 1945*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2003, s. 31 n.

26 *Tamtéž*, 89. Silně na ducha „lidové fronty“ navazuje „Akční program KSČ“ z března 1968: „Politickým výrazem mnohostranných zájmů v naší společnosti je celá Národní fronta jako výraz svazku sociálních vrstev, zájmových skupin i národů a národností naší společnosti.“ (*Akční program Komunistické strany Československa přijatý na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 5. března 1968*. Praha, Svoboda 1968, s. 16.)

27 Srv. KUSÁK, A.: *Kultura a politika v Československu, 1945–1956*, s. 229 nn.; KNAPÍK, Jiří: *V zajetí moci: Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha, Libri 2006.

změnila. Propaganda nacionální nenávisti tvořila nyní spíše přídavnou hodnotu k dominantnímu jazyku nenávisti třídní, obrácené proti „imperialistické hrozbě“. Pojem „lidu“ už byl z předcházející doby dostatečnou měrou nacionálně zabarven, takže dalšího využívání otevřeně nacionalistických motivů již nebylo zapotřebí. Propagandistické kategorie „třídního nepřítel“ a „nepřítel lidu“, které vycházely z rétoriky sovětského „velkého teroru“ z třicátých let, fungovaly jako synonyma. Bylo příznačné, že v popředí stalinistických kampaní, zejména v Polsku a Československu, byl osten antinacionalistický, jak se projevil v polské kampani proti „pravcově nacionalistické úchylce“ nebo v procesu s „buržoazními nacionalisty“ na Slovensku. Na špičce stalinistické škály nepřátel stál Josip Broz Tito, atakován, jak jinak, za „nacionalismus“. Myšlenka slovanské jednoty v boji proti Němcům a Maďarům, tak zásadní a klíčová v letech 1945 až 1948, byla odsunuta stranou.

Ať již byly skutečné pohnutky skrývající se za touto propagandou jakékoli, jisté je, že ryze nacionální motivy komunistické ideologie i politiky se ocitly v defenzivě. V některých zemích, především v Polsku a Maďarsku, opozičně naladěná část společnosti pohlížela na komunistickou vládu jako na protinárodní režim, jako na nástroj cizí, sovětské nadvlády. Antikomunismus byl v lidovém pohledu na vládnoucí režim často úzce spojován s antisemitismem, jak napovídá rozšířený polský výraz *żydokomuna*.²⁸ Komunisté židovského původu, často s německým kulturním rodokmenem a německými jmény, byli převážně vnímáni jako cizonárodní živly. V Polsku, kde mělo souřadění antikomunismu s antisemitismem hluboké kořeny, se lidová nevole obracela proti předním stalinistickým politikům židovského původu, jako byli Jakub Berman nebo Hilary Minc. Totéž platilo o Matyáši Rákosim v Maďarsku a Aně Paukerové v Rumunsku. V Československu vystoupil antisemitismus na povrch později, zato však s bezpříkladnou agresivitou během procesu s Rudolfem Slánským v roce 1952. Mnohé exponované tváře rané fáze stalinistického panství byly v pozdním jeho stadiu vnímány prizmatem svého židovství. Antisemitismus a averze proti „kosmopolitismu“ (často podbarvenému protiněmecky) se opět věrně spojily, takže židovští komunisté – převážně intelektuálové – opět upadli ze všech stran v nemilost současně jako stalinisté, kosmopolité a jako Němci.

Rudolf Slánský, příkladný exponent stalinismu, jenž se sám později stal jeho nejznámější obětí, tedy dokonale ztělesňoval komplikovaný vztah mnoha Židů ke komunismu. A Židé zase symbolizovali složitý vztah mezi komunistickým hnutím a národní identitou. Židovští komunisté z velké části vstoupili do strany již před válkou, když se cítili přitahováni tehdejší převážně protinacionalistickou rétorikou komunistického hnutí.²⁹ Zkušenost s nacistickou perzekucí a trauma holokaustu tyto postoje pochopitelně ještě zesílily, takže Židé vstupovali masově do komunistických

28 Srv. ŚPIEWAK, Paweł: *Żydokomuna: Interpretacje historyczne*. Warszawa, Czerwone i Czarne 2012, s. 149 nn.; PUFELSKA, Agnieszka: *Die „Judäo-Kommune“: Ein Feindbild in Polen. Das polnische Selbstverständnis im Schatten des Antisemitismus 1939–1948*. Paderborn, Schöningh 2007, s. 202 nn.; CAŁA, Alina: *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*. Warszawa, Nisza 2012, s. 474 nn.

29 Viz TORAŃSKA, Teresa: *Oni*. London, Aneks 1985; SCHATZ, Jaff: *The generation: The rise and fall of the Jewish communists of Poland*. Berkeley, University of California Press 1991.

stran i po roce 1945. V té době spatřoval Stalin v židovské národní nezakotvenosti spíše přednost, zejména v poraženém Maďarsku.³⁰ Avšak již počátkem padesátých let se situace změnila: zastoupení Židů ve stranických orgánech bylo stále častěji obyvatelstvem – i Stalinem – vnímáno jako nepřiměřeně vysoké; zároveň byl na konci čtyřicátých let Izrael překlasifikován z původního spojence v imperialistického nepřítele. Zrodil se strašák sionismu. Někteří stalinističtí vládcové se nyní mohli opřít o tradiční antisemitismus, aby jím pomáhali legitimizovat svou moc, jež začala jevit v padesátých letech první trhliny. I když kampaně s otevřeným antisemitským nábojem po Stalinově smrti ustaly, bylo i poté snadné mobilizovat v komunistické propagandě protižidovské resentimenty. „Antisionistická“ kampaň v Polsku (včetně antisemitských tendencí kampaně proti pražskému jaru), následné čistky a nucené emigrace v roce 1968 jsou toho nejlepším dokladem. Kampaň proti Chartě 77 v Československu v sedmdesátých letech rovněž tu a tam projevila rysy antisemitismu. Mířily například proti Františku Krieglovi, pro něhož komunistický antisemitismus nebyl žádnou novinkou: už během dramatických jednání v Čierné nad Tisou v srpnu 1968 jej předseda sovětské vlády Alexej Kosygin v rozružení označil za „haličského žida, který nemá právo mluvit za Československo“, a odmítl pokračovat v jednání.³¹

Zejména v polské, maďarské a rumunské společnosti rozšířený pohled na stalinský režim coby cizonárodní nadvládu byl pak důležitým pohonem revolt roku 1956. Destalinizace oživila myšlenku svébytných „národních cest k socialismu“. Zvláště výrazný byl v tomto ohledu „polský říjen“ a masami oslavovaný návrat Gomuškův, jenž byl v roce 1948 v procesu s „pravcovou a nacionalistickou úchylnou“ vyloučen ze strany a uvězněn. Jako živoucí symbol protistalinského odporu a současně i polské cesty k socialismu obnovil Władysław Gomułka rovnováhu mezi třídou a národem. Oslabil třídní princip coby hlavní politickou kategorii a zastavil kolektivizaci zemědělství, jež byla pokládána za nejkřiklavější projev sovětizační politiky. Destalinizační proces však neprobíhal ve všech zemích stejně hladce. Například v Rumunsku nastal posun od internacionalismu k „národnímu komunismu“ coby ústřednímu zdroji domácí legitimizace bez personální změny v čele strany, když stranický předák Gheorghe Gheorghiu-Dej dokonce zahájil novou vlnu stalinského teroru v poststalinských podmínkách.³²

Klíčovými pro legitimizaci komunistických diktatur se během poststalinského období znovu staly nacionalistické motivy. V Polsku v šedesátých letech, když se beztak křehká legitimita komunistické vlády začala v důsledku chabnoucích výsledků v hospodářské a sociální oblasti drobit, uchýlovala se komunistická propaganda opětovně k nacionalistickým, zejména protiněmeckým výpadům. Tento trend vyvrcholil v polovině šedesátých let v propagandistické kampani proti dopisu polských

30 Viz BEREND, T. I.: *Central and Eastern Europe, 1944–1993*, s. 70 n.

31 KOREY, William: *The Origins and Development of Soviet Anti-Semitism: An Analysis*. In: *Slavic Review*, roč. 31, č. 1 (1972), s. 111–135, zde s. 131.

32 Srv. DELETANT, Dennis: *Romania under Communist Rule*. Bucharest, The Center of Romanian Studies 1998, s. 136 n.

biskupů „německým bratřím“ a při oslavách tisíciletí „polského státu“ v poněkud reakčním historismu, jenž jasně ukazoval na to, že třída se v oficiálním zobrazování polských dějin opět ztrácela za národním principem. Jak se vyjádřil sám Gomułka: „Jelikož jsme politickými zástupci polského pracujícího lidu, mluvčími jeho ideálů a tužeb, jsme také, společně s celým národem, dědici veškerých výdobytků, jichž bylo dosaženo přičiněním všech společenských tříd, stavů a sociálních vrstev – monarchů a šlechty, měšťanstva a duchovenstva, vzdělavců a umělců.“³³ Ještě radikálnější vlna národního sentimentu následovala v Rumunsku, poté co se moci chopil v roce 1965 Nicolae Ceaușescu. Narozdíl od svého předchůdce Gheorghiu-Deje, jenž opatrně lavíroval mezi loajálním postojem k Sovětům a národní autonomií, naladil Ceaușescu od samého počátku ostře nacionalistické tóny. Tato jeho politika dospěla ke svému vrcholu v roce 1968, kdy důrazně odmítl sovětskou okupaci Československa. V sedmdesátých letech vyvinul Ceaușescu pompézní formu nacionalistické propagandy, která s výjimkou Albánie neměla v Evropě obdoby.³⁴

Vzestup „národního komunismu“ bychom však neměli hledat pouze v těch zemích, kde se po první liberální fázi „tání“ po roce 1956 poměry opět spíše utužily, jako v Polsku během šedesátých let. V mnohonárodních socialistických státech postupoval naopak nacionální motiv společně s voláním po reformách systému. V Československu se slovenské autonomistické požadavky staly jedním z hlavních bodů na denním pořádku pražského jara. Komunističtí činitelé pronásledovaní za stalinismu kvůli „buržoaznímu nacionalismu“ byli již dříve propuštěni z vězení a rehabilitováni. To byl i případ Gustáva Husáka, jenž nejprve podporoval reformní změny, po roce 1969 se však stal hlavním představitelem následné „konsolidace“. Ačkoli v čele pražského jara stál Slovák Alexander Dubček, tento proces byl převážně českým národním projektem, jenž se opíral o tradiční autostereotyp Čechů coby demokratického, humanitního a mírumilovného národa.³⁵ „Akční program KSC“ z března 1968 prezentoval reformní projekt jako návrat k „československé cestě“ k socialismu. I když se tedy pražské jaro často vnímá jako pokus o ustavení a rozvoj politického pluralismu, duchovní svobody a hospodářské liberalizace, jeho národní rozměr byl zcela zásadní.³⁶ Koneckonců jedním z motivů, jimiž Sověti legitimizovali

33 Citováno podle: ZAREMBA, Marcin: *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa, Trio 2001, s. 323.

34 Srv. VERDERY, Katherine: *National ideology under socialism: Identity and cultural politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley, University of California Press 1991.

35 Viz např. KOPEČEK, Michal: *Polemika Milan Kundera – Václav Havel: Spory o českou otázku v letech 1967–1969 a jejich historický obraz*. In: KUPCOVÁ, Helena (ed.): *Pražské jaro 1968: Literatura – film – média. Materiály z mezinárodní konference pořádané Literární akademií za spolupráce s Městskou knihovnou Praha 20.–22. května 2008*. Praha, Literární akademie 2009, s. 129–138.

36 V „Akčním programu KSC“ se např. píše: „Společenský pohyb v českých zemích i na Slovensku byl ve XX. století nesen dvěma největšími proudy – národněosvobozeneckým hnutím a socialismem.“ (*Akční program Komunistické strany Československa...*, s. 3 – viz pozn. 26.) Zatímco „Akční program“ se nese v duchu ideje „rovnoprávnosti“ obou národů, výzva „Dva tisíce slov“ význam federalizace, a tím i slovenských národních ambicí, snižuje: „Považujeme federalizaci za způsob řešení národnostní otázky, jinak je to jen jedno z významných

svou intervenci, byla „nutnost potlačit nacionalismus“.³⁷ Přijetí slovenských národních požadavků, které vyústily ve federalizaci státu (ojedinělou v sovětské sféře vlivu), tak nakonec zůstalo jediným významným výsledkem pražského jara, jenž nebyl odvolán.

Podobný byl i jugoslávský vývoj, kde fúze socialismu a nacionalismu rovněž opisovala emancipační model národních hnutí z devatenáctého století. Stejně jako v Československu v roce 1969 zaváděla i jugoslávská reformní ústava z roku 1963 (s pozměňovacími dodatky z roku 1968) prvky posilující národní specifika jednotlivých republik. Jejich zákonodárná autonomie byla rozšířena tím, že se posílily pravomoce Sněmovny národů a Kosovu a Vojvodině byl přidělen statut autonomních oblastí v rámci Srbska. Veškerý politický a hospodářský život, včetně podnikové samosprávy, byl stoupající měrou organizován podle národnostních zásad. Nová ústava z roku 1974 decentralizaci dále prohlubovala a prakticky přeměnila Jugoslávii v konfederaci. Během osmdesátých let pak internacionalismus a třídní vědomí, zosobňované heslem „bratrství a jednoty“, definitivně uvolnily cestu etnizujícímu politickému diskurzu dokonce i uvnitř samotného dělnictva.³⁸

Jak třídně založená idea socialistického jugoslavismu, tak i představa spravedlivě uspořádané česko-slovenské federace, spočívající na „bratrském vztahu obou našich národů“, nakonec ztroskotaly. Mezi oběma projekty existovaly paralely co do utváření hospodářské politiky a přerozdělování podle třídních nebo národnostních zásad. V Jugoslávii rostl ve vyspělejších a bohatších republikách – Slovinsku a Chorvatsku – odpor vůči subvencím vypláceným méně rozvinutým republikám. Vlivem etnizace těchto kompetenčních a ekonomických sporů sílily přízraky „srbského centralismu“ a současně „chorvatského nacionalismu“. Pouze díky Titovu taktickému géniu se toto napětí drželo v bezpečných mezích. V Československu mohutněl od sedmdesátých let plíživý spor ve stranické byrokracii mezi „pragocentrismem“ a slovenským partikularismem. Současně ovšem i v disidentských kruzích obou zemí probíhalo pozvolné sblížování mezi nastupující ideologií lidských práv a nacionalismem.³⁹ V obou zemích odkazoval motiv „jara“ – pražského

opatření k demokratizaci poměrů. Toto opatření samo o sobě nemusí ani Slovákům přinést lepší život. Režim – v českých zemích zvláště a na Slovensku zvláště – se tím ještě neřeší. Vláda stranicko-státní byrokracie může trvat, na Slovensku dokonce o to líp, že jako ‘vybojovala větší svobodu’.“ (Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 525–529, zde s. 528.)

37 Srv. KEMP, Walter A.: *Nationalism and communism in Eastern Europe and the Soviet Union: A basic contradiction?* Basingstoke, Macmillan 1999, s. 155.

38 Srv. SWAIN, G. – SWAIN, N.: *Eastern Europe since 1945*, s. 158 n. (viz pozn. 25); VLADISA-VLJEVIĆ, Nebojša: *The Break-up of Yugoslavia: The role of popular politics*. In: DJOKIC, Dejan: *New perspectives on Yugoslavia: Key issues and controversies*. London, Routledge 2011, s. 143–160; GOLDSTEIN, Ivo: *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb, EPH Liber 2008, s. 595–645.

39 Srv. KOPEČEK, Michal: *Human Rights Facing a National Past: Dissident ‘Civic Patriotism’ and the Return of History in East Central Europe 1968–1989*. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 38, č. 4 (2012), s. 573–602. K obdobným závěrům dospívá také Agnes Arndtová v práci *Rote Bürger: Eine Milieu- und Beziehungsgeschichte linker Dissidenz in Polen (1956–1976)* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2013, s. 224 n.).

a chorvatského – na národní obrození devatenáctého století, a tím i na zvláštní úlohu kulturně tvůrčích elit.⁴⁰

Internacionalismus a třídní vědomí utrpěly tak nakonec porážku podobně jako v roce 1914, kdy evropské dělnictvo, namísto aby se pokusilo svrhnout vládu svých národních buržoazií, vyrazilo do boje proti vlastním třídním soudruhům. Z dlouhodobého hlediska však národ a třída byly schopny v komunismu kohabituovat, byť šlo o soužití velmi problematické. Není snadné najít jednoznačnou odpověď na otázku, zda národní sentimenty komunistickou diktaturu posilovaly, či spíše rozkládaly. Není pochyb o tom, že v určitých momentech národní prvek legitimitu režimu utužoval, zejména v šedesátých letech. Zároveň ovšem nemůžeme přehlédnout silný národní rozměr revolucí roku 1989. Národnostní spory se na mnoha místech rozhořely bezprostředně po pádu komunismu (někde dokonce již v jeho průběhu). „Pomlčková válka“ v Československu stejně jako etnicky vyvolané násilí v ulicích rumunského města Târgu Mureș – tedy události, jež obě se odehrávaly v březnu 1990 – připomněly světu, že národnostní otázka patrně bude nejzávažnějším „odkazem“, který po sobě východoevropský komunismus zanechá. V srpnu 1990 vypukly v oblasti někdejší rakouské vojenské hranice (*vojna krajina*) první boje mezi srbskými polovojenskými jednotkami a chorvatskou milicí, v červnu 1991 padly první výstřely takzvané desetidenní války za slovinskou nezávislost. Krátce předtím předpověděl Eric Hobsbawm blížící se zánik nacionalismu jakožto evropského jevu.⁴¹ Podobné mylné úsudky jsou dobrým důvodem k tomu, abychom znovu a znovu promýšleli proměnlivý, nevyzpytatelný vztah mezi národem a třídou ve východoevropském komunismu.

Moc a společnost

Po roce 1989 se převážná část výkladů východoevropského komunismu přiklonila ke klasické teorii totalitarismu, podle níž „atomizovaná“ společnost úpěla pod jhem všemocného státu. Vycházelo se především z koncepce Hannah Arendtové.⁴² Jeden z nejlivnějších takto inspirovaných výkladů předložila v devadesátých letech německá politoložka Sigrid Meuschelová, když razila pojem „umrtvené společnosti“ (*stillgelegte Gesellschaft*). Podle tohoto pojetí prošla společnost ve státním socialismu procesem „oddiferencování“ (*Entdifferenzierung*), ve kterém skupinové zájmy a autonomní sociální subsystémy, příznačné pro moderní liberální společnosti, přestaly existovat. Společnost byla údajně pohlcena svým tradičním rivalem – státem.

Jakkoli se tato představa zdála po roce 1989 „přirozená“, pojetí vztahu mezi státem (mocí) a společností, jak je rozvíjeli východoevropští disidenti od konce

40 Viz PITTAWAY, Mark: *Eastern Europe 1939–2000*. London, Arnold 2004, s. 187 n.

41 HOBBSAWM, Eric J.: *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge, Cambridge University Press 1990, s. 183.

42 Užitečný přehled podává Klaus Müller v práci *East European Studies: Neo-Totalitarianism and Social Science Theory*. Berlin, WZB Papers 1997.

šedesátých let, bylo odlišné. Podle nich sice „občanská společnost“ existovala vně státní moci, nebyla však jejím protivníkem ani protějškem. Například Václav Havel považoval komunistický stát a společnost za vzájemně propojené entity. Jeho legendární zelinář z eseje *Moc bezmocných* není jen obětí „režimu“, nýbrž také jeho aktivní součástí. I když je možné vést spor o to, zda zelinářovo jednání bylo vedeno pouhým strachem z „moci“, či přeci jen nějakou nevyřčenou identifikací s určitými hodnotami „normalizačního“ systému, například notoricky známým „klidem na práci“, je leitmotiv Havlova příkladu jednoznačný: aby mohl „režim“ trvat, potřeboval alespoň pasivní podporu zdola. Havel se vrátil k této myšlence ve svém prvním prezidentském projevu v lednu 1990, ve kterém prohlásil, že k chodu mocenské mašinerie komunistického státu přispívala tak či onak celá společnost.⁴³

Dichotomie mezi společnostmi a státem má v politickém myšlení i jednání „malých národů“ dlouhou tradici. Vzhledem k převládajícím koncepcím národních dějin, podle nichž byla většina východoevropských národů buď ujařmena, nebo rozdělena, byla státní moc jako taková většinou pokládána za cizorodou. Nezávislost nabytá po roce 1918 poskytla sice těmto národním pospolitostem státní suverenitu, ta však trvala příliš krátkou dobu na to, aby mohla dát vzniknout pevnějšímu a kladnějšímu poměru společnosti ke státní moci. Většina nových států navíc zůstala mnohonárodnostními útvary, které (byť v jiném měřítku) zdědily problémy čerstvě zhroutených říší. Nejkriklavějším příkladem byla meziválečná Jugoslávie, kde křehký pojem státnosti a těžké národnostní spory usnadnily vznik autoritářské diktatury. Podobný osud koneckonců stihl většinu států regionu již ve dvacátých letech. Válka, okupace a poválečným násilím provázená anarchie prohloubily tento rezervovaný postoj k instituci státu.

To byly ony slabé základy, na nichž měla být po roce 1945 budována nová společnost podle sovětského vzoru. V marxisticko-leninské teorii přitom pojem společnosti nebyl nikterak silně rozvinut. Ústředními ideologickými kategoriemi zůstávaly i nadále třída, práce a výroba, ne společnost. Společnost byla považována spíše za derivát třídních vztahů. Třídní společnost, ovládaná buržoazií, představovala protipól společnosti beztřídní, komunistické. A podobnou neznámou byl v marxistické teorii i pojem státu, který se tudíž stal i častým jablkem sváru. Marx sám ucelenou koncepci státu nerozpracoval. Lenin prorokoval jeho postupné odumírání během socialistické revoluce a přechodu ke komunismu, a ruští bolševici si skutečně ve dvacátých letech s touto myšlenkou pohrávali. Kurz v tomto ohledu nicméně radikálně změnil Stalin, když zdůraznil ústřední a nenahraditelnou funkci státu v období „budování socialismu“ a diktaturu proletariátu nově definoval nikoli pouze jako přechodnou fázi, nýbrž jako trvalejší jev. Stát tak ve stalinské teorii přestal být pouhou „nadstavbou“; přesněji řečeno, státu-nadstavbě byla přisouzena aktivní role coby činitelů přetvářejícímu hospodářskou základnu a společenské vztahy. V poststalinském „reálném socialismu“ pak stát postupně zkostrnatěl v byrokratickou vládu, jež ztratila revoluční náboj, a namísto toho neustále reprodukovala svou moc.

43 Viz HAVEL, Václav: Novoroční projev. In: TÝŽ: *Projevy z let 1990–1992; Letní přemítání*. (Spisy, sv. 6.) Ed. Jan Zelenka. Praha, Torst 1999, s. 9–19, zde s. 11.

Nicméně ani ve stalinismu, ani v poststalinismu se komunistická vláda, reprezentovaná stranou, nevzdala totalitárního *nároku* na hegemonii nad společností. V některých zemích, například v Albánii nebo Československu, si komunistické strany – tento „předvoj dělnické třídy“ – svou „vedoucí úlohu“ dokonce zakotvily v ústavách.⁴⁴

Komunistické režimy ve východní Evropě nicméně nefungovaly jen díky této nadvládě státní moci nad společností. Myšlenka dichotomie státu a společnosti, respektive nadvlády prvého nad druhým, byla spíše ironickým přátelským darem, který stalinismus nadělil tvůrcům teorie totalitarismu. Novější, zejména sociálně-historické bádání později příkrý protiklad mezi mocí a společností naopak zpochybnilo. Kritizována byla zejména představa, že mocenské represe pronikly do všech oblastí sociálního života. Zatímco teorie totalitarismu vycházela z předpokladu, že stalinské panství bylo založeno na teroru a fyzickém útlaku, rozvinuli takzvaní revizionisté novou interpretaci, která mohla lépe vysvětlit vývoj poststalinského „reálného socialismu“, tedy především stabilizaci mocenských vztahů a přechod ke strategii „socialistického rozvoje“. Otázka zněla: jak mohl komunismus po skončení otevřených masových represí přežít? Historikové se proto začali zabývat „obyčejným životem v neobyčejné době“, jak to vyjádřila přední „revizionistka“ Sheila Fitzpatricková.⁴⁵ Podle tohoto pohledu se stalinismus neopíral jen o masivní represe, nýbrž si také zajistil nemalou podporu ve společnosti. Rovněž ve východní Evropě, byť v nesrovnatelně menším měřítku než v Sovětském svazu, odepřel stalinismus některým společenským vrstvám jejich výhody, zároveň však otevřel nové možnosti jiným skupinám, hnaným touhou po společenském vzestupu. Masivní modernizační program stalinismu sice zpočátku narážel na odpor, zejména na venkově; později se ale ve značné části společnosti těšil výrazné podpoře, jakmile „kolchozníci“ našli způsoby, jak z nového systému profitovat.⁴⁶

Stalinský teror nelze chápat jako pouhou technologickou kampaň represivního aparátu; spíše postupoval celou společností, která ve víře ve šťastné zítřky sama na sobě vykonávala obrovskou míru násilí. Jinak řečeno, stalinismus nebyl pouze zaveden zvnějšku, nýbrž zároveň vyvěral z nitra východoevropských společností, z jejich vlastních sociálních pnutí. V Maďarsku byly represe tak rozsáhlé, že v roce 1950 byl nějakým způsobem perzekvován milion lidí; to znamenalo, že represemi byla postižena každá třetí rodina.⁴⁷ Takováto kolosální operace nemohla

44 Srv. BEREND, T. I.: *Central and Eastern Europe, 1944–1993*, s. 51 (viz pozn. 24); *Ústava Československé socialistické republiky ze dne 11. července 1960*, č. 100 sb. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1972, s. 14.

45 FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary life in extraordinary times. Soviet Russia in the 1930s*. New York, Oxford University Press 1999.

46 Viz TÁŽ: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. Oxford, Oxford University Press 1994, s. 8–16; JAROSZ, Dariusz: *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopci*. Warszawa, Wydawnictwo DiG 1998, s. 504. Jarosz mluví o strategii přizpůsobování ve smyslu „umění vědět si rady“ (*radzenie sobie*).

47 Viz BEREND, T. I.: *Central and Eastern Europe, 1944–1993*, s. 72.

být pouze výsledkem nekalého záměru mocenského aparátu, musela se také opírat o sociální zájmy a podporu těch, kteří z ní profitovali.

Význam sociálních vztahů a skupinových zájmů pro fungování komunistického systému se projevil ještě výrazněji v poststalinském období. Poté co byly mobilizační kampaně zastaveny, se vazby mezi „mocí“ a „společností“ v každodenním životě ještě více prohloubily. Občané socialistických států vyvinuli důmyslné strategie, jak se přizpůsobovat oficiálním direktivám, jak prosazovat své zájmy a jak si zařídít svůj život ve světě prosyceném ideologií. Aby se mohly dlouhodobě udržet, musely si poststalinské režimy získat alespoň pasivní podporu obyvatel a stát se pro většinu z nich „normálními“. A skutečně, komunistickým stranám se v poststalinském období podařilo vytvořit důmyslný způsob panství, jež silněji než stalinismus spočívalo na vzájemném sociálním vztahu mezi vládou a ovládanými. Řečeno s Maxem Weberem, obě strany sdílely určitou – sice povšechnou, leč srozumitelnou – koncepci „legitimního panství“. Podle stoupenců německé školy dějin všedního dne (*Alltagsgeschichte*) „moc“ v diktatuře nemůžeme chápat jako zónu přísně oddělenou od společnosti. Právě naopak: diktátorské panství bylo produktem sociální interakce mezi vládou a ovládanými, nikoli protikladem společnosti.⁴⁸ „Moc“ zajisté mohla někoho zatknout a poslat do pracovního tábora. Avšak čistý nátlak nestačil k tomu, aby přiměla někoho jiného stát se předsedou národního výboru, vedoucím pracovní brigády nebo dobrovolným pomocníkem Veřejné bezpečnosti. A právě tyto „nedobrovolně dobrovolné“ sféry činnosti předpokládaly určitou míru (neideologického) přitakání stávajícímu aranžmá. Představovaly průsečík mezi tím, co chtěla „moc“, a tím, co odpovídalo individuálním zájmům občanů. Šlo o jev, jež německý historik Alf Lüdtke nazývá *Selbstermächtigung von unten*, tedy jednání založené na představě, že budu mít „vliv na chod věcí“, respektive že „zabráním nejhoršímu“ a podobně. A to byl neúčinnější způsob, jak si „osvojit“ existující mocenský *status quo*.

Toto osvojování se velkou měrou odehrávalo právě v „banálním“ světě všedního dne: nebylo zpravidla řízeno vědomým přijetím či odmítnutím komunistické ideologie, nýbrž probíhalo intuitivně, na základě každodenních zájmů a představ – najít si partnera a založit rodinu, důstojně bydlet, získat patřičné vzdělání a dobrou práci, pečovat o své blízké, anebo naopak od nich co nejdále utéct. Tím nechci zpochybnit nerovnoměrné rozdělení moci v socialismu. Poopravit je ale nutno představu, že by ti, kteří v tomto mocenském vztahu tahali za kratší konec, byli úplně bezmocní. Sledování vlastních zájmů ze strany obyvatelstva mohlo mít pro vládnoucí stranu nečekané důsledky a nakonec její ideologické cíle zcela zhatit. Lze vyjmenovat stovky příkladů, kdy se lidé vymanili z moci režimu a naopak jej svým jednáním přivedli do úzkých. Regionální studie ukazují, že i v době nejtuzšího stalinismu se lidé dokázali vzepřít stranickému centru a nepřímou prosadit své zájmy. V dějepisectví kolektivizace vesnice se mluví hlavně o represii; méně se už zmiňují ty případy, kdy „režim“ musel pro nezájem nebo liknavost sedláků zcela změnit svou strategii,

48 Viz ROSS, Corey: *The East German Dictatorship: Problems and Perspectives in the Interpretation of the GDR*. London, Arnold 2002, s. 44–68.

aniž by mohl kohokoli perzekvovat.⁴⁹ Desítky studií o každodenním „vyjednávání diktatury“ v továrnách, družstvech, obcích, ve školách, na vědeckých pracovištích a podobně podávají jiný obraz, než by odpovídalo společnosti „totálně“ kontrolované shora. Například i nevyzpytatelné spotřebitelské chování socialistické společnosti leckdy připravilo soudruhům ve stranickém vedení nejednu horkou chvíli. A také vzdělávací politika režimu, kladoucí důraz na zvýšení počtu maturantů a vysokoškoláků dělnického původu, přinesla opačný efekt, než vládnoucí strany zamýšlely – totiž vznik nové technokratické elity, která namísto očekávané sociální nivelizace naopak prohloubila nerovnost.⁵⁰

Motivace tohoto jednání přitom mohla být různá – lidé však vždy jednali ve vlastním zájmu a z vlastních potřeb, někdo kvůli kariéře, jiný snad opravdu z nadšení pro socialismus. Existující mocenské vztahy byly vždy výsledkem této interakce mezi oficiálními ideologickými liniemi a tím, jak si je lidé osvojovali a jak je spoluutvářeli *aktivním* jednáním ve svém sociálním prostředí. I v „reálném socialismu“ mohla „moc“ dlouhodobě existovat jen tehdy, byla-li aktivně spoluvytvářena společností zdola.

Po zastavení stalinského celoplošného teroru a mobilizačních kampaní tedy komunisté usilovali o navrácení „normálnosti“ do všedního života společnosti. Nejkriklavější „excesy“ stalinského systému byly odstraněny. Stranické špičky ukončily fanatické hony na „třídní nepřátele“ uvnitř strany, provázené nenávislnými kampaněmi a viditelným fyzickým násilím, a nechaly propustit tisíce politických vězňů. Postupně se otevíraly případy „porušování socialistické zákonnosti“, které vyústily v rehabilitace mnohých nespravedlivě pronásledovaných. Nutno ovšem podotknout, že rehabilitace se dlouho týkaly takřka výlučně perzekvovaných komunistů, a i tak byly často prováděny polovičatě a spíše proti vůli stranických špiček, jak tomu bylo v československém a východoněmeckém případě.⁵¹

Hlavním motivem destalinizace byla představa, že „moc“ by se měla navrátit do lůna komunistické strany, která se v poststalinském výkladu stala „obětí“ zkorumpovaných státněbezpečnostních složek, vedených „zlosynů“ typu Beriji a Slánského. Viníkem byl v tomto pojetí státní aparát, jenž se údajně na straně dopustil nezákonného násilí. Právě z protikladu mezi domněle přebujelým státem a spravedlivou stranou pramenil poststalinský důraz na „vedoucí úlohu strany“. Ten nevyjadřoval,

49 Výborně to ilustruje například rigorózní práce Jaromíra Mrňky *Proměny každodennosti pohraničí českých zemí a ustavování diktatury KSČ na příkladu okresů Šumperk a Zábřeh 1945–1960*, obhájená v roce 2014 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

50 Srv. LINDENBERGER, Thomas: *Diktatur der Grenzen*. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R., Böhlau 1999.

51 Srv. CUHRA, Jaroslav: *Die Rehabilitierung der Opfer und Gegner des Kommunismus in der Tschechoslowakei*. In: *Horch und Guck*, č. 39 (2002), s. 30–34; TÝŽ: *In the shadow of liberalization: Repressions in Czechoslovakia in the 1960s*. In: *Cahiers du Monde Russe*, roč. 47, č. 1–2 (2006), s. 409–426; KLEIN, Thomas: *„Für die Einheit und Reinheit der Partei“: Die innerparteilichen Kontrollorgane der SED in der Ära Ulbricht*. Köln/R., Böhlau 2002, s. 268–283; WEBER, Hermann: *„Weiße Flecken“ in der Geschichte: Die KPD-Opfer der Stalinschen Säuberungen und ihre Rehabilitierung*. Frankfurt/M., ISP-Verlag 1989, s. 36–44.

jak se často mylně soudí, pouze totalitární nárok na ovládnutí společnosti, nýbrž měl zdůraznit nadřazené postavení strany vůči zločinnému státu. „Vedoucí úloha“ se pak stala natrvalo nedotknutelnou zásadou ve všech komunistických zemích, dokonce i v jinak liberální Jugoslávii. Když v roce 1953 zpochybnil toto *sacro sanctum* Milovan Djilas, Tito jej bez váhání vypudil ze strany. A když v roce 1956 Imre Nagy volal po obnovení pluralitního stranického systému a „demokratické spolupráci mezi koaličními stranami, znovuzrozené v roce 1945“, byl rázně zabrzděn Sověty.⁵² Jeho prozíravý nástupce János Kádár se této ožehavé látky nikdy nedotkl. A konečně, když se v roce 1968 českoslovenští reformátoři pokusili zkombinovat demokratický pluralismus ve společnosti s „vedoucí úlohou“ strany, byl to nakonec právě přízrak restaurace „buržoazního“ stranického systému, jenž přiměl „bratrské“ strany k vojenskému zásahu.

Ačkoli komunistické strany během destalinizace znovu upevnily svou moc a stabilizovaly své vnitřní uspořádání, těžce narušené stalinismem, samy nebyly žádnými monolity. Ve většině z nich vyšly na světlo výrazné trhliny, zejména během „vnitrostranických diskusí“ o stalinské minulosti a zločinech „kultu osobnosti“.⁵³ Denuncování případů „zneužívání moci“ sice odhalilo širokou propast mezi stranickými aparáty a řadovým členstvem, kdy právě ústřední pojem kultu osobnosti (jejž Chruščov původně chápal jako osobní zúčtování se Stalinem, a nikoli jako kritiku komunistického systému) se v každodenním užívání změnil v univerzálně použitelný nástroj k pranýřování nešvarů a vyřizování účtů. Zároveň však některé vládnoucí strany v rané fázi destalinizace znovu nabyly široké společenské podpory. V Polsku získal Gomułka takřka status národního hrdiny, jenž dobře zapadal do tradičního polského příběhu boje za národní nezávislost. V Maďarsku byl Kádár s odstupem času vnímán spíše jako spasitel než zrádce a jeho pragmatická reformní politika se těšila stoupající podpoře.⁵⁴

Destalinizace rovněž uvedla do pohybu obrození společnosti coby svébytného aktera dějin. Oficiální stranická rétorika se v šedesátých letech odvrátila od kategorie třídy k pojmu společnosti jakožto klíčovému politickému konceptu. „Akční program KSČ“ z roku 1968 je dobrým příkladem tohoto posunu směrem k „socialistické společnosti“.⁵⁵ Bylo by však přemrštěnou interpretací, kdybychom v pozvolném

52 BEREND, T. I.: *Central and Eastern Europe, 1944–1953*, s. 124.

53 Viz KOLÁŘ, Pavel: Welch ein Galimathias! Die Auseinandersetzungen in den regionalen und lokalen Organisationen der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei nach dem XX. Parteitag der KPdSU. In: BRUNNBAUER, Ulf (ed.): *Alltag und Ideologie im Realsozialismus*. Berlin, Osteuropa-Institut 2005, s. 34–42.

54 Viz BEREND, I. T.: *Central and Eastern Europe, 1944–1993*, s. 146–152; SWAIN, G. – SWAIN, N.: *Eastern Europe since 1945*, s. 207 (viz pozn. 25); KONTLER, László: *A History of Hungary*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2002, s. 430 nn.

55 Například v následující jediné větě se vyskytuje pojem „společnost“ hned třikrát: „Tato kritika umožnila, aby celá strana a společnost nastoupila k překonávání starých přístupů a sektářsko-byrokratických praktik na podkladě sebekritického zhodnocení dosavadní práce odshora dolů, aby se vytvořila skutečná jednota naší společnosti na základě socialistického demokratického, aby se důsledně uplatnily zásady nové soustavy ekonomického řízení, aby došlo k modernizaci a racionalizaci našeho života, aby se otevřela dlouhodobá perspektiva

pohybu směrem k větší autonomii společnosti – ať již „socialistické“, nebo „občanské“ – spatřovali příčinu pozdějšího úpadku diktatur; strany se v té době ještě těšily poměrně široké, byť spíše pasivní, podpoře podle kádárovského hesla „Kdo není proti nám, je s námi“.

Měnící se vztah mezi státní mocí a společností se projevil i v novém postavení a fungování komunistických politických policíí. Měřeno podle počtu tajných spolupracovníků společenský záběh státněbezpečnostních orgánů nadále stoupal, ovšem tento růst bychom neměli chápat jen jako projev stoupajících obav vládnoucí strany z „protistátní“ činnosti občanů. Na jedné straně šlo jistě o prohlubování kontroly a disciplinace, na druhé straně se tím rozrůstala i smíšená sféra, kde se „moc“ prolínala se společností.⁵⁶ Za tímto vývojem stál zjevný posun v represivní strategii diktatury, kdy narozdíl od časů stalinismu politická policie už neterorizovala plošně celé skupiny obyvatelstva, ale zaměřila se na byrokratickou práci a tvorbu spisového materiálu, jehož přesné využití bylo nejasné. Podle antropoložky Katherine Verderyové nikoli teror, nýbrž samotná produkce spisů „vytvářela atmosféru nedůvěry a podezřívání, jež vrážela mezi lidi klín. Nikdy nebylo jisté, komu lze důvěřovat, kdo na koho donášel o postojích k režimu.“⁵⁷ Komunističtí vládcí tak mohli být spokojeni se svou prací a právem považovali společnost za málo nebezpečnou.

Ostatně jedním z mýtů opředených kolem komunistické tajné policie je představa, že se její činnost soustřeďovala na potlačování opozice a autonomních projevů „občanské společnosti“. Například východoněmecká Stasi, jak ukázal Jens Gieseke, se ve skutečnosti zaměřovala především na ozbrojené složky a hospodářskou sféru. Jen zanedbatelný zlomek agentů se zabýval sledováním hrstky izolovaných disidentů, které východoněmecké vedení dlouho a víceméně oprávněně považovalo za neškodné.⁵⁸ Rovněž české bádání se v zásadě shoduje na tom, že téměř až

postupného zapojení země do procesu vědeckotechnické revoluce – aby se tedy ve všech směrech v naší společnosti obrozovaly síly socialismu a nastoupily na nové cesty socialistického vývoje.“ (*Akční program Komunistické strany Československa...*, s. 9 – viz pozn. 26.)

56 Srv. GIESEKE, Jens: *Stasi: Tajná policie NDR v letech 1945–1990*. Praha, Ikar 2013, s. 123–155. K nové strategii StB v 60. letech, vedené snahou „získávat širší okruh osob“ ochotných „podílet se dobrovolně na ochraně bezpečnosti naší země“, viz ŽÁČEK, Pavel: „Ostrá zbraň“ Státní bezpečnosti: Spolupracovníci StB ve směrnicích pro agenturně operativní práci 1947–1989. In: BLAŽEK, Petr (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Praha, Dokořán 2005, s. 180–222, zde s. 198 n. K sociálnímu rozměru činnosti státní bezpečnosti v Rumunsku nejnověji VERDERY, Katherine: *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police*. Budapest – New York, Central European University Press 2014, s. 155 nn.

57 VERDERY, K.: *What Was Socialism, and Why Did It Fall?*, s. 68 n. (viz pozn. 3).

58 GIESEKE, J.: *Stasi*, s. 127–135. K izolaci opozice ve východoněmecké společnosti autor podotýká: „O tom, zda komunističtí disidenti Biermann a Havemann opravdu vyjadřovali to, co si občané NDR mysleli, lze tudíž pochybovat. Cizost dlouhovlasých, bradatých nebo ve stylu západních alternativních hnutí oblečených aktivistů opozice přímo bila do očí – pomineme-li rozrůstající se mládežnickou scénu okolo církví.“ (*Tamtéž*, s. 155. Z němčiny přeložil Vladimír Čadský.) K obdobnému jevu v Sovětském svazu viz YURCHAK, Alexei: *Everything was forever, until it was no more: The last Soviet generation*. Princeton, Princeton University Press 2005, s. 106; pro československý případ viz PULLMANN, Michal: *Konec*

do konce osmdesátých let představoval dissent malou skupinu oddělenou od většinové společnosti. Například Petr Blažek hovoří o „izolaci disidentského ghetta“; Rudolf Vévoda popisuje brněnskou opozici jako „izolovanou hrstku osob“; Oldřich Tůma zase připomíná skutečnost, že předlistopadových pražských demonstrací se účastnil jen „omezený okruh stejných lidí“, a zmiňuje pro „normalizační“ společnost údajně typické „naprosté sociální vakuum“ v prostoru přesahujícím úzké rodinné a přátelské styky.⁵⁹ Spíše než na přímou fyzickou represi se proto bezpečnost soustředila na paternalistický přístup ke společnosti, jak to nezapomenutelným způsobem vyjádřil šéf Stasi Erich Mielke svým výrokem „Vždyť já vás mám rád všechny!“ (*Ich liebe Euch alle!*) ve svém posledním vystoupení ve východoněmecké Sněmovně lidu v roce 1990.

Vztah mezi „společností“ a „režimem“ v sedmdesátých a osmdesátých letech bývá často popisován jako „nová společenská smlouva“.⁶⁰ Na jedné straně měl „režim“ přestat zasahovat do soukromé sféry občanů a měl jim zajišťovat kýžený „spokojený život“, jak byl doveden k dokonalosti v české hospodské a auto-chatové kultuře.⁶¹ Na straně druhé se neměli občané starat o veřejné věci, jež zůstaly výhradně v působnosti strany. Tato interpretace však neobjasňuje, proč v určitém momentě přestal tento konsenzus fungovat. Přesnějším výkladem je, že s postupem času se lidé v pozdním socialismu nereflektovaným způsobem identifikovali s existujícím pořádkem, a tato identifikace spočívala zejména na specifických praktikách v každodenním životě práce, volného času a konzumu.⁶² Václav Havel v *Moci bezmocných* trefně argumentoval, že jeho zelinář nepřemýšlel nad obsahem nápisu, ježž

experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu. Praha, Scriptorium 2011, s. 223 (s odkazy na další literaturu).

- 59 BLAŽEK, Petr: Typologie opozice a odporu proti komunistickému režimu: Přehled koncepcí a limity bádání. In: TÝŽ (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*, s. 10–24, zde s. 20; VÉVODA, Rudolf: Brno před pádem komunistického režimu: K vývoji politické situace na konci 80. let 20. století. In: *Tamtéž*, s. 119–139, zde s. 132; TŮMA, Oldřich: Protirežimní demonstrace v Praze. In: *Tamtéž*, s. 140–157, zde s. 155 n.
- 60 Z prací problematizujících vztah mezi společností a mocenskými strukturami v socialistické diktatuře uveďme: HÜBNER, P. (ed.): *Arbeiter im Staatssozialismus* (viz pozn. 16); STOLA, Dariusz – ZAREMBA, Marcin (ed.): *PRL: Trwanie i zmiana*. Warszawa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania 2003; ZAREMBA, Marcin – BRZOSTEK, Błażej: Polska 1956–1976: W poszukiwaniu paradygmatu. In: *Pamięć i Sprawiedliwość*, roč. 10, č. 2 (2006), s. 25–37; ZAREMBA, Marcin: Społeczeństwo polskie lat sześćdziesiątych: Między „małą stabilizacją“ i „małą destabilizacją“. In: ROKICKI, Konrad (ed.): *Oblicza Marca 1968*. Warszawa, Instytut Pamięi Narodowej 2004, s. 25–51.
- 61 Za upozornění na pojem „auto-chatová kultura“ děkuji Miloslavu Štátnému. K chalupářství a pozdně socialistickému privátnímu životu viz PULLMANN, M: *Konec experimentu*; BREN, Paulina: *Zelinář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha, Academia 2013. Je s podivem, že dosud nebyla předložena žádná seriózní sociálněhistorická práce k legitimizační roli hospodské kultury. Kulturněhistorické črty podává sborník: NOVOTNÝ, Vladimír (ed.): *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha, Academia 1997.
- 62 Viz BREN, Paulina – NEUBURGER, Mary (ed.): *Communism unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford, Oxford University Press 2012.

si vyvěsil za výlohou. Narozdíl od Havla však lze argumentovat, že to nebyl jen strach, který zelináře k tomuto jednání přiměl. Mnohem spíše cítil, že toto jeho jednání *dává za daných okolností smysl*, aby si zachoval svůj „klid na práci“. ⁶³ Režim se začal hroutit až poté, kdy vzhledem k celkovým politicko-ideologickým změnám již toto jednání smysl nedávalo (ani pro ovládané, ani pro vládnoucí), tedy když *common sense* komunistické vlády byl zpochybněn novými alternativními vizemi, jako byly perestrojka, nacionalismus, ideologie lidských práv nebo ekologické hnutí. Propad už beztak nejisté legitimacy komunistických diktatur byl náhlý, často dokonce v přímém přenosu vysílaný televizí – například když Miroslav Štěpán v listopadu 1989 ve vysočanské Pragovce jen nevěřičně kroutil hlavou, místo aby pískající dělníky nechal klidně rozehnat slzným plynem, nebo když o měsíc později zjevně ohromený Nicolae Ceaușescu na balkoně svého bukurešťského paláce nechtěně odhalil náhle nastalou bezmoc režimu. Po zuby ozbrojená a z technického hlediska bezvadně fungující „moc“ tak byla náhle zcela bezmocná.

Výroba a spotřeba

Ve výše již citovaném svém prvním prezidentském projevu vystihl Václav Havel hlavní problém komunistického hospodářství: „Celá odvětví průmyslu vyrábějí věci, o které není zájem, zatímco toho, co potřebujeme, se nám nedostává.“ ⁶⁴ A je pravdou, že neschopnost režimů uspokojit rostoucí konzumní potřeby obyvatelstva byla jedním z hlavních zdrojů úpadku východoevropského komunismu. Tento fakt sám ovšem nedává odpověď na otázku, proč se komunismus zhroutil v okamžiku, kdy alespoň v některých socialistických zemích se konzumní kultura a konzumnímu způsobu života dařilo poměrně dobře. Výroba spotřebního zboží byla poměrně uspokojivá v Německé demokratické republice a Československu, slušná v Jugoslávii a Maďarsku, na každý pád ve srovnání s Polskem, Rumunskem a Bulharskem.

Vedle „práce“ byla „výroba“ druhým klíčovým pojmem marxisticko-leninské ideologie. Podle Marxe právě práce vytvářela a definovala lidskou bytost, a podobně se i výroba stala po roce 1945 pilířem budování socialismu ve východní Evropě. V regionu obecně vnímaném jako zaostalý se měla stát industrializace po druhé světové válce základem socialistického projektu. Pro Polsko, Maďarsko, Slovensko, větší část Jugoslávie, Rumunsko a Bulharsko bylo budování socialismu synonymem modernizace a dohánění Západu. S výjimkou východního Německa a českých zemí šlo o první zkušenost regionu s masovou industrializací.

Kladení rovnítka mezi výrobou a těžkým průmyslem dobře zapadalo do marxisticko-leninské vize mechanizace sociálního života, podle které měla být společnost uspořádána jako továrna. Průmyslová práce tvořila spojovací prvek mezi jednotlivcem, pracovním kolektivem a státem. V důsledku svého rapidního tempa měla industrializace ve východní Evropě dramatictější dopad než v tradičních průmyslových

63 Viz BREN, P.: *Zelinář a jeho televize*, s. 189–191.

64 HAVEL, V.: Novoroční projev, s. 9 (viz pozn. 43).

oblastech. Bylo ovšem ironií dějin, že navzdory regionálním zvláštnostem a ideologii budování nového světa poutala posedlost „růstem výroby“ východoevropský komunismus k západnímu kapitalistickému pojetí pokroku a modernizace. Jak argumentoval polský sociolog Zygmunt Bauman již počátkem sedmdesátých let, důrazem na industrializaci a kvantifikaci výroby (ideologie „uhlí a oceli“) přejal nově budovaný socialismus ryze kapitalistickou kulturu devatenáctého století.⁶⁵

Svébytným rysem východoevropského komunismu bylo důsledné uskutečňování centrálně plánovaného hospodářství. Představa plánu coby záruky proti opakování hospodářských krizí byla po druhé světové válce na vzestupu v celé Evropě a Spojených státech, včetně západních kapitalistických zemí, kde byly prvky plánování zaváděny již ve třicátých letech, a hlavně v průběhu války.⁶⁶ Narozdíl od západní Evropy zůstalo plánování v komunistických diktaturách vůdčí hospodářskou doktrínou po celé jejich trvání, jen tu a tam poopraveno pokusy reformátorů o zavedení tržních prvků. Jednotlivé „plány“ se neustále měnily, avšak víra ve správnost plánování coby principu zůstala až do samého konce pevnou součástí komunistické teorie i praxe. Dějiny komunistického hospodářství tak lze s André Steinerem popsat jako kaskádu „od plánu k plánu“.⁶⁷

Socialistické hospodářství ve východní Evropě bylo založeno na plánovacím principu takzvaných pětiletok prakticky od samého počátku. Vůbec první pětiletka byla zahájena v Jugoslávii v roce 1947 a brzy ji následovaly další „lidovědemokratické“ státy, se znárodněním jako ústředním prvkem. Velké závody byly znárodněny hned po válce, od konce čtyřicátých let se pak ohnisko ideologického boje přeneslo na malé podniky a zemědělství. Kolektivizace venkova dosáhla největšího rozmachu kolem roku 1950, ale po roce 1953, a zejména po roce 1956 byla zpomalena, či dokonce úplně zastavena. V roce 1952, kdy stalinismus ve východní Evropě vrcholil, se podíl znárodněného průmyslu pohyboval mezi stovkou procent v Bulharsku a sedmdesáti sedmi procenty v NDR.⁶⁸ I když se znárodněním setkala tu a tam s lokálním odporem, zejména ze strany sedláků, celkově se těšilo podpoře značné části obyvatelstva.

Již během padesátých let začalo centrální plánování ve všech zemích bloku působit vážné potíže. Idea vševědoucích plánovacích komisí se ukázala jako nerealistická, neboť zájmy výrobců a plánovačů se často hrubě rozcházely, takže kalkulace plánů byly čím dál častěji zcela svévolné. Preferování výroby před poptávkou mělo za následek trvalý nedostatek spotřebního zboží a umělé určování cen; čekání ve frontách se časem stalo samozřejmou součástí socialistické každodennosti, jež ovšem

65 BAUMAN, Zygmunt: *Socialism: The active utopia*. London, Allen & Unwin 1976, s. 103.

66 Viz SWAIN, G. – SWAIN, N.: *Eastern Europe since 1945*, s. 117 n. (viz pozn. 25).

67 STEINER, André: *Von Plan zu Plan: Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. München, Deutscher Verlag-Anstalt 2004.

68 Viz BRUS, Włodzimierz: 1950 to 1953: The Peak of Stalinism. In: KASER, Michael Charles (ed.): *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*, sv. 3. Oxford, Clarendon Press 1986, s. 8.

dláždila cestu nárůstu „šedé ekonomiky“ a všudypřítomné korupci.⁶⁹ Navzdory těmto dobře známým slabinám a nedostatkům však nelze na centrální plánování nahlížet prizmatem standardů tržního hospodářství jako na „utopii“ předem odsouzenou k nezdaru. Idea plánu patřila k dobovému myšlenkovému a ideologickému obzoru, v němž státně řízené hospodářství mělo zamezit anarchickým, nepředvídatelným výkyvům trhu. Plánování spolu s vírou v nadřazenost výroby nad spotřebou se neomezovalo pouze na hospodářství, ale proniklo i do dalších oblastí, například vědeckého výzkumu.⁷⁰ Dokonce i způsob práce státní bezpečnosti, jak ukázala Katherine Verderyová na rumunském příkladě, byl založen na „výrobě“ spisového materiálu, zatímco jeho konkrétní „spotřeba“ měla spíše druhotný význam; podobnou posedlost plánováním, vedoucí k úsilí „splnit a překročit“ plán, bylo možné zaznamenat i u východoněmecké Stasi.⁷¹

Zatímco po celou dobu trvání státního socialismu se různí reformátoři pokoušeli najít rovnováhu mezi plánem a trhem, víru ve státně řízené hospodářství neztratili nikdy. Ani János Kornai nebo Ota Šik, Włodzimierz Brus nebo Edvard Kardelj se myšlenky plánování nikdy nevzdali. Kornaiova kritika nadměrně centralizace, již formuloval po roce 1956, naznačovala, že i nadále věřil v jakousi rozumnou formu centrálně plánovaného hospodářství. V Československu se dokonce ještě za samotného soumraku režimu během představbových debat setkal návrh opustit centrální plánování s tuhým odporem. Například během projednávání zákona o státním podniku byly návrhy na zavedení tržních principů přijaty velmi chladně, zejména mezi dělnictvem. O přetrvávající nadvládě plánovacího smýšlení svědčí i to, že stoupenci liberalizace nemluvili otevřeně o „trhu“, ale užívali ideologicky méně zatížených pojmů, jako například „zbožně-peněžní vztahy“.⁷²

Od šedesátých let museli komunističtí plánovači nejenom „dohánět Západ“,⁷³ ale také čelit rostoucím konzumním potřebám domácího obyvatelstva. Jak podotkli

69 Zde české bádání pokulháva za výzkumem oproti ostatním zemím. Viz např. DUDA, Igor: *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb, Srednja Europa 2010; MAZUREK, Małgorzata: *Spoleczeństwo kolejki: O doświadczeniach niedoboru 1945–1989*. Warszawa, Trio 2010; FEHÉRVÁRY, Krisztina: Goods and States: The Political Logic of State Socialist Material Culture. In: *Comparative Studies in Society and History*, roč. 51, č. 2 (2009), s. 426–459; MERKEL, Ina: *Utopie und Bedürfnis: Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*. Köln/R., Böhlau 1999.

70 Srv. např. KOFFER, Blanka: Der Plan in den Gesellschaftswissenschaften: Theorie und Praxis seit 1972 in den Akademien der Wissenschaften der CSSR und der DDR. In: SCHULZE WESSEL, Martin – BRENNER, Christiane (ed.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus: Die Tschechoslowakei im ostmitteleuropäischen Kontext 1945–1989*. München, Oldenbourg 2010, s. 219–234.

71 VERDERY, K.: What Was Socialism, and Why Did It Fall?, s. 69 (viz pozn. 3); GIESEKE, J.: *Stasi*, s. 122 (viz pozn. 56).

72 Srv. PULLMANN, Michal: Vervollkommnung, Intensivierung, Beschleunigung, Perestrojka: Die Planung in den sowjetischen und tschechoslowakischen Wirtschaftsdebatten der achtziger Jahre. In: SCHULZE WESSEL, M. – BRENNER, Ch. (ed.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus*, s. 253–282.

73 Připomenuta budíž polská propagandistická formule „Polsko osmou hospodářskou mocností světa“ (*Polska ósmą potęgą gospodarczą świata*) (ROSKOWSKI, Wojciech: *Historia*

Geoffrey a Nigel Swainovi, „plánovací systém, jenž byl do jisté míry úspěšný v tom, že vyvedl východoevropské hospodářství z jeho agrární zaostalosti, nebyl schopen přizpůsobit se nárokům městské konzumní společnosti.“⁷⁴ Poměry v jednotlivých socialistických zemích se však výrazně lišily. Jugoslávská, maďarská a polská vláda se v sedmdesátých letech rozhodly vylepšit hospodářskou bilanci a spotřební nabídku pomocí úvěrů, zejména ze Západu, a připustily tak nezaměstnanost a inflaci. Na druhé straně Husák v Československu, Honecker v NDR a Ceaușescu v Rumunsku opustili liberalizační reformy šedesátých let a navrátili se k centrálnímu plánování. Nicméně v osmdesátých letech byly všechny komunistické vlády nuceny přijmout nějaký druh hospodářských reforem, přičemž se často vyhýbaly ideologicky ožehavým konceptům. I když tyto neustále pozměňované reformy nepřinesly přímý efekt, sémanticky připravovaly cestu budoucí neoliberalní šokové terapii, uskutečňované po roce 1989. I tuto postkomunistickou verzi ekonomické reformy je proto třeba vidět v kontinuitě s dlouhodobým vývojem východoevropského hospodářství. I zde se zachovaly některé rysy poststalinského reformismu, především široká propast mezi tuhou ideologickou vizí, formulovanou podobně vágním jazykem, a kolísavou reformní praxí, jež se topila ve změti konfučních, narychlo uhnětených strategií.⁷⁵

Co se dopadů na společnost týká, přinesla poválečná masivní industrializace strmý nárůst početního stavu dělnictva, a to nejenom ve východní Evropě. V šedesátých letech tvořilo průmyslové dělnictvo padesát procent všech zaměstnaných v západním a pětapadesát procent ve východním Německu.⁷⁶ Ve Velké Británii vzrostl podíl dělnictva v pracujícím obyvatelstvu mezi lety 1948 a 1960 z osmačtyřiceti na sedmašedesát procent,⁷⁷ podobně expandovala i bulharská dělnická třída z devětatvaceti na dvačtyřicet procent v letech 1955 až 1965. V komunistické východní Evropě však relativní novost industrializace a ideologicky podmíněná politika centrálního plánování zajistily dělnictvu prodlouženou existenci. Zatímco v průmyslových oblastech západní Evropy začalo dělnictva od konce šedesátých let pozvolna ubývat, ve východní Evropě, zejména na Balkáně, počet dělníků nadále rostl.⁷⁸ Obzvláště v Jugoslávii udržovala zásada podnikové samosprávy společně s pozdní formou ideologie „lidové fronty“ silnou dělnickou třídu dlouho při životě.⁷⁹

Úpadek dělnické třídy tedy v komunistické východní Evropě postupoval poma-
leji než na průmyslovém Západě. Mamutí průmyslové komplexy jako Nowa Huta
v Polsku, Rakovica v Srbsku, Eisenhüttenstadt v NDR nebo hutě a doly na Ostravsku

Polски 1914–2005. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 2006, s. 312 n.

74 SWAIN, G. – SWAIN, N.: *Eastern Europe since 1945*, s. 5 n.

75 Viz nejnověji THER, Philipp: *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent: Eine Geschichte des neoliberalen Europa.* Berlin, Suhrkamp 2014, zejména s. 86 nn.

76 Viz HARSCH, Donna: *Industrialization, Mass Consumption, Postindustrial Society.* In: ALSER SMITH, Helmut (ed.): *Oxford Handbook of Modern German History.* Oxford, Oxford University Press 2011, s. 670.

77 Viz MARWICK, Arthur: *British Society since 1945.* London, Penguin 1996.

78 SPULBER, Nicolas: *The Economics of Communist Eastern Europe.* New York, The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology 1957.

79 Viz SWAIN, G. – SWAIN, N.: *Eastern Europe since 1945*, s. 81 n. a 107.

existovaly až do osmdesátých let, a některé z nich dokonce přežily pád komunismu.⁸⁰ Spolu s nimi přetrvávalo i tradiční dělnické *milieu* a dělnická kultura, založená na ideálech mužské tělesné práce, družnosti pracovního kolektivu a silné identifikace s pracovištěm.⁸¹ Notoricky známé „pracovní brigády“ („socialistické práce“) sice již nebyly brány vážně ve své ideologické náplni, ale i nadále si zachovávaly schopnost vytvářet atraktivní prostor pro (převážně maskulinní) dělnickou pospolitost, jež byla podporována přetrvávající existencí autentických dělnických míst, jako byly hospody, klubovny nebo sportovní kluby.⁸²

Je samozřejmé, že se ve vleku těchto změn, jakož i vlivem rostoucí privatizace sociálního života a nových individuálních forem konzumu, transformovala také sociálně-politická tvářnost dělnictva. S výjimkou Polska v podstatě vymizela stávka coby charakteristický rys dělnické kultury.⁸³ Většina východoevropských „revolucí“ z roku 1989 se odehrála jen s omezenou účastí dělnictva, jež jen zřídka vystupovalo jako svébytný činitel politických přeměn. Demontáž tradičního průmyslu a s ní i konečný zánik dělnické třídy v klasickém slova smyslu byly pak dovršeny nástupem globálního kapitalismu, s nímž se nadále prohluboval i sociální privatismus. Dělnické hostince, tyto kdysi živoucí prostory sociability, buď zanikly, nebo se proměnily ve střediska hazardu, decimující to, co z dělnické třídy ještě zbylo.⁸⁴

Soustavná preference výroby před spotřebou měla rovněž dopad na genderové vztahy. Stalinská politika v této oblasti byla vedena myšlenkou, že zapojení žen do výroby, a tedy jejich příslušnost k dělnické třídě, zajistí plnou rovnost mezi pohlavími. To však v praxi uvalilo na ženy dvojitou zátěž, jednak jako na aktivní účastnice výroby, jednak jako na zajišťovatelky chodu domácnosti, konzumních potřeb svých rodin a výchovy dětí. Tradiční genderový model devatenáctého století tak navzdory emancipační rétorice pokračoval. V Bulharsku bylo na konci padesátých let zapsáno v mateřských školách pouze šest procent dětí, takže neplacená domácí práce umožnila státu investovat takto ušetřené prostředky do jiných oblastí.⁸⁵ Pozdně socialistické vlády se pokoušely snížit tuto dvojitou zátěž, ale jen s omezeným

80 K průmyslovým komplexům ve státním socialismu srv. např. LEBOW, Katherine: *Unfinished utopia: Nowa Huta, Stalinism, and Polish society, 1949–56*. Ithaca (New York), Cornell University Press 2013; BRUNNBAUER, Ulf – NONAJ, Visar – RAEVA, Biljana: *Workers, Steel Factories, and Communism: Labor in Kremikovci (Bulgaria) and Elbasan (Albania) under State Socialism* [online]. Regensburg, Institut für Ost- und Südosteuropaforschung 2013. IOS Regensburg Mitteilungen, č. 62 [cit. 2015-05-15]. Dostupné z: www.dokumente.ios-regensburg.de/publikationen/mitteilungen/mitt_62.pdf.

81 Viz HARSCH, D.: *Industrialization, Mass Consumption, Postindustrial Society*, s. 673.

82 Srv. KOTT, Sandrine: *The production work groups in the GDR: From mobilisation to control*. In: BLAIVE, Muriel (ed.): *Le communisme à partir des sociétés / Communism from the viewpoint of society*. (Cahiers du CeFRoS, č. 29.) Prague, Centre français de recherche en sciences sociales 2006, s. 23–37.

83 Viz PITTAWAY, M.: *Eastern Europe 1939–1990*, s. 184 (viz pozn. 40).

84 K přeměně dělnické třídy v postsocialismu viz BURAWOY, Michael: *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago, University of Chicago Press 1992.

85 Viz BRUNNBAUER, Ulf: „Die sozialistische Lebensweise“: *Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944–1989)*. Wien, Böhlau 2007, s. 556.

úspěchem. V sedmdesátých letech se přitom rodinná politika komunistických států rozpínala mezi tvrdě pronatalistickým přístupem, jež v Rumunsku zavedl Ceaușescu, a liberálním modelem československým, jež zabezpečoval širokou podporu v mateřství (včetně svobodných matek). V obou případech to ovšem bylo mateřství, jež dominovalo rodinné politice. Tradiční uspořádání genderových vztahů tak zůstalo v devadesátých letech v postkomunistických zemích silnější než ve většině zemí západoevropských. Zároveň platilo, že pokud některé profese byly feminizovány více než na Západě, například ve školství a zdravotnictví, šlo o jednoznačný signál, že se jedná o hůře placená povolání. Na druhé straně trvající genderové rozdělení rolí v domácnosti výrazně feminizovalo vznikající konzumní kulturu. Dominantní postavení žen v domácí sféře mělo za následek, že ženské nároky a zájmy také určujícím způsobem utvářely spotřební poptávku, v níž převládal zájem o pračky, vysavače a ledničky, jakož i módní zboží a kosmetiku.⁸⁶

Zatímco někteří badatelé interpretovali poststalinskou orientaci na spotřebu jako ústupek západnímu konzumerismu, ve skutečnosti se v socialismu vytvořila svébytná konzumní kultura, jež se časem stala významným opěrným prvkem poststalinské ideologie a vládnoucí praxe. Koneckonců byl v chruščovovské utopické vizi komunismus definován převážně jako stav spotřebního nadbytku. Nová politika konzumerismu sice otevřela Pandořinu skříňku individuálních konzumních potřeb a fantazií; rovněž výrazné zvýšení objemu volného času a ústřední postavení domácí sféry odpovídalo vývoji na Západě. Socialistická konzumní kultura si však zachovala jistá specifika, spojená s výrobními problémy, nedostatkem spotřebního zboží a jeho nevalnou jakostí. Týkalo se to například bydlení: „paneláky“ byly navzdory své nízké kvalitě velmi žádané, neboť pro ty, kdo se přistěhovali z venkova nebo ze staré městské zástavby, znamenaly jednoznačné zlepšení. Během sedmdesátých a osmdesátých let původní idea kolektivního bydlení, tento ideál předválečných konstruktivistů, kapitulovala před individualistickým chováním, jak je mistrně vystihl film *Panelstory* Věry Chytilové. Změnilo se pojetí sdíleného prostoru, kdy například společné prádelny (s notorickými mandly) se přeměnily ve skladiště jízdních kol. To však nemění nic na tom, že socialistický styl konzumu a sociální zabezpečení zvýšily životní úroveň většiny obyvatel, zejména těch, kteří přicházeli z venkova do městského prostředí.

Lze tedy jen stěžít říci, zda socialistická spotřební kultura komunistickou vládu podpírala, anebo naopak přispívala k jejímu pozvolnému rozkladu. Stále větší obeznámenost obyvatel socialistických zemí se západoevropským životním standardem – jakkoli byly tyto představy zkreslené – posilovala vědomí méněcennosti vlastního způsobu konzumního života. Přeshraniční nakupování, rozšířené nejprve v Jugoslávii (Terst) a později i v Maďarsku, skutečně otevřelo možnost srovnávat vlastní životní styl s rozvinutější konzumní kulturou.⁸⁷ Nicméně touha a shon po

86 Viz PITTAWAY, M.: *Eastern Europe 1939–1990*, s. 125; HEITLINGER, Alena: *Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. London, Macmillan 1979.

87 Viz DUDA, I.: *Pronađeno blagostanje* (viz pozn. 69); viz též VUČETIĆ, Radina: *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd, Službeni Glasnik 2012; VULETIĆ, Dean: *Popular Culture and Leisure*. In: SMITH, S. A. (ed.): *Oxford Handbook of the History of Communism*, s. 571–584 (viz pozn. *);

západním spotřebním zbožím se nemusely nutně vyvinout v „odpor“ vůči vládnoucím poměrům. Ve skutečnosti často potěšení z nabytého západního zboží, kombinované se specifickými způsoby jeho užívání a často i se značným symbolickým kapitálem, jenž z toho plynul, vytvořilo osobitou formu uspokojení, ne-li pocit štěstí v podmínkách „reálněsocialistické“ každodennosti. Jak zdůrazňuje sociální antropoložka Krisztina Fehérváryová, přímé kauzální spojení mezi vědomím konzumní podřadnosti a rozpadem legitimacy komunistické vlády neexistuje: „Nedostatek, nízká kvalita zboží a chudoba společně s vědomím, že jinde se žije v blahobytu, mohou nepříznivě působit v kterémkoli státě, samy o sobě se však nemusí stát základem politického jednání.“⁸⁸ Podobně je nesnadné určit, zda německo-německá konzumní propast nějak přímo ovlivnila stabilitu Honeckerova režimu. Oficiální cesty na Západ (*Westreisen*) byly na denním pořádku (byť jen pro prověřené kádry) a politbyro nevidělo žádný velký problém v tom, že většina obyvatel NDR večer co večer usedá k televizoru, aby sledovala západoněmeckou *Tagesschau*. Srovnávali se nejenom se „Západem“ coby vysněným ideálem, ale také s vlastní, povětšinou nuznou minulostí. Životní úroveň ve východním bloku po desetiletí stoupala, a i když Češi, Maďaři a východní Němci stavěli svou situaci do protikladu hlavně k západním Němcům a Rakušanům, poměřovali ji zároveň i s vlastní minulostí a s podmínkami v Rumunsku a Bulharsku, kam jezdili na dovolenou. S výjimkou Polska, kde vypukly protesty proti zvyšování cen potravin, nepředstavovala specifická podoba socialistického konzumerismu až do pozdních osmdesátých let pro komunistické vládcy přímou hrozbu. V roce 1989 se zhroutily všechny východoevropské režimy takřka současně, navzdory odlišným materiálním podmínkám a životní úrovni.

Kultura a ideologie

Jedním z dědictví národních hnutí „malých národů“ devatenáctého století bylo nahrazování politiky kulturou. Výsledkem ani tak nebylo, že by kultura byla političtější. Politika se spíše vyjadřovala v kulturních a často také v morálních kategoriích. Ve většině zemí východní Evropy hráli sociální nositelé kultury klíčovou roli v národním životě. Pojem „intelligence“ byl po celou dobu významný v Polsku, stejně jako ideál drobného, převážně s maloměstským prostředím spjatého vzdělance, „buditele“ v českém prostředí. Idea „jugoslavismu“ rovněž spočívala hlavně na kulturních koncepcích.⁸⁹ A konečně v Německu jak na východě, tak na západě přežíval i po druhé světové válce pojem *Bildung* jakožto směrdatný kulturní vzor hluboko do druhé poloviny dvacátého století. Toto úzké propojení kultury a národní

BORODZIEJ, Włodzimierz (ed.): „Schleichwege“: *Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*. Köln/R., Böhlau 2010. Čtyři studie vzešlé z projektu, jehož završením byl citovaný sborník, byly publikovány česky v časopise *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 3 (2010) v tematickém celku „Hranice a jejich přesahy ve východním bloku“.

88 FEHÉRVÁRY, K.: *Goods and States*, s. 455 (viz pozn. 69).

89 Srv. WHITE, George W.: *Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in South-eastern Europe*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2000, s. 236 n.

politiky utvářelo vývoj východní Evropy i po roce 1945. Léta 1956 a 1968 představovala nejen politické přelomy, nýbrž i kulturní vrcholy, kdy umělci a intelektuálové výrazně zasahovali do politické sféry. Nejednalo se ovšem o černobílý příběh o nezávislých vzdělancích kritizujících „moc“. Představa, že intelektuálové většinou zaujímali kritickou pozici ve vztahu k „moci“, formující „sféru pravdy“, jež byla prostá ideologie, je konečkonců jedním z klasických východoevropských mýtů.⁹⁰

Ve skutečnosti se „kultura“ a „ideologie“ ve dvacátém století vzájemně napájely, jak v komunistických a fašistických, tak i liberálních režimech. Komunistické hnutí mělo již hned při svém vzniku mnoho stoupců mezi spisovateli a dalšími umělci, Jaroslav Hašek budiž uveden jako nejznámější příklad. Ve dvacátých letech se rozvinulo bezpříkladně plodné soužití mezi komunistickou ideologií a moderním uměním, jež se projevilo například v moderní architektuře školy Bauhaus a jejích východoevropských žáků nebo v avantgardní poezii, reprezentované ať už Alexandrem Watem a Julianem Tuwimem ve Varšavě, nebo Vítězslavem Nezvalem a Jaroslavem Seifertem v Praze. Pro většinu národních kultur východní Evropy představovala dvacátá léta zlatý věk, jenž se už, snad s výjimkou let šedesátých, nikdy nevrátil. Ideologie v té době možná umění nediktovala, byla však jeho pevnou součástí nebo zázemím. Marxismus byl jednoznačně na vzestupu mezi spisovateli, kteří v něm a v komunistickém hnutí spatřovali účinného spojence a nástroj svých uměleckých ambicí. Úlohou avantgardního umění bylo konstruovat „revoluční subjekt“.⁹¹

Nástup stalinismu zkomplikoval tuto symbiózu, nejprve v politickém, později i v estetickém smyslu. Jak píše Alexej Kusák, vztah avantgardy a stalinismu je jednou z nejproblematictějších otázek dějin moderního umění. Na jedné straně se stalinistické stranické sekretariáty snažily využít umění pro svou radikální politiku, na druhé straně již hravost, vynalézavost a utopický rozlet avantgardy dvacátých let nepovažovaly za žádoucí. Například v československém případě však politické aspekty zprvu převážily nad uměleckou nezávislostí. Výrazem toho byl takzvaný Manifest sedmi, v němž někteří komunističtí spisovatelé protestovali proti nové linii KSČ po jejím pátém sjezdu v roce 1929. Nastala paradoxní situace, kdy „bolševizované“ stranické vedení bylo kritizováno spíše konzervativními realisty kolem Ivana Olbrachta, zatímco převážná část avantgardy v čele s Karlem Teigem a Vítězslavem Nezvalem postoj stalinistů v čele strany podpořila.⁹² Během třicátých let ovšem mezi stalinismem a avantgardou narůstalo napětí, jež nakonec vyústilo v definitivní rozchod, symbolicky zpečetěný Nezvalovým „rozpuštěním“ surrealistické skupiny v roce 1938. Válka a protinacistický odboj pak přivedly stranu a moderní umění opět dohromady, ale rány z minulosti zůstaly. Ti, kteří se do lůna strany nenavrátili,

90 Ke vztahu intelektuálů k politické moci viz BOZÓKI, András (ed.): *Intellectuals and politics in Central Europe*. Budapest, Central European University Press 1999.

91 Ke vztahu revolučního marxismu a meziválečné avantgardy nejnověji viz SHORE, Marci: *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968*. New Haven, Yale University Press 2006; SAYER, Derek: *Prague, Capital of the Twentieth Century: A Surrealist History*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2013.

92 KUSÁK, A.: *Kultura a politika v Československu, 1945–1956*, s. 80 nn. (viz pozn. 22).

se v padesátých letech často stali obětí represe, jako Závaš Kalandra, odsouzený a popravený v procesu s Miladou Horákovou.

Po válce a plnou měrou pak po vytvoření východního bloku v roce 1948 komunistické strany na krátkou dobu prohlásily „socialistický realismus“, tento estetický výraz pozdního stalinismu, za závazný umělecký styl. Teze o „zglajchšaltování shora“ je však nepřesná. Jistěže zuřily v této době kampaně jak proti avantgardě, tak proti „buržoaznímu“ umění. Například Karel Teige byl očerňován jako trockista a „lokaj imperialismu“ a doslova uštván k smrti. Vládnoucí strany a jejich kulturně-propagační oddělení se pokoušely podrobit si umění především institucionálním nátlakem a legislativními změnami. Zdaleka ne tak snadné ovšem bylo vytvořit nové socialistické umění a určit, jak by mělo vypadat. Žádné konkrétní estetické návody totiž zpočátku neexistovaly, anebo se měnily ze dne na den. Traduje se, že když se sovětské spisovatelé obrátili ve třicátých letech na Stalina o radu, jak má vypadat skutečný socialistický román, Stalin odpověděl lakonicky: „Pište pravdu.“⁹³ Navzdory sílící cenzuře tak stalinské umění bylo všechno, jen ne monolitní, a faktický vliv socialistického realismu by rozhodně neměl být přeceňován. Například československá kampaň za socialistický realismus ve výtvarném umění z konce čtyřicátých let narazila na účinný odpor umělců a její efekt byl v praxi velmi omezený. Co se estetického vyjádření týká, šla většina výtvarníků dokonce i v době nejtuzšího stalinismu svou cestou.⁹⁴

Destalinizace po roce 1956 na oficiální úrovni tu více, tu méně obnovila institucionální a tvůrčí volnost, a tento proces byl doprovázen – či poháněn – požadavky umělců zdola. Spisovatelé a literární kritici volali po nových přístupech k literatuře, které by nahradily stalinský „budovatelský román“, dožadující se ukončení ideologických simplifikací a naopak návratu subtilních psychologických postupů, které by dekomponovaly šablonu „socialistického hrdiny“. Namísto chrabrých skutků na kolbišti politiky a výroby měl nyní literární hrdina odrážet rozmanitost a rozporuplnost sociální skutečnosti. Jak to v roce 1963 vyjádřil český literární vědec Josef Hrabák: „Toto hrdinství je možno ukazovat v mnoha prostředích a v různých okolnostech, v mnoha specifických podmínkách. Kdyby však spisovatelé viděli podmínky všude stejné, pak by nemělo smysl psát romány.“⁹⁵

Příběhy i postavy se staly komplexnějšími a ambivalentnějšími. Partyzáni bojující proti nacistům prožívali v nových zpracováních morální a politická dilemata, která byla dílům socialistického realismu zcela cizí. Tato přeměna je zřetelná například ve filmech Aleksandra Petroviče *Tři* (1965) nebo Živojina Pavloviče *V pasti* (Zaseda, 1969): postava partyzána se zde komplikuje, zatímco vlastenectví a revoluční boj

93 Viz GROYS, Boris: Stalinismus jako estetický jev. In: *Výtvarné umění*, roč. 17, č. 3 (1992), s. 66–70, zde s. 66.

94 Srv. PETIŠKOVÁ, Tereza: *Československý socialistický realismus 1948–1958*. Praha, Gallery 2002.

95 HRABÁK, Josef: Úvahy o problematice žánrového povědomí v současné české próze. In: *Česká literatura*, roč. 11, č. 5 (1963), s. 375–391, zde s. 391.

ustupují do pozadí před hrůzami války.⁹⁶ Ján Kadár a Elmar Klos v *Obchodě na korze* (1965) rovněž pojednávají problém morálního dilematu tváří v tvář holokaustu velmi otevřenou formou, soustřeďující se na strach jako klíčovou komponentu prožitku války. Snaha zbavit válečné filmy přepjatého stalinského schematismu je k dokonalosti dovedena v postavě antihrdiny v Menclových *Ostře sledovaných vlacích* (1966). Hlavní hrdina Miloš se zapojuje do protifašistického odboje spíše nedopatřením než z odhodlání, zaměstnán více problémem předčasné ejakulace než bojem za osvobození. Ať pateticky, nebo komicky, mnoho z těchto filmů z šedesátých let problematizovalo ožehavou otázku kolaborace. Filmoví tvůrci tak reagovali na přemrštěnou ideologizaci a šablonovité hrdinství typické pro stalinismus, zároveň ovšem byli vedeni snahou najít „ztracený smysl“ socialistické revoluce. Tím si tyto filmy zachovaly určitý ideologický náboj. V některých východoevropských zemích byla od konce padesátých let ve filmu připuštěna umírněná kritika, pokud se týkala jistých „povolených“ oblastí, jako například byrokracie. Mnohé filmy z šedesátých a sedmdesátých let přinášely politické komentáře o současnosti, ať otevřeně jako Andrzej Wajda v *Muži z mramoru*, nebo nepřímě jako Miloš Forman v *Hoří, má panenko*. V každém případě by bylo chybou označovat tyto filmy jako „neideologické“. Zjednodušující pohled, v němž se liberální období vzkvétající svobodné kultury střídala s dobami temna, v nichž ideologie a represe ovládaly uměleckou tvorbu, je třeba revidovat. Destalinizace automaticky nepřinesla osvobození kultury od ideologie, nýbrž spíše nově uspořádala jejich vzájemný poměr, podkopávajíc velký utopický projekt socialistické revoluce a utváření „nového člověka“. Spisovatelé, výtvarní umělci a filmoví tvůrci se odvraceli od ideologických schémat ke všednímu dni. Co do estetických postupů se tento posun nejmarkantněji projevil tím, že dřívější jednotný hlas vševědoucího vypravěče byl roztržěn do množství malých dějových linií. Typickou metodou se stalo fragmentované „vyprávěné vyprávění“, jak je mistrně uplatňovali ve svých příbězích – odehrávajících se ať už v pražské hospodě, či na bosenském divanu – Bohumil Hrabal a Ivo Andrić.⁹⁷

Mýlili bychom se však, kdybychom tento obrat označili za úplný konec ideologie v umění. Sestup z výšin budování nového světa do zdánlivě banální každodennosti a jejích rozporů neznamenal úplný odvrát od utopie. To, co se v (nejen) umělecké obrazotvornosti dělo, lze lépe popsat jako přechod od „programatické“ k „procesuální“ utopii. Nové vnímání utopie odmítlo „velký plán“ budoucí dokonalé společnosti, opouštějíc fantaskní ideály a mytické obrazy jako formu estetického vyjádření. Namísto toho se poststalinské umění zakládalo na neurčitosti a otevřenosti lidského života, na nejednoznačnosti a rozporuplnosti dějin. Řečeno s filozofem Ernstem Blochem, byla poststalinská utopie v umění neustálým a otevřeným procesem

96 Srv. EAGLE, Herbert J.: East European Cinema. In: RAMET, Sabrina P. (ed.): *Eastern Europe: Politics, Culture, and Society since 1939*. Bloomington, Indiana University Press 1998, s. 330–351, zde s. 334–345.

97 K Hrabalovi a Andrićovi viz např. CATALANO, Alessandro: *Rudá záře nad literaturou: Česká literatura mezi socialismem a undergroundem (1945–1959)*. Brno, Host 2008, s. 343–372; VUCINICH, Wayne S. (ed.): *Ivo Andrić revisited: The bridge still stands*. Berkeley, University of California Press 1995.

zobrazování toho, co ještě není.⁹⁸ Socialistická utopie poststalinické doby se projevovала zejména v ideologicky méně spoutané každodenní práci a ve víře v lepší svět, jehož však nemělo být dosaženo za každou cenu.

Takto uspořádaný vztah mezi kreativním uměním a utopickou ideologií zůstal s určitými modifikacemi v platnosti i v pozdním socialismu, ať v Husákově „konsolidaci“, Honeckerově „rozvinutém socialismu“, nebo Kádárově „gulášovém komunismu“. Výklad potlačení pražského jara coby definitivního konce jakékoli socialistické utopie je, alespoň pokud jde o umění, podle mého soudu přemrštěný. I ta nejvíce „znormalizovaná“ léta například umožnila vznik kritické kinematografie, jež se po roce 1989 vlivem komercializace a primátu povrchní zábavy stala vzácným zbožím. Ve většině zemí východní Evropy umělci pokračovali i v pozdním socialismu v kritickém prošetřování stalinistické minulosti a v hledání autenticity tváří v tvář rozporům každodenního života, nyní zejména pokud šlo o postavení žen nebo mezigenerační napětí.⁹⁹ Feministická tematika sice nebyla ztvárňována tak názorně a barvitě jako ve filmech Věry Chytilové nebo Mártý Mészárosové z šedesátých let. Nicméně například filmy Marie Poledňákové pojednávající otázku otcovství, byť prostřednictvím lehkého žánru rodinné veselohry, obsahovaly určité kritické pnutí, stejně jako filmy zpracovávající tematiku dětských domovů, domácího násilí nebo alkoholismu.¹⁰⁰ V osmdesátých letech se k novým tématům přiřadilo odcizení přetechnizované společnosti a vidina ekologické katastrofy (*Co je vám doktore* Víta Olmera, 1984), jakož i apokalyptické antiutopie (*Sexmise* Julia Machulského, 1984). Jiní tvůrci zase zkoumali životní svět dělnické mládeže a nevyhýbali se ani ožehavým tématům šikany nebo násilí (*Mezek* Vladimíra Drhy, 1985).¹⁰¹ Sociální kritika z období pozdního socialismu, spočívající na této osobité symbióze kultury a ideologie, pokračovala v druhé polovině osmdesátých let, a míra její přímocárosti stoupala s postupující glasností, kdy bylo možno dotknout se nově se vynořivších témat jako korupce, drogové závislosti nebo násilné kriminality (*Pavučina* Zdeňka Zaorala, 1986; *Proč?* Karla Smyczka, 1987). Kieślowského *Krátký film o zabíjení*

98 BLOCH, Ernst: *Subjekt-Objekt: Erläuterungen zu Hegel*. Berlin, Aufbau-Verlag 1952, s. 212 n.; HUDSON, Wayne: *The Marxist Philosophy of Ernst Bloch*. London, Macmillan 1982, s. 100; LEVY, Ze'ev: Utopia and Reality in the Philosophy of Ernst Bloch. In: *Utopian Studies*, roč. 1, č. 2 (1990), s. 3–12, zde s. 5.

99 Viz BREN, P.: *Zelinář a jeho televize*, s. 160 n. (viz pozn. 61); viz také KRAFT, Claudia (ed.): *Geschlechterbeziehungen in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg: Soziale Praxis und Konstruktionen von Geschlechterbildern*. München, Oldenbourg 2008.

100 Namátkou lze uvést české filmy *Indiáni z Větrova* (1979) a *Ikarův pád* (1977) nebo polské *Pohoštění pro deset osob plus tři* (1973), *Smyčka* (Peřla, 1957), *Na plně obrátky* (Na całość, 1986), *Karate po polsku* (1982). Do tohoto kontextu patří též tzv. film morálního neklidu v polské kinematografii druhé poloviny 70. let, zejména díla Krzysztofa Zanussiho, Agnieszky Hollandové a Felikse Falka. Právě v této filmové produkci se ukazovalo, že ideologie platila „na papíře“ (důležitá byla replikace formy), nikoli ale „v praxi“: filmy nelíčily násilí nebo alkoholismus jen jako import ze Západu nebo pozůstatek z předsocialistických dob, nýbrž otvíraly otázky odpovědnosti rodičů nebo vzdělávacích institucí za tyto problémy, což bylo v rozporu s oficiální doktrínou.

101 Za tento odkaz děkuji Martinu Francovi.

z roku 1988 korunoval tento rozmach kritické, nekonformní kinematografie ve východním bloku.

V jakém poměru však byly tyto umělecké projevy k „socialistické utopii“? Je zřejmé, že pranýřovaly konkrétní nešvary a nedostatky „reálněsocialistické“ společnosti. Nicméně opustíme-li zploštělou nálepku „oportunismu“, nadhazuje samotné toto vynakládání sil do kritiky socialistického systému otázku, do jaké míry oficiální umělci brali „socialismus“ vážně a nakolik se zasazovali za jeho vylepšování. Tím, že se kriticky zabývali dílčími problémy života v socialismu, aniž by zpochybňovali jeho základní hodnotové ideály, živilí – někteří vědomě, jiní bezděky – víru v legitimitu stávajících poměrů. Teprve na konci osmdesátých let se tento ideologický konsenzus rozpadl, když do té doby převážně loajální „kulturní fronta“ začala masivně zpochybňovat oficiální jazyk socialismu.¹⁰² Jistěže lze namítnout, že pozdní socialismus byl především dobou zcela nepolitické popkultury, prosté jakýchkoli ideologických poselství. To však nebyla žádná východoevropská specialita. Když Karel Gott zpíval své písně o lásce a štěstí, sekundoval mu jeho rakouský protějšek Udo Jürgens šlágru jako *Das war ein super Sommer* a Ital Drupi fascinoval východní i západní Evropu nezapomenutelným hitem *Sereno è*. Zde jen stěží lze najít nějaký politický obsah. Na druhé straně ovšem ve východní Evropě narozdíl od Západu v osmdesátých letech i nadále vzkvétal specifický žánr protestsongu s Jaromírem Nohavicou, Vladimírem Mertou, Wolfem Biermannem nebo Jackem Kaczmarským. Teprve po roce 1989 se kritický protestsong dostal na sestupnou dráhu.

Zakončeme tento přehled kacířskou otázkou: nepomáhaly ideologické tlaky a cenzura produkovat kritičtější umění než poměry bez ideologicky řízené kultury? Vezměme si jako příklad východoevropskou kinematografii. Tvrdit, že po pádu komunismu kritické zaměření filmů zesílilo, by bylo pošetilé, a jen málokdo by asi prohlásil, že Wajdovy nebo Menzelovy filmy natočené po roce 1989 jsou pronikavější a „svobodně“ kritičtější než ty z minulého režimu. Pokusy mladší generace filmově se vyrovnat s komunistickou minulostí – které bychom mohli nahlížet jako obdobu toho, jak se generace šedesátých let vypořádala se stalinismem – vylodily hlavně líbivé barvotisky jako německý *Goodbye, Lenin!* nebo české *Pelíšky*. Protestní zpěváci, dříve tak kreativní a kritičtí, většinou ztratili v nové době schopnost uchopovat závažná témata a jejich význam upadal. V roce 1989 se sice zhroutil komunistický režim, ale s ním zanikl i systém, jenž provokoval a plodným způsobem iritoval mnoho umělců. Je ironií dějin, že s rozpadem dominantní ideologie a jejích represivních pák dočasně – platí to hlavně pro devadesátá léta – upadlo i kritické poslání umění. Pád východoevropského komunismu a následné formování nového režimu jsou dobré příklady vývoje, ve kterém rozpad určitých mocenských tlaků na uměleckou tvorbu paradoxně snižuje její kritický účinek. Ostatně již starý dobrý Jacob Burckhardt, zamýšleje se nad bídným stavem absolutistického Španělska,

102 Viz PULLMANN, M.: *Konec experimentu*, s. 115–132 (viz pozn. 58).

kdysi poznamenal: „Nezdá se, že by Španěly útlak ze strany státu a inkvizice jakkoli vnitřně pokořoval; jejich největší umělci a básníci spadají do tohoto období.“¹⁰³

Komunismus jako zrcadlo evropské moderny

S narůstajícím odstupem od pádu komunismu začínáme pohlížet na jeho jednotlivé aspekty jinak než před pětadvaceti lety. Ještě v roce 1998 mohla politoložka Sabrina Rametová kriticky poznamenat, že „v komunistické východní Evropě existovalo úzké propojení mezi politikou a ekonomikou“.¹⁰⁴ Z perspektivy roku 2015 lze opáčit, že právě v tomto ohledu se změnilo vlastně jen málo, vezmeme-li v potaz všudypřítomné prorůstání politiky s „byznysem“ a bezpříkladnou míru korupce, jež se paradoxně v některých východoevropských zemích po vstupu do Evropské unie ještě rozrostla, jakmile začaly přitékat bruselské subvence. Tento neblahý vývoj dobře koresponduje se závěrem maďarského historika Ivána Bérenda, podle něhož lze dějiny východní Evropy v druhé polovině dvacátého století popsat jako „objížďku z periferie na periferii“.¹⁰⁵ Toto hodnocení je pochopitelně diskutabilní, tak jako podobně řízné soudy jiných vykladačů východoevropského komunismu. Nesporné ovšem je, že čtvrtstoletí po svém pádu se komunismus stává historií v pravém slova smyslu. Po více než dvou dekadách, v nichž se dějepiscevtví zmítalo spory o kolektivní paměť, nastal čas pohlédnout na východoevropský komunismus z rankeovské perspektivy jako na epochu stojící „bezprostředně u Boha, jejíž hodnota nespočívá v tom, co z ní vzhází, nýbrž v její samotné existenci“¹⁰⁶ – tedy jako na dobu, kterou je nutno chápat v jejích vlastních kategoriích, a zároveň klást do souvislostí s celkovým vývojem evropských a světových dějin. Předpokladem této operace je, že opustíme výklad komunismu coby odchylky z cesty evropské moderny, coby prologu nebo parenteze triumfálního proudu dějin. V analytické rovině lze východoevropskou zkušenost komunismu využít jako výchozí bod širšího komparativního studia pozdního novověku, jak v Evropě, tak i za jejími hranicemi. Východoevropský komunismus nebyl „deformací“ moderny, nýbrž jednou z jejích osobitých forem, a jako takový může sehrát stěžejní úlohu v promyšlení toho, co moderna vlastně znamená.¹⁰⁷ Historici by se proto měli kriticky vypořádat s těmi zakořeněnými pohledy na dvacáté století, které otrocky lpějí na statických

103 BURCKHARDT, Jacob: *Über das Studium der Geschichte* (1868/1873). In: HARDTWIG, Wolfgang (ed.): *Über das Studium der Geschichte*. München, Deutsche Taschenbuch-Verlag 1990, s. 120–152, zde s. 136.

104 RAMET, Sabrina: Introduction. In: TÁŽ (ed.): *Eastern Europe*, s. 1–14, zde s. 3 (viz pozn. 96).

105 BEREND, T. I: *Central and Eastern Europe, 1944–1993*, s. x–xvii (viz pozn. 24).

106 RANKE, Leopold von: *Über die Epochen der neueren Geschichte: Vorträge dem Könige Maximilian II. von Bayern im Herbst 1854 zu Berchtesgaden gehalten. Vortrag vom 25. September 1854*. In: SCHIEDER, Theodor – BERDING, Helmut: *Historisch-kritische Ausgabe*. München, Oldenbourg 1971, s. 60.

107 Viz PLAGGENBORG, Stefan: *Schweigen ist Gold: Die Modernetheorie und der Kommunismus*. In: *Osteuropa*, roč. 63, č. 5–6 (2013), s. 65–78.

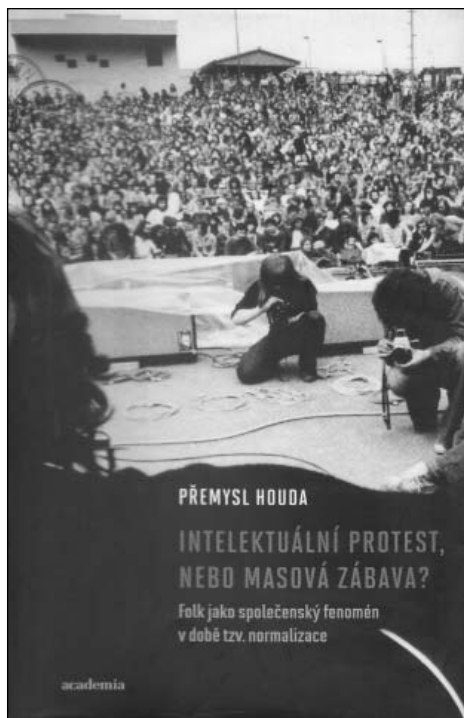
protikladech jako Východ a Západ, diktatura a demokracie, a tak dále. Měli bychom se konečně odpoutat od normativních kategorií z doby studené války a komparativně zkoumat soupeřící společensko-politické systémy pozdní moderny – kapitalismus, státní socialismus nebo postkolonialismus – nikoli jako přísně oddělené „bloky“, nýbrž jako globální spleť politických, hospodářských a kulturních vazeb. Jak argumentují historické antropoložky Sharad Chariová a Katherine Verderyová: „Tento komplexnější analytický rámec, jenž lépe odpovídá situaci po skončení studené války, vybízí ke srovnávacímu výzkumu minulých i současných imperiálních formací a umožňuje vidět v souvislostech evropské říše předcházejících staletí, impéria z doby studené války a jejich vazalské státy ve třetím světě, nadnárodní korporace z konce dvacátého století, jakož i transformující se kapitalismus století jedenadvacátého.“¹⁰⁸ Právě v této perspektivě by se východní Evropa mohla zbavit stigma periferie. Čtyři zde pojednané „základní rozpory“ východoevropského komunismu mohou poskytnout konceptuální a narativní aparát pro srovnávací studium utváření, trvání a pádu moderních společensko-politických formací.

Zápas o interpretaci východoevropského komunismu samozřejmě není zdaleka u konce. Tak jako v případě dějepisných výkladů Francouzské revoluce nebo nacistismu nebude ani komunismus nikdy plně „vysvětlen“, neboť měnící se politické a intelektuální klima bude vždy znovu a znovu vznášet nové otázky a poskytovat nová hlediska na události, jež byly již mnohokrát předmětem bádání. V tomto smyslu si komunismus do budoucna zachová svou roli zrcadla evropské moderny a jejích vnitřních rozporů. Budoucí historikové moderní Evropy by si proto měli pokaždé připomínat to, co o životě v komunismu napsal Iván Bérend: „Občas byl dost nesnesitelný a děsivý, ale vždycky nesmírně zajímavý.“¹⁰⁹

108 CHARI, Sharad – VERDERY, Katherine: Thinking between the Posts: Postcolonialism, Post-socialism, and Ethnography after the Cold War. In: *Comparative Studies in Society and History*, roč. 51, č. 6 (2009), s. 6–34, zde s. 21.

109 BEREND, T. I.: *Central and Eastern Europe, 1944–1990*, s. x.

Tři hlasy k jedné knize
Konfrontace – kontrasty – kontexty

Diskuse

Intelektuální protest proti masové produkcí historických děl aneb Obsah a kontext znevažující (nejen) jednu knihu a jedno téma

Zdeněk R. Nešpor

HOUDA, Přemysl: *Intelektuální protest, nebo masová zábava? Folk jako společenský fenomén v době tzv. normalizace.* (Šťastné zítřky, sv. 12.) Praha, Academia 2014, 239 stran, ISBN 978-80-200-2353-7.

Pominu-li politické dějiny, jejichž studium stále hraje prim, avšak jejichž „export“ se z pochopitelných důvodů valně nedaří, moderní česká společnost věru nemá mnoho specifického, co by mohla nabídnout širšímu kulturnímu společenství. Ačkoli to není jediný důvod „zápecnictví“ většiny české historické obce, jejíž publikační obzor sahá nanejvýš do sousedních zemí, většina z nás neumí, nechce nebo nemůže „prodat“ ani to málo, čím naše společnost vskutku výjimečná byla a co by přispělo k obecnému obohacení, i když třeba někdy jen ve formě odstrašujícího příkladu. Ještě horší však je, že si mnohá specifika české kulturní a sociální historie neuvědomujeme ani sami, a pokud je vůbec studujeme, jde o zájem jednotlivců. Příkladem budiž – bez nároku

na úplnost a se záměrem o postižení co možná široké palety témat¹ – třeba meziválečné a pak „normalizační“ trampské hnutí,² fenomén chatařství a (zejména) chalupářství,³ meziválečná a krátce poválečná sociální politika,⁴ intelektuální boom šedesátých let, snad nejvýrazněji se projevující prostřednictvím dialogů mezi marxistickými a křesťanskými mysliteli,⁵ nebo výjimečné řešení posledních věcí člověka spočívající v masovém rozšíření a faktické standardizaci pohřbů žehem.⁶ V případě sociokulturních fenoménů čtyřiceti let komunistické vlády se nicméně začíná blýskat na lepší časy díky akademické edici Šťastné zítřky, byť je zatím spíše souborem dílčích postřehů a témat než ucelenou řadou, její kvalita má k vyrovnanosti daleko a na čtenáře mnohdy působí víc jako zdroj nostalgických vzpomínek než shrnutí dlouhodobé a komplexní výzkumné práce.

Výše uvedené příklady do Šťastných zítřků a namnoze ani jinam zatím cestu nenašly. A to přesto, že jde o velká témata, jež by mohla mít mezinárodní (nejen) akademickou rezonanci a současně přispět k zásadní sebereflexi současné české společnosti, o témata, jež sice neleží zcela ladem, ke škodě věci jsou však na okraji pozornosti zdejšího akademického bádání. Příznačně se jim také častěji věnují autoři zakotvení mimo standardní instituce historického výzkumu nebo přímo z jiných oborů. Možná je to všechno i tím – nechť laskavý čtenář promine autorovi jeho obsesi – že většina uvedených (a dalších) témat tak či onak souvisí se zvláštním, sotva však hlouběji reflektovaným vztahem moderních Čechů k náboženství.⁷ Výsledkem každopádně je, že zatímco diskutujeme o každé marginálii politických dějin nebo biografii „českých výtečnicků“, diskuse nad těmito tématy nemohou probíhat už jen proto, že se jim sotvakdy věnuje víc než hrstka vzájemně spřízněných autorů.

- 1 Výběr je přirozeně určen i subjektivními hledisky a mírou (ne)znalosti autora, v žádném případě proto nemůže být považován za hodnotící. Ke každému z témat uvádím jen ilustračně jednu z (obvykle četných) prací „relevantního“ (viz níže) autora či autorů.
- 2 ALTMAN, Karel: Trampové a moc: K problematice postavení trampských hnutí ve společnosti od počátku dvacátých let do současnosti. In: *Český lid*, roč. 87, č. 3 (2000), s. 223–238.
- 3 SCHINDLER, Petra: Chatařství a chalupářství. In: ČORNEJOVÁ, Alžběta (ed.): *Volný čas v komunistickém Československu: Dokumentační výstava*. Praha, Pražská edice 2010, s. 36–43; srv. již LIBROVÁ, Hana: Dva typy druhého bydlení v ČSR. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. (Řada G – Sociologica, č. 19.) Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1975, s. 53–64.
- 4 RÁKOSNÍK, Jakub – TOMEŠ, Igor a kol.: *Sociální stát v Československu: Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*. Praha, Auditorium 2012.
- 5 LANDA, Ivan – MERVART, Jan a kol.: *Proměny marxisticko-křesťanského dialogu*. Praha, Filosofie 2015 (v tisku).
- 6 NEŠPOR, Zdeněk R. – NEŠPOROVÁ, Olga: „V žáru lásky se život započal – v žáru ohně se končí“: Čtyři pohledy na vývoj křesťanského hnutí v české společnosti. In: *Soudobé dějiny*, roč. 18, č. 4 (2011), s. 563–602.
- 7 Srv. NEŠPOROVÁ, Olga – NEŠPOR, Zdeněk R: Religion: An Unsolved Problem for the Modern Czech Nation. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 45, č. 6 (2009), s. 1215–1237; v obecnějším kontextu NEŠPOR, Zdeněk R.: *Přiliš slábi ve víře: Česká ne/religiozita v evropském kontextu*. Praha, Kalich 2010; k problémům (českého) akademického studia religiozity TÝŽ: *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu*. Praha, Scriptorium 2008.

Častěji jde o „životní téma“ jednotlivce, který může o ne/správnosti vlastního pohledu na minulost na patřičné úrovni rozprávět nanejvýš se zrcadlem.

Aby toho nebylo málo, polistopadové české dějepisectví je ve své většině trvale podezřívavé vůči jakýmkoli teoretickým konceptům a hlubší metodologické reflexi,⁸ nebo jich – což vyjde nastejno – není schopné. Absence teoretického ukotvení výzkumu je pak řešena dvojnásobným způsobem. Zaprvé – v historické obci „standardněji“ a s dlouholetou „praxí“ – prostřednictvím důsledné orientace na prameny a jejich co možná věrné, nanejvýš kontextuálně ukotvené „převyprávění“. Namísto tematizace intelektuálně podnětných a společensky či akademicky, v neposlední řadě třeba i metodologicky zajímavých problémů se opisují archivy (nebo sbírají rozhovory s pamětníky v případě fenoménů novějších dějin). Vzhledem k rozsahu a míře zpracování jejich fondů s tím vystačíme ještě dlouho, a dokonce nám to umožňuje jistou blahosklonnost: při honbě za ještě nepopsanými („neopsanými“) tématy dáváme prostor i „amatérům“, badatelům stojícím mimo hlavní proud akademického dějepisectví nebo i mimo akademickou obec. I když se na ně většina historiků dívá svrchu, citace příslušných spisů se v poznámkovém aparátu hodí vždycky; jejich užitečnost je však vnímána jen v materiálové rovině, ačkoli by v některých případech mohly být vysoce podnětné i svou metodologií a/nebo teoretickým zázemím.

Druhou – v očích autora při své absolutizaci neméně špatnou – cestou je implicitní přiznání vlastní nedokonalosti a více než pošilhávání po zahraničních, v současnosti především západních vzorech. Tato cesta, která byla načas opuštěna spolu se „vzory“ východními, užívanými víceméně ritualizovaně a bez zájmu, natož porozumění (v mnoha případech ovšem oprávněně, protože nebylo čemu v nich porozumět a jak je smysluplně využít), stoupá v oblibě mezi částí mladších historiků i dalších humanitních a sociálních vědců. Umožňuje jim rovněž jisté diskuse, třebaže začasť jen v rámci obdobně smýšlejících „sekt“ mezinárodního akademického pole. Nese sebou nicméně přinejmenším dvojitý úskalí. Ateoretičnost a nezájem o metodologii vedou k tomu, že apriorní základy historické práce – včetně volby témat hodných poznání – jsou přebírány (nechci-li napsat přímo: bezduše kopírovány) odjinud, bez vědomí jejich možných omezení a hlubší reflexe ne/validity pro českou společnost. V komparativních diskusích se to totiž neprojevuje a mezi obdobně smýšlejícími nepozná, zvláště když čeští pretendenti obvykle nestojí příliš vysoko na hierarchickém žebříčku příslušného akademického klanu. S tím ostatně souvisí i druhý problém, totiž primárně materiálová exploatace fenoménů českých dějin, jejichž význam se z mezinárodní srovnávací perspektivy smrskává do zajímavého konkrétního proti/příkladu na úrovni poznámky pod čarou. Naši „borci“, vydávši se touto cestou, se pak mohou chlubit citací v předním světovém díle, aniž by hladina poznání „utrpěla“ byť jen minimálním navýšením.

8 Srv. např. BENEŠ, Zdeněk: Obtížné pojmy, či pojmy na obtíž? Teorie a filozofie dějin v české historiografii. In: HOLZBACHOVÁ, Ivana a kol.: *Filozofie dějin – problémy a perspektivy*. Brno, Masarykova univerzita 2004, s. 71–86; HORSKÝ, Jan: O smyslu dějepisu aneb Braňme se faktografům. In: *Dějiny a současnost*, roč. 28, č. 5 (2001), s. 2–4.

Vrátíme-li se na začátek těchto nesoustavných, aniž pak vyčerpávajících úvah, je zjevné, že stoupcem obou cest spolu málokdy komunikují, natož aby diskutovali. Při realizaci svých individuálních publikačních strategií, jak se dnes nepěkně říká, si „do zelí nelezou“ a jiné důvody zjevně nemají. Comtova údajná „cerebrální hygiena“, spočívající v odmítání číst jakékoli jiné autory, byla povýšena na akademický standard, třebaže k ní v naprosté většině vedou především vysoce „praktické“, utilitární důvody.⁹ Výjimky potvrzující pravidlo nechť prominou, stačí však vzít do úvahy aktuální množství recenzí a citací, jejichž autoři citované dílo vskutku přečetli, vzhledem k velikosti současné vědecké a vědecko-pedagogické obce.¹⁰

Třebaže tyto úvahy mají obecnější platnost – aniž by si jejich autor dělal iluze, že svým stěžováním cokoli změní – můžeme je na tomto místě vztáhnout k dílu Přemysla Houdy *Intelektuální protest, nebo masová zábava?*. Nemá tím být řečeno, že tato práce představuje snad nějaký exemplární příklad naznačených úskalí, jež provázejí valnou část tuzemské historické produkce, zároveň se však v tomto ohledu z mainstreamu ani zřetelněji nevymyká; namísto ní by zde mohl figurovat mnohý jiný titul z novinek české historické literatury.

Houdovou zásluhou se do centra pozornosti (konečně!) dostal český folk šedesátých až osmdesátých let, hudební žánr stylově, strukturně i svým společenským ohlasem značně překračující kategorii populární hudby. Folk nepochybně představoval jak vzhledem ke svému rozsahu a délce trvání, tak i míře společenské recepce (kvalitativní hodnocení ponechme pro jeho subjektivní charakter stranou, rozhodně by však nemuselo být špatné) jedno z významných specifíků moderní české společnosti, které by mohlo a mělo budit pozornost nejen v naší kotlině. Jeho akademická reflexe byla přitom dosud velmi nedostatečná¹¹ a diskuse o něm

9 Sarkasticky by bylo možné v nadsázce říci, že jediný důvod vedoucí ke čtení je – plagování; k tomu srv. PEŠEK, Jiří: Podvod jako vážný problém světové vědy i aktuální české historiografie. In: *Český časopis historický*, roč. 112, č. 3 (2014), s. 497–511.

10 V případě historie není zřejmě k dispozici žádná analýza, pro sociologii srv. NEŠPOR, Zdeněk R.: Před ¾ stoletím... Kvantifikovaný esej o časopisecké produkci české sociologie před nástupem marxismu a dnes. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 43, č. 2 (2007), s. 397–422.

11 Pominu-li poměrně početnou publicistiku, na prvním místě samozřejmě z pera Jiřího Černého, a publikované vzpomínky, tak české folkové hudbě se po roce 1989 jen okrajově věnovali někteří muzikologové (KOTEK, Josef: *Dějiny české populární hudby a zpěvu 19. a 20. století*, sv. 2. Praha, Academia 1998, s. 339–344; VLČEK, Josef: Hudební alternativní scény sedmdesátých až osmdesátých let. In: ALAN, Josef (ed.): *Alternativní kultura: Příběh české společnosti 1945–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001, s. 201–264); širě orientované studie muzikoložky Heleny Pavličkové a pedagoga Josefa Prokeše dosud zůstaly ne zcela naplněným příslibem (PAVLIČKOVÁ, Helena: The History of Czech Modern Folk Music. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Philosophica-aesthetica*, č. 19. Olomouc, Univerzita Palackého 2000, s. 113–122; PROKEŠ, Josef: *Česká folková píseň v kontextu 60.–80. let 20. století*. Brno, Masarykova univerzita 2011, 1. vydání 2003). Dále je k dispozici rozbor religiózních prvků (i funkcionálně pojatých) ve folkové hudbě z pera autora tohoto příspěvku, který kvůli absenci jiných zdrojů nechťně supluje obecnější historickou analýzu: NEŠPOR, Zdeněk R.: *Děkuji za bolest... Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2006.

prakticky úplně chyběla, protože část autorů preferovala „světovější“ témata – z oblasti populární hudby kupříkladu rock'n'roll a nejnověji některé marginální žánry, respektive společenské skupiny – a zbytek byl materiálově ponořen v něčem jiném. Titul *Intelektuální protest, nebo masová zábava?* proto představuje záslužné a pozornosti hodné vykročení k jednomu z velkých témat moderní české společnosti.

Hned na tomto místě však dlužno zmínit rovněž stíny. První skutečný pokus o historické postižení tohoto fenoménu je dílem jednotlivce, jemuž nepředcházela žádná širší diskuse a jehož autor sotva reflektuje i to málo, co už bylo napsáno. Navíc jde o začínajícího historika, který má s výše uvedenými „amatéry“ společnou neznalost nebo nedůvěru vůči svým jinak orientovaným předchůdcům, stejně jako vůči teorii a metodologii historické práce, jež mu namnoze splývá se „svědectvím archivů“ (a orálněhistorických pramenů). Je orientován právě na jednu konkrétní, „svou“ oblast bádání¹² a nedělá si hlavu s tím, že nechte (nečetné) jiné autory, domácí ani zahraniční.¹³ Bude-li v tom pokračovat dál, ve smyslu mých stesků má šanci dotáhnout to na „profesora folkologie“, aniž bych tím chtěl význam jeho práce, či dokonce tématu jakkoli zlehčovat. Snad je jen škoda, že všechno toto (a budoucí) úsilí by mohlo přinést něco víc – autorovi, čtenářům i společnosti.¹⁴

* * *

Houda svou knihu charakterizuje jako „mozaiku typologicky různě vystavěných kapitol“ (s. 10 n.), musíme ji proto projít právě po jednotlivých kapitolách, věcně obvykle spojovaných do návazných dvojic. V první a druhé kapitole autor popisuje ideologické a legislativní usměrňování populární hudby, od počátku uplatňované komunistickým režimem, a to včetně konkrétních institucionálních opatření, jejichž cílem bylo prosazovat „náležitou“ hudbu. Stálo by přitom za zmínku, že kromě estrád po sovětském vzoru šlo v padesátých letech především o „kult lidovek“, což samozřejmě nadlouho, přinejmenším po většinu následující dekády, ovlivnilo i vztah folkařů k nim. Naopak „imperialistickou diverzí“ byl zpočátku jazz a později rock'n'roll, kdy (zejména v prvním případě)¹⁵ autor prostřednictvím dobových

12 Houda již zpracoval knihu o volném svazku písničkářů Šafrán (HOUDA, Přemysl: *Šafrán: Kniha o sdružení písničkářů*. Praha, Galén 2008). Jde o dílo záslužné, potýkající se ovšem s velmi podobnými problémy jako *Intelektuální protest, nebo masová zábava?*.

13 Zůstaneme-li jen u citovaných (víceméně) současných domácích autorů, Houda patrně nezná Kotka ani Prokeše, v případě Heleny Pavličíkové cituje její diplomní práci, ne však už další texty, a knihu *Děkuji za bolest...* využívá velice nedostatečně, jako by četl jen úvodní kapitoly (srv. citace na s. 99 a 103).

14 Rád na tomto místě přiznávám, že jsem jako jeden z odborných lektorů (dvakrát) posuzoval Houdův rukopis pro Ediční radu Akademie věd ČR, a mnohé mé výhrady pramení ze zhrzenosti nad tím, že autor meritorní podněty z posudků prakticky nevyužil.

15 Rock'n'rollu se z podobné perspektivy, ovšem v rámci širšího pojetého výkladu, věnoval především Miroslav Vaněk (VANĚK, Miroslav: *Byl to jenom rock'n'roll? Hudební alternativa v komunistickém Československu 1956–1989*. Praha, Academia 2010; k tomu srv. i mou recenzi v *Sociologickém časopise / Czech Sociological Review*, roč. 47, č. 1 (2011), s. 184–187).

dokumentů a vzpomínek pamětníků plasticky rekonstruuje ideologické i mocenské zásahy proti (nechtěnému) „degenerovanému umění“. Připomíná, že strukturně podobná kritika jazzu zazněla už z úst nacistických ideologů, i to, že „stejně generační sváry byly ... pozorovatelné i na Západě“ (s. 56), což se projevilo kupříkladu v argumentaci některých amerických evangelikálů; dodal bych jen, že právě v posledně uvedených případech vůbec nemuselo jít o generační, nýbrž o primárně hodnotový a sociálněorganizační střet. Závažnější jsou nicméně tři jiná opominutí.

Paleta „nechtěných“, a tudíž mocensky marginalizovaných žánrů byla přinejmenším v padesátých letech rozsáhlejší – zahrnovala kupříkladu i kabaretní kuplety nebo tramské písničky, proti nimž obvykle nešla použít stejná argumentace ani mocenské prostředky jako proti jazzu. S „jazzovou základnou“ hudebních omezení, již prezentuje Houda, proto nevystačíme. Nadto je – zadruhé – sporné, zda a nakolik byla tato omezení reálně uplatňována v období takzvané normalizace, o něž jde autorovi především. Příznačné je už jen to, že legislativní opatření se prakticky výlučně týkala hudebních skupin a jejich vystoupení spojených s tanečními zábavami, zatímco pozdější folk byl z velké míry spojen s jednotlivci a jinými typy produkce. Autor uvádí, že omezující nástroje pocházely z padesátých, nejpozději šedesátých let a pak už se výrazněji neměnily – nutno však také říci, že se podstatně lišilo jejich ne/uplatňování v praxi. Konečně zatřetí nelze tak úplně „přeskočit“ léta šedesátá: právě tato dekáda byla obdobím zrodu českého folku, a to hned v několika dost odlišných formách (šlo přinejmenším o ohlasy amerického folkového revivalu à la Spirituál kvintet, dále o písničkáře na divadelních prknech – raného Karla Kryla nebo třeba Vodňanského & Skoumala, nejpozději i o „české hippies“ ztělesněné Jaroslavem Hutkou), jejichž protagonisté volili různé strategie tvorby i veřejného vystupování, což také působilo obtíže při snahách o jejich postižení – jak v podobě nějaké formální definice českého folkového hnutí, která v Houdově knize fakticky absentuje, tak ve druhém významu represivního tlaku, jemuž scházely snadno použitelné a pro celý žánr jednotné nástroje.

Sociální kontext takzvané normalizace, na niž Houda svou knihu zaměřil, přibližují třetí a čtvrtá kapitola, vystavěné opět na kombinaci svědectví dobové publicistiky, archivních dokumentů a pamětnických vzpomínek. Pozitivní je, že text není příliš „přetížen fakty“, která jen ilustrují pokus o narativní ztvárnění doby „bezčasí“ a marginalizačních opatření proti protestní hudbě, má to však i svá úskalí. Rada pramenně a/nebo kontextuálně nedoložených tvrzení působí zkratkovitě nebo nepromyšleně. Netvrdil bych například, že „udělat ‘pořádek’ v hudbě bylo nejobtížnější“ ve srovnání s filmem a literaturou (s. 61). Spisovatelé přeci mohli psát do samizdatu, který se obrovsky rozšířil, někteří i vydávat v exilu, zatímco organizace pololegálních či ilegálních koncertů byla samozřejmě obtížnější, už kvůli přímé účasti publika. Rozsáhlejší výklad by měl být věnován také „meziprostoru“ mezi oficiální scénou a zakázanými hudebníky, vždyť právě na tomto území se nacházela většina českých písničkářů. V mnoha ohledech „mezní“ postavení folkové hudby, jež Houda několikrát připomíná, avšak pohříchu hlouběji neosvětluje (s. 8 a 75), si ostatně uvědomovali sami protagonisté – vzpomeňme třeba i na hořké Soukupovy verše „tak co bysem si zapíral, mě komunismus vychoval“.

Teprve po těchto „kontextualizačních“ kapitolách se autor (v páté kapitole) věnuje původu a vymezení folkové hudby a (v šesté kapitole) jejímu základnímu představení. Má pro to dobré důvody, ani v jednom případě nejde o snadno uchopitelné téma. Lze-li však bez problémů přijmout strategii, že čtenář je napřed zasvěcován do represí proti folku, aniž je tento fenomén blíže definován, a teprve pak se dostane k meritu věci, podstatně horší je to s rozsahem a výkladovou hloubkou těchto stěžejních pasáží celé knihy. Jejich stručnost lze patrně vysvětlit tím, že se v nich autor nemůže opřít o své standardní prameny, to však nemůže být omluva. Zdá se dokonce, že Houda si s vlastním předmětem svého díla neví rady. Na základě starší literatury sice prezentuje základní obrysy několika vln amerického folkového hnutí (relevantně přitom poznamenává, že nešlo o jediný inspirační zdroj jeho o něco pozdějších českých analogií), nejde však příliš do hloubky, a především nedokáže vysvětlit, proč se přes své (přinejmenším zpočátku evidentní) levicové názory mohlo stát tak inspirativním pro české folkové písničkáře i publikum, jimž byla oficiálně proklamovaná a namnoze i faktická levicovost zcela cizí. Ani pokus o definici folku vlastními texty a „mikrokosmem svobody“ na koncertech (s. 100) nezní moc přesvědčivě, protože by jej – a možná lépe – naplňovala celá řada jiných žánrů populární hudby. Houda sice odmítá „příliš široké vymezení folku“ (s. 8), nějaké užší definice se však v jeho knize nedobereme. Tato rezignace na teorii by byla přijatelná jen tehdy, kdyby autor explicitně přiznal definici dobovým výčtem, tím by se ovšem dostal do problému s autory a interprety, které jako folkové vidět nechce – známým příkladem budiž Jan Nedvěd.

Obdobnou pachut ve čtenáři zanechává následující kapitola, přinášející stručně představení českého folku a jeho témat. Staví-li folk v Houdově chápání „především na slově“ (s. 9), dvaatřicet stran textu (třináct procent knihy) věnovaných folkovým textům mi připadá trochu málo, výběr témat i písničkářů je nadto silně nahodilý. Jestliže Jan Vodňanský a Petr Skoumal, proč ne Miroslav Paleček a Michael Janík?! Pokud Charlie (Karel) Soukup nebo The Hever & Vazelína Band, proč ne Svatopluk Karásek, když Jaromír Nohavica, proč ne Pepa (Josef) Streichl?! Pokračovat by šlo téměř *ad infinitum* – zarážející je přitom rovněž téměř úplná absence folkových skupin¹⁶ – nehledě k tomu, že většina písničkářů je představena jediným textem, který je pro jejich tvorbu sotvakdy (plně) reprezentativní. Lze se ostatně ptát i na to, kam zmizeli emigranti? Karel Kryl na vlnách Svobodné Evropy i pašovaných „elpíčkách“ nebyl „přeslechnutelný“, repertoárově to však již nebyl (jenom) Kryl šedesátých let, ba ani jejich samotného konce, a nebyl také sám. Tím vším nemá být řečeno, že Houda píše špatně – jen tolik, že prostor věnovaný podstatě a proměnám mnohostranného žánru je zcela nedostatečný, a už tím vlastně znemožňuje jeho adekvátně široké a dostatečně hluboké uchopení. Mnohovrstevnost a dlouholetý

16 Výjimku tvoří jen zakladatelský Spirituál kvintet (a letmo zmínění Rangers a evangelické kapely), uniká mi však smysl poznámky, že Berani „formálně navazovali“ na Spirituál kvintet (s. 104) – nešlo přeci ani o organizační, ani personální, ale fakticky ani repertoárovou návaznost, neboť zatímco Spirituál kvintet přinejmenším nezdůrazňoval náboženskou podstatu svého repertoáru, Berani činili pravý opak.

vývoj českého folku by vyžadovaly víc, kromě stránkového rozsahu také dostatečný nadhled a schopnost systematické kategorizace, právě to však v knize citelně chybí. Autorovi se lépe daří v následujících, fakticky vzato případových studiích – kapitolách věnovaných vybraným fenoménům: neformálnímu společenství Šafrán, Sekci mladé hudby v rámci Svazu českých hudebníků a festivalu Folková Lipnice.

Kapitola pojednávající o Šafránu věcně shrnuje Houdovu již citovanou dřívější knihu, proto je prakticky bezrozporná – a současně pro stávající dílo nezbytná. Plasticky totiž ukazuje možnosti a meze působení písničkářů v sedmdesátých letech stejně jako fungování represivního aparátu proti nim. Významné jsou třeba i zmínky o úloze časopisu *Melodie*. Po nezvládnutých meritorních kapitolách se tím autor i kniha vracejí na „bezpečnější“ půdu pramenně podloženého výzkumu „dění kolem folku“, i tomu však schází širší nadhled. Rozborem situace v sedmdesátých letech totiž Houda ukazuje, že „totalita padesátých let je ... principiálně odlišnou od systému let sedmdesátých“ (s. 160), a nechtěně tak zpochybňuje tvrzení kapitol předchozích o návaznosti represivních institucí. Totéž platí i v případě Sekce mladé hudby o dekádu (respektive v knize kapitolu) později.

Pro folk osmdesátých let byly charakteristické festivaly, právě jejich existence přitom ospravedlňuje „masovost“ v názvu knihy. Proto se nelze tak úplně vyhnout nejmasovějšímu ze všech, plzeňské Portě (autor tak činí v poznámce pod čarou na straně 182), a především teoretické koncepci takzvaného žánru FTC – folk/tramprská hudba/country (Michal Konečný, v knize zmíněný jen v jedné citaci), která za ním stála. S touto nikoli nepodstatnou výhradou lze pochopit, že si Houda vybral žánrově čistší – a Havlovým vystoupením ozvláštěnou – Lipnici, na níž demonstroval „všestranně užitečný“ a současně expiační charakter písničkářských koncertů stejně jako vnitřní pnutí a názorové rozdíly mezi držiteli moci, ale i mezi posluchači. Síla výkladu je (opět) v autentických svědectvích, méně ve struktuře pojednání a zařazení celé kapitoly, působících hlavně implicitně, a prakticky vůbec v obsahovém rozboru písničkářské produkce. Vypískání Oldřicha Janoty, který podle Houdy přišel jako „kněz nabízející místo chleba Páně kořenovou zeleninu“ (s. 198), není v tomto smyslu využito ani zdaleka dostatečně a citovaný přírůbek postrádá význam, je jen kýčovitý a zbytečně urážlivý.

Zdá se mi, že poslední kapitolou knihy autor spíše než věcné téma řeší vlastní posluchačské dilema: jak se postavit k prokázanému udavačství oblíbeného písničkáře, v daném případě Jaromíra Nohavici? Houda si sice stanovil zásadu vyhnout se „honu“ na agenty“ (s. 10), těžko jí však mohl v úplnosti dostat. Tím se text závěrečné kapitoly vymyká ze struktury knihy i způsobu argumentace, přechází do osobnější roviny, snaží se o porozumění. Potíž je v nedostatku přesvědčivosti. Rétorické obraty o složitosti doby, různých tlacích Státní bezpečnosti i nemožnosti generalizovat působí naneštěstí jako klišé, Nohavicovo „vyvinění“ prostřednictvím připomenutí obsahu jeho textů a filozofující argumentace by zřejmě obstálo v samostatném eseji, ne však v kontextu předchozích kapitol knihy. Řešením by snad bylo jisté „odosobnění“ a objektivističtější argumentace – nebo naopak důsledně osobní postoj, nezříkající se etických soudů, zatímco abstraktní úvaha o tom, vůči komu je Nohavica vlastně vinen (s. 222), dýše bezzubostí. „Proč pláčeš, mistře

Pálči, proč pláčeš?“, ukončili jednu ze svých písní Berani, a někdy to bez podobné katarze zkrátka nejde.

* * *

Jak už bylo řečeno v úvodu, česká folková hudba šedesátých až osmdesátých let minulého století byla něčím zcela výjimečným, jak svou specifičností a dlouhodobým trváním i obrovskou oblibou žánru, tak charakterem publika a jeho zájmem. Na počátku takzvané normalizace se folk stal výrazem odporu (mládeže) proti likvidaci pražského jara a na jejím konci nakrátko vskutku masovým hudebně-společenským hnutím. Zaslouží si proto patřičnou pozornost, stejně jako Houdova závěrečná slova: „Folk se mohl stát jakýmsi skrytým hájemstvím opozičních aktivit, koncerty se transformovaly z místa provozování hudby v místa tichého protestu. V tom spatřuji důvod obrovské popularity folkových muzikantů v sedmdesátých a osmdesátých letech a v tom spatřuji také rychlé opadnutí oblíbenosti tohoto hudebního žánru po roce 1989.“ (s. 225) Autorovi se povedlo na tento fenomén (znovu) upozornit a některé jeho prvky nebo kontexty přiblížit čtenářům. Šanci na komplexní pochopení českého „písničkářství“ a jeho ohlasu však naneštěstí (prozatím) promarnil.

Nedostatky jeho knihy přitom netkví v občasných zjednodušeních či omylech, nýbrž v něčem jiném. Houda o české folkové hudbě píše – s již zmíněnou nepřilíživě šťastnou a ani argumentačně plně nedotaženou výjimkou Nohavici – „zvnějšku“, se zájmem, ale bez dostatečného porozumění. Důkladně rozebírá vnější omezení a represe proti ní, dokáže se vyrovnat s její recepcí a přinejmenším některými sociálními funkcemi včetně implicitních, shromažďuje a vydává svědectví archivů i orálních pramenů. Přes to všechno se mi zdá, že mu z velké míry uniká podstata českého folku, nebo že ji alespoň velice zplošťuje. Myslím, že je to škoda a že na vině je kromě chybějící životní zkušenosti, nedostatečné sečtělosti a nezájmu o teoretické a metodologické otázky – které by v tomto případě nutně přesahovaly hranice jednoho oboru – především chvat na vydání. Jeho důsledkem je nedostatečná promyšlenost díla, vzhledem k tématu pak i „proposlouchanost“ (a vzhledem k sekundární literatuře „pročtenost“) pramenů, stejně jako absence diskusí, kolektivního přemítání a hledání porozumění minulosti. Všechno to odpovídá neduhům současné české historické vědy a spolu s nimi nezbytně vede k masové produkci málo čtených, a tím méně diskutovaných, meritorně a metodologicky nezralých „partikulárních syntéz“. Nutno říci, že i když některé z nich budou mít vysoké citační skóre, o jejich kognitivní hodnotě to vypovídat nebude; oba (ideální) typy současných českých historiků odkazy na literaturu používají víceméně ritualizovaně, byť pokaždé z jiných důvodů.

Ačkoli Houdovu knihu o českém folku za takzvané normalizace nelze přes všechny její nedostatky nepřivítat jako důležitý kámen do mozaiky poznání, jehož význam nespočívá jen v síle tématu, k drahokamu má víc než daleko. Autorovi proto přeji hlavně to, aby s dalšími příspěvky k české „folkologii“ (nebo k čemukoli jinému)

mohl co nejvíc počkat, a pak dal na stůl dílo skutečně hotové, jaké si téma zaslouží. Nechtě je to v parafrázi na titul knihy bráno jako intelektuální protest proti masové produkci (historických děl), ačkoli bychom se podle Karla Kryla bývali mohli docela dobře těšit, že „zítra snad z oblaků pár litrů koňaku naprší“.

Diskuse

Nešťastně pojmenovaná, leč velmi užitečná knížka

Aleš Opekar

Název knihy Přemysla Houdy¹ nenadchne už z marketingového hlediska. Byť jde o literaturu odbornou, vydanou nakladatelstvím Academia, přeci jen jde o produkt určený pro veřejnost a jeho název by měl vybízet k nahlédnutí. Slova jako „intelektuální“ jsou nepřitažlivá a slova jako „masový“ znějí staromódně. Podtitulu nesluší ani zkratky typu „tzv.“.

I když pomineme otázku přitažlivosti názvu, čtenář, zlákan slovem „folk“ v podtitulu, může být zklamán, když o folku jako takovém začne číst skoro až před polovinou knihy. Neříkám, že je to špatně, ale název by měl obsah lépe vystihnout. Jde tu spíše o téma legislativního usměrňování české hudební tvorby v letech 1948 až 1989 se zvláštním ohledem na folkovou scénu.

Navnaděný zájemce o folk by asi spíše než odbočky k jiným žánrům (zejména jazzu) pro úplnost uvítal dotažení folkové problematiky i v oblasti dalších fenoménů, jako je festival Porta. Autor si ale tuto skutečnost uvědomuje a v textu vysvětluje, proč k nim dostatečně nepřihlíží.

Co však už pomíjí bez komentáře, je šíření hudebních nahrávek v období „normalizace“. Jako by folkovou praxi tvořily jen klubové koncerty a ojedinělé festivaly.

1 HOUDA, Přemysl: *Intelektuální protest, nebo masová zábava? Folk jako společenský fenomén v době tzv. normalizace.* (Šťastné zítřky, sv. 12.) Praha, Academia 2014.

Kolik posluchačů v Československu mohlo navštívit živé vystoupení a kolik jich mohlo slyšet folk z nahrávky? Vedle spontánního přehrávání nepočtených oficiálních gramofonových počínů na pásky a kazety a jejich dalšího kopírování mezi přáteli připomeňme především organizované aktivity, jaké představovaly putovní pásky Jonáš klubu nebo edice hudebních nahrávek S.T.C.V. (Samizdat Tapes, Cassettes & Video) Petra Cibulky. Díky nim a dalším demokazetám se mezi další a další zájemce dostávaly jak nahrávky folkových tvůrců, kteří zůstali v Československu, a nahrávky z individuálních koncertů i festivalů, tak i pašované nahrávky písničkářů z exilu. To platí i pro zvukové záznamy z festivalu Folková Lipnice, jemuž je v knížce věnována samostatná kapitola. Bez plíživého kopírování neoficiálních nahrávek by narůstání vlivu folku v české společnosti v osmdesátých letech i spiklenecký charakter folkové scény nedospěly do tak velké intenzity, jaké jsme byli svědky. Přitom je známo, že za pouhý domácí poslech „nepatřičné“ hudby, za vlastnění „zakázané“ nahrávky, mohl být držitel vyslýchán, perzekvován, a dokonce být jako student i vyhozen před maturitou ze školy.²

Autor zpracoval obrovský pramenný materiál, avšak o akci „Asanace“ je v knížce jediná zmínka (s. 157). Přitom šlo o promyšlenou policejní kampaň, která cílila na více písničkářů. Proč tedy není o této skutečnosti pojednáno podrobněji, když tolik ovlivnila domácí folkovou scénu tím, že v časech „normalizace“ přinutila její výrazné osobnosti k emigraci?

Po přečtení knížky zůstane v paměti čtenáře dojem samostatných dílčích kapitol, které jako by vznikaly bez ohledu na ostatní (Sekce mladé hudby a případ Jaromíra Nohavici jsou vlastně vzdálená témata). Naštěstí spolu kapitoly věcně souvisejí, avšak s ohledem na přirozenou četbu bych uvítal lepší tok textu s plynulejší návazností jednotlivých částí. Náhlost skoku od „normalizace“ a festivalů politické písně ke kořenům amerického folku je poněkud rušivá.

Vnímali-li bych kapitoly jako jednotlivé studie v odborném časopise, nevalila by mi jejich jistá „přepoznámkovanost“. Odkazy na zdroje jsou samozřejmě nutností, o tom nepolemizují, dokonce vítám i odkazy na některé souvislosti literární, pokud dokreslují kulturní kontext. V tomto smyslu je úsměvná, ale i objevná souvislost pasáží o „Větropláších“ v příbězích o Neznámkovi (jen opět připomínám, že knížka byla vymezena folkem a uvedené souvislosti se týkají jazzu). Některé poznámky však bylo možné pro knižní vydání integrovat do textu a jiné, nadbytečné, odstranit. Za samoúčelné pokládám například odkazy na Shakespeara, Wittgensteina či Adorna (s. 100 n.), neboť nesouvisejí s právě pojednávanou problematikou definice konkrétního stylově-žánrového druhu.

K definici folku v podobě rozvitého souvětí, připomínajícího slovníkové heslo, přitom autor v textu nedospěl. Spíše se zapletl do úvah a komentářů nad různými přístupy k definování folku, navozujících dojem bezprostředních zápisků myšlenkových pochodů autora, až nakonec přehlédl absurdní spojení ve svém jinak důležitém vývodu: „...podstatná část písničkářova repertoáru je tvořena

2 Viz např. PAVLÍČKOVÁ, Tereza: Karel Kryl v hledáčku Státní bezpečnosti. In: DENČEVOVÁ, Ivana – STEHLÍK, Michal (ed.): *Fenomén Karel Kryl*. Praha, Radioservis 2014, s. 87.

vlastními *texty* (převážně *hranými na akustickou kytaru*)...“ (s. 99 n., zvýrazil AO). Pojímá-li autor folk jako společenský fenomén, jak o tom svědčí podtitul knihy, měl se ale pokusit jej i z tohoto hlediska pregnantně formulovat.

Vzhledem k přetížení textu poznámkami z celku poněkud vyčnívají výroky, kterým by naopak odkaz na zdroj slušel. Například tvrzení, že posluchačské jádro písničkářů tvořili studenti vysokých škol (s. 134), zní sice pravděpodobně, avšak subjektivně. V odborné studii by mělo být zmírněno vhodnou formulací anebo podpořeno referencí k sociologickému výzkumu. Není-li k dispozici, mohl si autor v tomto případě vypomoci alespoň nouzově odkazem na anketu uskutečněnou během lipnického festivalu (s. 200).

A nyní k jádru recenze: přes všechny pronesené výhrady je práce Přemysla Houdy obdivuhodná a záslužná. Autorovo pečlivé prostudování nepřeborného množství úředních dokumentů a poté jejich uvedení do vzájemné návaznosti i do kontextu s praxí je efektivním badatelským postupem nejen pro samotnou oblast folku, ale samozřejmě také pro osvětlení, jak fungovala hudební kultura dané éry ve svém celku. Houdova knížka tak poslouží jako vysoce užitečný zdroj poznání i poučení a skvělý materiál k další aplikaci.

Cenná je i obrazová příloha s vybranými dokumenty. Autor této recenze by dokonce uvítal, kdyby takováto knížka obsahovala ještě větší počet přetištěných autentických dokumentů, a to bez konkrétní vazby na jeden žánr, na jeden festival nebo na jednu osobnost, nýbrž jako obecný komentovaný přehled nejdůležitějších legislativních dokumentů ovlivňujících zdejší hudební život v daném období, doplněný o dokumentaci zásadních kauz Státní bezpečnosti, které se týkaly hudby a hudebníků.

To však rozhodně není výtka autorovi recenzované práce, který byl veden svým upřímným vyhraněným zájmem o oblast folku, ale naopak vyjádření díky za přehledy a podněty, které jeho knížka přináší.

Diskuse

Jako nedohraný folkový song

Jiří Smlsal

Historik Přemysl Houda přináší ve dvanáctém svazku akademické edice Šťastné zítřky dosavadní vyvrcholení svého badatelského zájmu o fenomén folkové hudby.¹ Navazuje tak na svou předchozí knížku o písničkářském sdružení Šafrán,² danou problematiku však tentokrát pojímá v širších souvislostech.

Práce je založena především materiálově. Houda vychází z bohaté pramenné základny, kterou tvoří široké spektrum archivních dokumentů včetně spisů Státní bezpečnosti, dále soukromá korespondence, dobová periodika i nahrávky písní. Podstatnou součástí studie jsou také rozhovory, které autor vedl s více než dvaceti osobnostmi ovlivňujícími folkovou scénu – se samotnými písničkáři, s pořadateli folkových koncertů i s tehdejšími stranickými funkcionáři.

Rozsah a rozmanitost pramenů jsou velkou předností knihy, zároveň však přispěly k jisté fragmentarizaci textu. Kniha se skládá z dvanácti kapitol, jež by bylo možno představit i jako samostatné studie, neboť některé z nich na sebe navazují jen volně. Úvodní kapitoly shrnují vývoj populární hudby v Československu po roce 1948 a proměny postojů, které k ní zaujímala státní moc. Samostatný oddíl je věnován takzvané normalizaci v hudební sféře. Folk přichází na scénu až ve druhé třetině

1 HOUDA, Přemysl: *Intelektuální protest, nebo masová zábava? Folk jako společenský fenomén v době tzv. normalizace.* (Šťastné zítřky, sv. 12.) Praha, Academia 2014.

2 TÝŽ: *Šafrán: Kniha o sdružení písničkářů.* Praha, Galén 2008.

knihy. Na přehled hudebního a legislativního vývoje zde navazují kapitoly zacílené konkrétně na fenomén československého folku. V poslední třetině knihy nahrazuje autor obecný pohled téměř mikrohistorickou perspektivou. Nabízí detailní zacílení na tři hudební iniciativy, které dokázaly po jistou dobu balancovat na hranici povoleného a vřadit tak nezávislé aktivity pod hlavičku oficiálního rámce – sdružení Šafrán, Sekci mladé hudby a festival Folková Lipnice. Poslední kapitola, ve které se autor zabývá otázkou morální viny na případu spolupráce Jaromíra Nohavici se Státní bezpečností, je psaná v esejistickém tónu. Podle mého názoru by bylo vhodnější zařadit namísto ní širší shrnující závěr a tuto (nikoliv nezajímavou) úvahu vyhradit publicistickému zpracování.

Autor otevírá mnoho témat, která volně propojuje a prokládá filozofickými, sociologickými či antropologickými vstupy, cituje Karla Jasperse i Thomase Manna. Podobná intermezza však spíše rozvolňují tempo knihy. Nutno také dodat, že přestože autor často hovoří o československém folku, slovenskou scénu ve své analýze zcela opomíjí. Tematická šíře a nevelký rozsah publikace mají nutně za následek, že některá relevantní témata a teze nemohl Houda rozvést v míře, jak by si zasloužily. Jeho výkladová linie i badatelský záměr jsou však jasně čitelné a překonávají tak dílčí nekoherenci textu. Kniha je psána velmi živým a literárně zdařilým jazykem, místy zde ovšem zaznívají i disonance způsobené příliš vzletnými formulacemi s přízvukem patosu.

Folk zajímá Houdu především z hlediska vztahu ke společnosti a vládnoucí moci. Autor navazuje na tradiční výkladovou linii, reprezentovanou zejména knihou Miroslava Vaňka, který považuje některé oblasti populární hudby za „ostrůvky svobody“, rezidua nezávislého myšlení a zřídla opozičních postojů.³

Vývoj populární hudby pro Houdu představuje předeheru ke společenským změnám. Hudební uvolnění šedesátých let předznamenává a utváří atmosféru pražského jara, restriktivní zásahy do hudební sféry předznamenávají propad do vleklé „normalizační“ šedě. Nastupující změna poměrů se nejdříve projevuje v omezování svobody projevu a restrikcích v hudebním průmyslu. Houda se soustředí na vývoj zákonodárství a restriktivních opatření, která se dotýkala hudební scény v komunistickém Československu, zejména v době „normalizace“. Přehledně popisuje legislativní nástroje a mechanismy, jimiž se státní moc pokoušela ovládnout dění na hudební scéně – zřízení sítě zprostředkovatelských agentur, rekvalifikační zkoušky či tlak vyvíjený na pořadatele koncertů. Zdařile analyzuje systém mocenské kontroly i s jeho limity, zejména co se týká uplatňování proklamovaných principů v praxi. Upozorňuje na chaos v poloprofesionálních a amatérských sférách hudební produkce, na legální i nelegální praktiky, které umožňovaly působení nezávislých hudebníků, i na kroky, jimiž se je snažila ustanovující se „normalizační“ moc omezit.

Jádro Houdovy práce, stejně jako vrchol popularity folkové hudby, spadá právě do období sedmdesátých a osmdesátých let. Folková hudba slouží autorovi jako prostředek pro vystižení povahy, limitů a vnitřních rozporů „normalizačního“

3 VANĚK, Miroslav: *Byl to jenom rock'n'roll? Hudební alternativa v komunistickém Československu 1956–1989*. Praha, Academia 2010

systemu. Folk osciloval v nejasné pozici mezi polooficiálním, tolerovaným žánrem, podporovanou oficiální zábavou a tvrdým pronásledováním některých písničkářů. Houda upozorňuje na širokou škálu nezávislých aktivit, které bylo možno vtěsnat do rámce oficiálních struktur, i na hranice, jež nebylo možné překročit.

Folk je v knize pojednáván nejen jako hudební žánr, ale jako širší společenský fenomén. Pro autorovo pojetí jsou klíčové dva faktory – důraz na textovou složku písně, která nese společensky kritický obsah, a sociální kontext folku, především specifické publikum, které folkové koncerty navštěvovalo. Houda se tedy zaměřuje především na tu část folkařů (a jejich tvorby), která vyjadřovala kritiku společenských poměrů. Tento výběr je sice nutně reduktivní, má ale své opodstatnění. Vhodné by však bylo, kdyby Houda věnoval větší prostor vnitřnímu členění a jednotlivým proudům folkové scény, jak to činí například Zdeněk R. Nešpor.⁴ Podle mého názoru Houda nedostatečně rozlišuje mezi folkaři, kteří se stále víc přibližovali hlavnímu proudu (například skupiny Rangers, Spirituál Kvintet, Brontosauři), a těmi, kteří směřovali k disentu (například Jaroslav Hutka).

Kritika režimu, kterou písničkáři vyzpívali, představovala podle Houdy hlavní důvod, který tomuto žánru zajistil tak velkou popularitu. Posluchače nepřitahovaly ani tak hudební preference jako možnost slyšet nonkonformní názory a vyjádřit své pocity mimo oficiální struktury. Návštěva koncertu znamenala vstup do mikrokosmu svobody uprostřed „normalizačního“ marasmu. Například o působení Jaromíra Nohavici Houda tvrdí, že fanoušci „vnímali jeho koncerty jako téměř odbojovou činnost“ (s. 222). Autor tedy folk definuje především jeho sociálním kontextem, z hlediska jeho posluchačů, jako prostor, kde se shromažďovali lidé s podobnými, nonkonformními názory. Posluchačská perspektiva nicméně není v knize příliš zastoupena.

Domnívám se, že důraz, který Houda klade na specifickou komunitu posluchačů folku, jež se ostře odlišuje například od trampů, není opodstatněný. Folkové koncerty jistě měly velký mobilizační potenciál a mohly přispět k růstu nespokojenosti s režimem. Zůstává ale otázka, zda většinu posluchačů na folkové koncerty nepřivádělo spíše očekávání kvalitního hudebního zážitku, odlišného od soudobé popkulturní produkce a okořeněného lehkou příchutí zakázaného ovoce, než opoziční postoje. Folkový koncert mohl představovat jen kritické intermezzo, a zároveň pojistný ventil, jímž unikla nahromaděná frustrace, aby se „očistěný“ posluchač opět mohl zařadit do běžného „normalizačního“ dne. Posluchači folkových koncertů nevytvořili jednotný životní styl, nevznikla svébytná subkultura folkařů. Přestože na koncertech tleskali odvážným společenským šlehům písničkářů a jistě jim imponovaly jejich nezávislé postoje, po skončení produkce se vraceli do svých domovů a splývali s masou loajálních občanů.

Kultivovaná forma činila folk v jistých mezích pro režim přijatelný. Fanoušci folku se navíc nijak vizuálně neodlišovali a své kritické postoje nedeklarovali navenek, zůstávaly omezeny na krátkou chvíli potlesku. Nedostávali se proto do přímé

4 NEŠPOR, Zdeněk R.: *Děkuji za bolest... Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2006.

konfrontace se státní mocí. Narozdíl od některých jiných hudebních žánrů, příkladně undergroundu a nové vlny, režim nikdy nevedl proti folku štvavou diskreditační kampaň a folkové fanoušky systematicky nepronásledoval. Naproti tomu jiné, primárně apolitické subkultury (například trampové nebo punkeři) mohli spíše přejít k opozičním postojům skrze neformální skupinové kontakty, které je spojovaly, a skrze represivní zásahy Státní bezpečnosti, které je politizovaly a vydělovaly z rámce socialistické společnosti. Fanoušky folku nic nenutilo k aktivnímu přijetí nonkonformního postoje.

Z rozboru folkových písňových textů Houda vyvodil zajímavý poznatek. Přestože písně folkových bardů kritizovaly stav společnosti, používali k tomu stejný arzenál, jaký byl neodmyslitelnou součástí režimní ideologie. Ke konkrétním, otevřeným politickým výpadům se folkaři většinou neuchylovali. Ve svých písních většinou tepali špatné lidské vlastnosti a narušené vztahy, které se objevují v každé době: bezohlednost, chamtivost, závist, odcizení. Využívali konvenční témata jako protest proti válce, sociální kritiku, kritiku maloměštáctví či inspiraci lidovou písní, používali je ale k vyjádření postojů, které byly s oficiální stranickou linií v rozporu. Folkaři legitimizovali své poselství a působení využitím oficiálně bezproblémových, žádoucích motivů. Podle Houdy tak podřývali autoritu režimu, když vnášeli mezi své posluchače alternativní hodnotové postoje. Tento úsudek se mi nicméně zdá příliš jednostranný. Záleželo totiž především na interpretaci. Posluchači sice mohli v poetických metaforách hledat kritiku vládnoucího režimu, pro představitele vládní moci bylo však důležité především využití povolených témat a kultivovaná forma, méně už samotný metaforický obsah sdělení. Folk a život v socialistické společnosti se nemusely vzájemně vylučovat. Ostatně Houda dokládá, že folkovou hudbu rádi poslouchali i lidé, kteří byli součástí oficiálních struktur, a to nejen funkcionáři Socialistického svazu mládeže, kteří folkové koncerty sami často organizovali, ale dokonce i příslušníci Státní bezpečnosti.

Postavení folku a jeho interpretů bylo nejednoznačné, diferencované. Někteří folkaři byli nekompromisně pronásledováni, jiní vystupovali na Festivalu politické písně v Sokolově či navázali spolupráci s StB. Někteří agenti mezi písničkáři své kolegy udávali, jiní je svými výpověďmi kryli. Někteří zakusili obě polohy. Kritické postoje přitom vyjadřovali všichni. Paradoxně právě folk se během osmdesátých let stal podporovaným žánrem. Tento rozpor Houda excelentně demonstruje na příkladu hudebního festivalu Folková Lipnice. Jeho vznik byl umožněn konstelací různých, protichůdných zájmů: úsilí pořadatelů o smysluplnou tvůrčí činnost, prostého ekonomického kalkulu, ale i snahy stranické elity o kontrolu nad účastníky a jejich udržení v rámci systému. Festival byl pořádán pod záštitou SSM, nesl podtitul „Písní za mír“ a nepřipouštěl účast nepovolených hudebníků. Pořadatelé festivalu přistoupili na oficiální pravidla, vnějškově deklarovali svou loajalitu, vřadili se do systému. To jim umožňovalo naplnit jej alternativním obsahem. Tato zvláštní, oboustranně výhodná symbióza fungovala, dokud nebyla překročena hranice povoleného. Tu představovalo vystoupení Václava Havla v roce 1988. Předznamenalo tak konec existence festivalu, ale i rychlý rozklad „normalizačního“ konsenzu.

Houdova kniha obsahuje mnohem víc než jen dějiny jednoho hudebního žánru. Na příkladu folkové hudby demonstruje konflikt i souběžnost moci diktatury a svobodných aktivit. Ukazuje tak vnitřní rozpory a pružné hranice „normalizačního“ systému i jeho nepřekročitelné meze. Publikace nabízí mnoho podnětných informací, zároveň nastoluje dosud otevřené otázky: Vylučují se vzájemně v jednom hudebním žánru intelektuální protest a masová zábava? Rozmělnil se intelektuální protest v masové zábavě, nebo masová zábava vedla k intelektuálnímu protestu? Dilema v názvu knihy není zcela zodpovězeno. Práce se dotýká mnoha relevantních témat, často se však jedná opravdu o pouhé doteky, kterým chybí hlubší teoretická reflexe. Ve výsledku tak kniha připomíná krásnou, ale nedohranou píseň. I proto doufejme, že se Přemysl Houda ke svému dvornímu tématu ještě vrátí.

Recenze

Televize, samoobsluha a superžena

Martin Franc

BREN, Paulina: *Zelinář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. (Šťastné zítřky, sv. 11.) Z angličtiny přeložila Petruška Šustrová. Praha, Academia 2013, 458 stran, ISBN 978-80-200-2322-3.

Vzpomínám si dobře na pocit trapnosti, který jsem zažíval při debatách na konci devadesátých let o otázkách přínosu zahraničních badatelů k výzkumu nejnovějších českých (či československých) dějin druhé poloviny dvacátého století. Ještě v této době se ozývaly hlasy, že někdo ze Západu absolutně nedokáže pochopit, co se tu před rokem 1989 dělo, a jenom bude do výkladu vnášet jakési typicky západní pseudoproblémy bez spojení s tehdejší realitou. Tyto představy patří už doufejme do dávné minulosti; dnes je přínos zahraničních historiček a historiků nejnovějších českých dějin stále více respektován a oceňován. Osobní odstup od českého prostředí a minulosti jim pomáhá, aby neutonuli v záplavě nejrůznějších detailů a zajímavých, leč pro historika často velmi zrádných odboček. Z dálky lépe rozpoznávají některé základní rysy, které naopak „insiderovi“ v mnoha případech zůstávají utajeny. Většinou jsou zároveň schopni zajímavě komparovat určité fenomény z českých (československých) dějin s vývojem v jiných regionech včetně Sovětského svazu, jehož znalostí se čeští badatelé obvykle příliš nevyznačují. Kvalitní bohemisté z ciziny také obohacují český historický diskurz o nová témata i teoretické přístupy. Ti nejlepší z nich tak dokáží odkrýt celé dosud neprobádané problémové okruhy a nahlédnout vývoj české společnosti ze zcela nového a nesmírně podnětného úhlu

pohledu. Samozřejmě kritika, která není a nemusí být zároveň sebekritikou, někdy zabolí až překvapivě silně, ale s tím se už musíme smířit.¹

Nyní i v češtině vydaná kniha americké historičky Pauliny Brenové je přesně tím příspěvkem k české historii ze zahraničí, který musíme co nejradostněji uvítat.² Najdeme tu mimořádně zajímavé postřehy, originální uchopení celého neotřelého tématu, načrtnuté komparace a analogie nejenom se sovětskou realitou a děním v dalších zemích východního bloku, ale i s vývojem v západní Evropě a Spojených státech. Na české poměry stále poněkud neobvykle je studie psána spíš esejistickým stylem, bez mohutné deskriptivní zátěže s množstvím dat. Důraz je položen na jednotlivé myšlenky a zcela chybí pozitivisticky těžkopádná snaha o syntézu všech faktů a faktů k danému poměrně velmi širokému tématu. To pak umožňuje vytvořit plynulý a značně strhující obraz, který ovšem plně zapůsobí až v dialogu s aktivním čtenářem. Jde o knihu, která neuzavírá diskusi, ale naopak ji zahajuje. A právě takové knihy nám v české historiografii, zejména pro oblast soudobých dějin, neustále chybějí.³ Ovšem zároveň je potřeba podobné texty náležitým způsobem recipovat, to znamená reagovat na jejich podněty a konečně začít diskutovat a také polemizovat. Bohužel se u nás diskuse a polemika často vnímají jako vyhraněné nepřátelské akty vůči autorovi a výraz neúcty k jeho dílu. To knihám jako *Zelinář a jeho televize* značně komplikuje pozici, protože nasvěčují jen jednu fazetu složitého mnohostěnu problematiky, i když třeba mimořádně jasným světlem. Silné teze jsou někdy podloženy jen relativně úzkým výsekem materiálu a vyžadují ověření prostřednictvím svého zpochybnění. Nelze přitom zcela vyloučit, že některé ve zkoušce neobstojí, což není žádná tragédie ani hanba pro autora. Pokud tedy v této recenzi budu polemizovat s některými závěry knihy a upozorňovat na určité omyly nebo opomenutí, není účelem zpochybnout její velký přínos k poznání české společnosti „pozdního komunismu“ (abych použil terminologii autorky). Naopak tak činím v nejhlubším přesvědčení, že pomáhám rozvinout její kvality, aby se mohly plně uplatnit. Co je totiž pro kreativně vytvořenou historickou knihu lepším vysvědčením, než když podnítí diskusi a přiměje čtenáře k vlastnímu přemýšlení nad jednotlivými tezemi? Zároveň však musím poznamenat, že s hlavními závěry knihy souhlasím a že odpovídají v podstatě mým poznatkům čerpaným i z jiného materiálu, než jaký je zpracováván v recenzované knize. I já se domnívám, že postoje „běžných občanů“ neurčoval ani tak bezprostřední strach jako spíše touha

1 V této souvislosti nemohu nezpomenout jednu německou příručku vydanou kolem roku 2000, kterou jsem před několika lety listoval. Byl to jakýsi rádce pro jednání s příslušníky různých národů. O Česích tam byla mj. i zajímavá poznámka, že i když rádi vtipkují o svých dějinách, poznámky na toto téma od cizince (zejména Němce) je mohou snadno k smrti urazit.

2 Původní vydání: BREN, Paulina: *The Greengrocer and his TV: The Culture of the Communism after the 1968 Prague Spring*. Ithaca (New York), Cornell University Press 2010.

3 Domácími příklady podobně koncipované práce jsou podle mého názoru kniha Michala Pullmanna (*Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu* Praha, Scriptorium 2011) či práce Rudolfa Kučery *Život na příděl: Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2013).

po klidu,⁴ a v mnoha ohledech souhlasím i s charakteristikou specifik konzumní kultury v českých zemích v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století a s poznámkami o úloze žen v tehdejší společnosti.

Nicméně se domnívám, že obraz načrtnutý Paulinou Brenovou v některých dílčích otázkách odpovídá pouze částečně a v jednotlivých případech dokonce vůbec ne. Jestliže jsem tady poměrně rozvitě popisoval přednosti zahraničního bádání o českých soudobých dějinách, nemohu vynechat i existující nevýhody, které jsou navíc často jejich odvrácenou stranou. Tou patrně nejzřetelnější je omezená znalost jakéhosi kulturního pozadí a určitá necitlivost ke konotacím, které vnímá jen člověk žijící od dětství zde. Ani nejpilnější badatel nedokáže absorbovat celý široký kontext dění v minulosti a některé nuance prostě v dostupných pramenech chybějí. Jsou součástí jistého historického povědomí a umožňují intuitivní propojování zdánlivě nesouvisejících skutečností. Na druhé straně v tomto prostoru často bují stereotypy a klišé, kterých tak je zahraniční bohemista ušetřen. O to snadněji ovšem podléhá omylům tradovaným v sekundární literatuře a dopouští se různých faktografických omylů, zejména v oblastech, které přímo nesouvisejí s předmětem jeho zájmu.

Právě poslední úskalí je odvrácenou stranou knihy Pauliny Brenové. Bohužel zde pečlivý čtenář najde řadu faktografických chyb, a u některých z nich se nezbývá než divit, proč je nezachytila překladatelka Petruška Šustrová nebo redaktor svazku Viktor Dobrev. Z amerického pohledu se samozřejmě jedná o nepodstatné drobnosti, ale čeští čtenáři, seznámení alespoň částečně s celkovým kontextem, jimž je přeložená kniha určena, některých poklesků mohli, nebo dokonce měli být ušetřeni. Například Gustáv Husák opravdu k 30. dubnu 1968 nezastával pozici premiéra Československa, jak se dozvíme z popisky k fotografii na straně 85, zrovna jako Jaromír Hrbek ani krátkodobě nepůsobil ve funkci ministra kultury, přestože to autorka na straně 96 tvrdí. Stejně tak Jiřina Švorcová nepředsedala Českému svazu divadelních umělců – příslušná organizace totiž nesla název Svaz českých dramatických umělců. A otec prezidenta Antonína Zápotockého Ladislav nebyl utiskovaným rolníkem (srv. s. 403), ale krejčovským dělníkem (a sociálnědemokratickým aktivistou). Podobných omylů jsem v knize Pauliny Brenové objevil celou řadu, nevidím ale důvod, proč bych zde všechny podrobně vypočítával.

Zároveň se v knize vyskytují i některá klišé a mylné interpretace. Autorka například tvrdí, že výrazy jakési písňe odkazující k „naleštěným chryslerům“ a „štetkám“ „vyvolávaly v mysli okázalý životní styl veksláků na černém trhu a stranických šéfů“ (s. 434). Já se naproti tomu domnívám, že nákup automobilu Chrysler a pořízení milenky (či dokonce pravidelný styk s prostitutkami) by stranickému funkcionáři mohly velmi výrazně zkomplikovat kariéru. Bylo by asi namístě konečně opustit dlouhodobě tradovanou představu o pracovnících aparátu KSČ jako hlavních

4 Dnes se již toto tvrzení ve světle nejnovějších diskusí v české historiografii může zdát jako téměř banální, ale musíme vzít v úvahu dobu, kdy kniha Pauliny Brenové vyšla poprvé. I v současnosti však lze předpokládat, že zejména publicisté budou i nadále raději pracovat s atraktivnějšími a akčnějšími obrazy národa zastrašeného permanentní represí, stojícího v neustálé a nesmiřitelné opozici k úzké mocenské skupině, která ho brutálně terorizuje.

uživatelích konzumních rozkoší západního typu. Tak tomu nebylo a ani být nemohlo, mimo jiné i proto, že většina placených komunistických funkcionářů neměla legální a snadný přístup k západní měně a jejich životní styl byl pod poměrně pečlivým dohledem. Za velmi spornou pak považují interpretaci postavy zelináře z Havlova eseje *Moc bezmocných*. Paulina Brenová ho vnímá jako „obyčejného normalizačního občana“, kterému nebylo režimem poskytnuto „konzumentství kapitalistického stylu jako spíš prostředky, aby vedl kvalitnější socialistický způsob života“ (s. 378). Jenže „zelinář“ v dobovém literárním a televizním pojetí rozhodně nepředstavoval „obyčejného občana“, ale naopak člověka s velmi nadstandardními příjmy a možnostmi (stejně jako taxikář či řezník). Právě tato skupina obyvatel ztělesňovala v maximální míře obrat společnosti ke konzumerismu. Tvrdit, že se na tohoto zelináře obracel Jaroslav Dietl jako na svého diváka, je sice působivá, ale ne zcela přesná zkratka.

Autorka sama uvádí, že se „normalizačními“ televizními seriály zabývala ještě předtím, než se staly běžnou součástí každodenní populární kultury, například v podobě levných DVD. To samozřejmě může vysvětlit některé věcné chyby v tom směru, i když nechápu, proč pro české vydání neudělala i s ohledem na tuto změnu alespoň základní faktografickou revizi. Ta se jeví jako potřebná i z toho důvodu, že Petruška Šustrová jako překladatelka nepatří zrovna ke znalcům českých televizních seriálů ze sedmdesátých a osmdesátých let. Vůbec mě rozhodnutí autorky knihu pro české vydání nijak zvláště neupravovat poněkud překvapilo. Znovu se zde musím vrátit k původnímu názoru, že omyly, které americký či obecněji anglojazyčný čtenář pravděpodobně zcela přehlédne, v českém překladu působí hodně rušivě. A právě u pochybení v samotné materii se to ukazuje zvláště výrazně. Americkému badateli je jistě možné tvrdit, že na snímku pocházejícím ze seriálu *Inženýrská odysea* na straně 318 je zpodoběn „inženýr Zbyněk během důležitého rozhovoru s obchodníkem ze Západu“, kdežto Čech, který příslušný seriál opakovaně viděl, hned pozná, že ve skutečnosti inženýr Zbyněk hovoří s otcem své tehdejší partnerky, staromilským a poněkud snobským advokátem na penzi (ztvárněným Svatoplukem Benešem). Tomu odpovídá i příslušný interiér, plný starožitností. Podobně divák „normalizačních“ československých seriálů ví, že Vašek ze stejného seriálu není „synem dlouhé řady inženýrů“ (s. 316). Naopak v jeho postavě je ukázána možnost sociální mobility prostřednictvím studia na vysoké škole – jeho otec může vzhledem k nedostatečnému vzdělání zastávat „jen“ funkci vedoucího prototypové dílny, kdežto Vašek se pracuje až na pozici ředitele závodu. V tomto případě ale možná jde o problém překladu, protože Američané pojem *engineer* vnímají spíše obecněji ve významu technik než jako označení spojené s vysokoškolským titulem.

Nedostatky tohoto druhu by ale neměly čtenáře znechutit a zastříť mu podnětnost mnohých autorčinných postřehů, zejména těch, které se týkají pozice žen ve společnosti v zemích východního bloku. Za důležitý považují například poukaz na propojení vývoje postavení ženy v „normalizační“ společnosti se vztahem k privátnímu konzumu a se zvýšeným důrazem na rodinu jako na „základ státu“. Pojetí žen jako stabilizačního prvku společnosti a zároveň jako regulátorek konzumu ve prospěch uměřenosti a střídmosti si jistě zaslouží mimořádnou pozornost všech historiků, kteří se zabývají českou společností a jejími každodenními praktikami v sedmdesátých

a osmdesátých letech minulého století. V této souvislosti je určitě namístě také odkaz na sovětské poměry, kde role žen ve fungování rodiny a vlastně celé společnosti měla ještě větší význam.

Za spornější považují autorčiny úvahy o vztahu „normalizační“ politické elity k otázkám konzumu a seberealizace ve společnosti. Domnívám se, že skutečná snaha prezentovat socialistický životní styl jako plnohodnotnou alternativu, kde jisté limity v konzumní oblasti jsou více než vyváženy většími možnostmi seberealizace a všestranného osobního rozvoje, se projevovала spíše v předchozím období, zejména v šedesátých letech. Naopak „Husákův režim“ (opět výraz autorky, možná poněkud sporný) se ve skutečnosti podle mého názoru o žádnou novou definici ekonomického ideálu příliš nepokoušel. Ne že by se například úvahy na toto téma neobjevovaly v tehdejším oficiálním tisku, jednalo se však spíše o rozměňování již dříve formulovaných tezí a o jejich přesvědčivosti si nedělali zvláštní iluze ani autoři příslušných článků. Rozhodně vlastním myšlenkám a tvrzením věřili méně než jejich předchůdci ze šedesátých let, kteří v té době často už nahlíželi danou problematiku z dosti odlišných úhlů jako emigranti nebo příslušníci disentu.

Bude jistě zajímavé, zda vyvolají větší diskuse pasáže knihy věnované „králi českých televizních seriálů“ z doby takzvané normalizace – Jaroslavu Dietlovi. I zde může působit poněkud rušivě na českého čtenáře skutečnost, že autorka se soustřeďuje pouze na část Dietlovoy tvorby a mnohá jeho díla zcela pomíjí. Výběr přitom není úplně jednoznačně vysvětlen a možná byl dán jenom okamžitou dostupností, či naopak nedostupností určitých seriálů. Ambivalentnost a kontroverznost této klíčové osobnosti československé televizní tvorby sedmdesátých a osmdesátých let autorka v knize spíše načrtává, než že by je důkladněji analyzovala, a tak tento nesnadný úkol čeká na další badatele. Hlubší ponor podle mého názoru vyžaduje také velmi atraktivní otázka vztahu disentu (především okruhu Charty 77) obecně ke konzumerizaci života v „normalizačním“ Československu, včetně fenoménu televizní kultury. Nebyl právě zřetelný antikonzumní prvek v úvahách mnohých disidentů jednou z příčin, proč se jim nedařilo formovat širší opozici proti režimu? Ostatně se jednalo i o jeden z důvodů neúspěchu většiny disidentů v praktické politice po listopadu 1989.

Více prostoru mohla autorka věnovat také vzniku konkrétních Dietlových děl a míře zásahů politických orgánů do jejich podoby. V tomto ohledu se omezuje spíše na náznaky, které nejsou nijak zvlášť podloženy archivními doklady. Přitom je to klíčová otázka, která se týká i významu Jaroslava Dietla jako tvůrce. Dokázal pouze kreativně a poutavě převyprávět pokyny dodané shora, anebo prosadil i některé vlastní představy a ideje? Nebyla jeho role při formování žádoucích modelů chování v socialistické společnosti přece jen závažnější, než jsme si ochotni připustit? Zdá se jasné, že například v navrhovaném přístupu k „osmašedesátníkům“ doporučoval variantu chování vedoucích politických činitelů, která minimálně části mocenských elit příliš nekonvenovala. Zrovna tak je namístě se ptát, jak osobní Dietlovoy postoje ovlivnily obraz socialistické ženy v jeho seriálové tvorbě. Rozhodně nelze předpokládat, že by straničtí funkcionáři předkládali detailní rafinované a sofistické návody, jak prostřednictvím seriálové tvorby manipulovat společnost. Ostatně ani kniha Pauliny

Brenové podobný obraz nesugeruje, podobu možných zásahů do Dietlovy tvorby však detailněji neřeší.

Ovšem stejně jako faktografických chyb je i zajímavých a v mnohém přínosných postřehů v knize Pauliny Brenové mnohem více a můj výčet je čistě subjektivní. Zmínil jsem totiž pouze ty, které mi v paměti utkvěly zvláště hluboko. V některých případech mám nicméně určité pochybnosti, zda jsou jiskřivé myšlenky podloženy dostatečnou znalostí dostupných pramenů. Hrozí tak poměrně zřetelně nebezpečí slepých uliček ve výzkumu. Přesto podle mého názoru je zvolený přístup výrazně lepší než nějaká úzkostlivě přesná deskripce bez stopy nápadu. Lze jen doufat, že v příštích publikacích autorka dokáže ještě podstatně lépe sloučit kreativní uvažování s velmi pečlivou heuristikou. Pak by se jí jistě podařilo vytvořit tituly, které by se zařadily k zlatému fondu nejen bohemistické historiografické literatury.

Kromě impulzů v uvažování o roli konzumu a konzumní kultuře v české společnosti sedmdesátých a osmdesátých let minulého století by se však kniha Pauliny Brenové měla stát i podnětem k zamyšlení nad způsobem vydávání zahraničních bohemistických titulů v českých překladech. Jak už jsem poznamenal, rozhodně nepovažuji za šťastné, že autorka knihu pro české vydání nijak zásadněji neupravila. Samozřejmě chápu, že jde o velmi nevděčnou činnost, která stojí mnoho času a autorkám či autorům přináší spíše útrapy a pocity marnosti než uspokojení či uznání. Na druhou stranu padá na váhu, že prostředí, v němž má být český překlad recipován, se od anglosaských akademických kruhů značně odlišuje a klade jiné nároky. Za této situace stojí za úvahu, zda by podstatně větší úlohu při adaptaci podobných titulů pro české prostředí neměli sehrát jejich překladatelé a redaktoři. Alespoň část faktických chyb by mohli odstranit, zejména když se jedná o vcelku obecně známé skutečnosti. Nejsem si ale jist, zda překladatelé, a zejména nakladatelští redaktoři jsou na takové pojetí své práce připraveni, a už vůbec cítím značné pochybnosti, zda s něčím podobným počítají příslušné nakladatelské domy a v honorářích pro překladatele a redaktory tuto práci zohledňují.

Recenze

Normalizace na pražské filozofické fakultě a sociální dějiny pozdního socialismu

Vítězslav Sommer

JAREŠ, Jakub – SPURNÝ, Matěj – VOLNÁ, Katka a kol.: *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Togga 2012, 400 stran, ISBN 978-80-7308-426-4 a 978-80-7476-001-3;

JAREŠ, Jakub – SPURNÝ, Matěj – VOLNÁ, Katka a kol. (ed.): *S minulostí zúctujeme: Sebereflexe Filozofické fakulty UK v dokumentech sedmdesátých a devadesátých let 20. století*. Praha, Academia 2014, 732 strany, ISBN 978-80-200-2345-2.

Mezi výzkumy z oblasti českých soudobých dějin, které upoutaly mimořádnou pozornost odborné i laické veřejnosti, zcela jistě patří také badatelský projekt k dějinám normalizace na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy ustavený studenty a doktorandy této instituce na sklonku předchozího desetiletí. Kolektiv autorů a autorek se původně profiloval především dokumentační prací založenou na mapování rozsáhlého archivního fondu fakultní organizace KSČ. Výsledkem počáteční fáze výzkumu bylo vydání komentované edice *Prověřená fakulta*, která zveřejnila archivní materiály dokumentující praktiky dohledu a kontroly ve vysokoškolském prostředí

po roce 1968.¹ Recenzované knihy lze považovat za klíčové výsledky celého projektu. *Náměští Krasnoarmějců 2* představuje monografické završení dlouhodobého zkoumání fungování komunistické strany na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v sedmdesátých a osmdesátých letech. V pramenné edici *S minulostí zúčtujeme* jsou zveřejněny dva rozsáhlé materiály dokládající přípravu, průběh a ideologické pozadí normalizačních čistek a jejich pozdější zkoumání během fakultních rehabilitací po roce 1989.

Kniha *Náměští Krasnoarmějců 2* je zatím nejdůležitější publikací vzešlou z uvedeného výzkumného projektu. Obsáhla monografie mapuje éru normalizace na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy ze dvou navzájem propojených perspektiv. První sleduje proces „očisty“ fakulty v letech následujících bezprostředně po kolapsu československé reformy z let 1968 a 1969. Autoři analyzují průběh „konsolidace“, zejména personálních změn, v širším ideologickém kontextu vyrovnání s „krizovým obdobím“. Druhá oblast jejich výzkumu se zaměřuje na fungování „očistěné“ fakulty. Autorský kolektiv se věnuje činnosti fakultní komunistické organizace a mapuje svět učitelů a studentů fakulty, zabývá se ale také činností Státní bezpečnosti na její půdě, systémem vzájemné kontroly zaměstnanců, organizací studentského života či mechanismem přijímacích zkoušek. Cílem knihy je postižení institucionálních změn a fakultní každodennosti. Autoři rovněž neskrývají ambici dosáhnout jisté míry zobecnění a použít pražskou filozofickou fakultu jako základ případové studie, která by umožnila formulovat závažnější poznatky o sociálních mechanismech normalizačního období. Pozornost si zaslouží také struktura knihy a její formální uspořádání. Autorský tým vytvořil skutečnou kolektivní monografii, která předkládá souvislý výklad a současně dává prostor odlišným autorským stylům nebo žánrové odbočce v podobě biografického exkurzu.

Přestože primárním tématem práce je fungování mocenských mechanismů pozdního socialismu na pražské filozofické fakultě, *Náměští Krasnoarmějců 2* přichází se závěry, které překračují hranice vymezené poměrně úzkým badatelským polem dějin vysokých škol po roce 1968. Podobně jako někteří další autoři v minulosti členové badatelského týmu ukázali, že vysokoškolské prostředí lze využít rovněž pro sepsání případové studie analyzující historické fenomény a procesy celospolečenského významu.² Zejména kapitoly Matěje Spurného a Jakuba Jareše byly zjevně sepsány se záměrem vyvodit z výzkumu normalizace na FF UK obecnější zjištění, která by otevřela odlišnou perspektivu ve výzkumu sociálních dějin státního socialismu v Československu. Předložený rozbor normalizační ideologie, průběhu čistek a podoby postupně zaváděných mechanismů kontroly a dohledu představuje zásadní příspěvek k poznání mocenských vztahů v tehdejší společnosti.

1 JAREŠ, Jakub – PINEROVÁ, Klára – SPURNÝ, Matěj – VOLNÁ, Katka (ed.): *Prověřená fakulta: KSČ na Filozofické fakultě UK v letech 1969–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2009.

2 Srv. ANDREAS, Joel: *Rise of the Red Engineers: The Cultural Revolution and the Origins of China's New Class*. Stanford, Stanford University Press 2009; CONNELLY, John: *Zotročená univerzita: Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*. Praha, Karolinum 2008.

Studie analyzující úspěšnou disciplinaci jednoho z duchovních center reformního komunismu a nonkonformní politiky šedesátých let si totiž klade otázky přesahující výzkum zaměřený výhradně na akademické prostředí či specifické profesní *milieu*. Jedná se tu spíše o mikrohistorii „obnovování pořádku“ rozvinutou do obecnějších úvah o povaze vládnutí v normalizačním režimu. Autoři nejprve ukazují mocenské praktiky čistek a vylučování, tedy vládnutí „shora“ realizovaného prostřednictvím poměrně úzké skupiny fakultních stranických aktivistů. Následuje analýza vládnutí „zdola“, tedy procesu akceptace či přímo osvojování zvláštních pravidel kontroly včetně vzájemného posuzování a hodnocení ze strany fakultních učitelů. Kniha přesvědčivě líčí komplikovanou strukturu moci, pro niž byl autoritativní dohled realizovaný pomocí stranického aparátu a jeho přísných pravidel stejně důležitý jako sebedisciplinace řadových zaměstnanců instituce. Společné působení těchto mocenských praktik pak dle autorů vyústilo do ustavení zvláštní normality, která byla charakteristická pro každodenní fungování fakulty. Jedním z jejích klíčových projevů bylo vyloučení krajnosti a nonkonformismu – jak na straně učitelů a studentů, kteří porušili „pravidla hry“, tak v případě zuřivých „normalizátorů“ překračujících nepsané zákony „konsolidace“ a svou radikálností narušujících plynulý chod školy. Ve svých nejlepších pasážích kniha nabízí působivé a současně pramenně doložené vysvětlení podivné společenské stability, založené na souhře apolitické pasivity a aktivního zapojení do systému kontroly a dohledu, která charakterizovala normalizační období. Podobně závažná je také analýza normalizační ideologie a jejího uvádění do každodenní praxe. Práce ukazuje, že klíčovou úlohu sehrál výklad nedávné minulosti, „velkých“ dějin i individuálních historií.

Interpretační rámec studie je vystavěn na obsáhlém empirickém materiálu. Čtenář má možnost poznat řadu konkrétních situací, které zdařile ilustrují tezi o „očistě“ následované postupným utvářením nových mocenských vztahů. Právě zachycení individuální roviny normalizace patří mezi další přednosti knihy. Autoři dokázali na konkrétních případech ukázat průběh „konsolidace“, fungování systému vzájemného posuzování, způsoby řešení vnitro-fakultních konfliktů či podobu působení Státní bezpečnosti na fakultě. Zvláštní prostor získala takzvaná fakultní biografie, kapitola věnovaná normalizační kariéře historika Rostislava Nového. Velmi vřadřený text Jakuba Jareše zkoumá komplikovaný příběh oblíbeného fakultního pedagoga, který se stal spolupracovníkem StB. Tato dílčí biografická studie ukazuje činnost Státní bezpečnosti na fakultě z odlišné perspektivy a v širším kontextu životních osudů Rostislava Nového a institucionálního vývoje pražské filozofické fakulty. Otevírá tak nejen další rovinu výkladu v rámci recenzované monografie, ale současně ukazuje možnost takového historiografického zpracování tématu spolupráce s tajnou policií, které metodologicky i interpretačně dalece přesahuje žurnalistické psaní „estébáckého bulváru“ či odbornou produkci vystavěnou výhradně na ne příliš sofistikovaném čtení policejních spisů. Případová studie o Rostislavu Novém se současně dobře doplňuje s kapitolou Katky Volné o působení Státní bezpečnosti na fakultě. Zatímco Jarešův text zkoumá spíše detaily a osobní motivace, autorka mapuje oblasti zájmu StB ve vztahu k přední společenskovědní instituci v Československu. Čtenář má tudíž možnost nahlédnout toto kontroverzní téma

z rozdílných, ale vzájemně úzce souvisejících perspektiv – z pohledu bezpečnostního aparátu, jenž sleduje dění v instituci, fakultních funkcionářů, kteří s příslušníky Státní bezpečnosti přicházeli do styku, a zaměstnanců fakulty, kteří z různých důvodů a různým způsobem spolupracovali s tajnou policií.

Kapitoly zabývající se ideologií normalizace a praktikami normalizačního vládnutí – od stranických čistek přes sebedisciplinaci a systém vzájemné kontroly až po činnost Státní bezpečnosti na fakultě – tvoří jádro knihy a současně předkládají závěry, které překračují úzké téma dějin univerzity ve státním socialismu. Další oddíly monografie, věnované studentskému životu na fakultě v sedmdesátých a osmdesátých letech, pak byly psány s poněkud menší ambicí. Nejvýrazněji na výše vyzvednuté části práce navazuje kapitola Jakuba Jareše o systému přijímacích zkoušek na pražskou filozofickou fakultu. Také zde se autorovi podařilo popsat jak formální organizaci přijímacího řízení, tak zapojení neformálních praktik, které mohly významně ovlivnit výsledek dosti složitého mechanismu přijímání studentů na fakultu. Další texty tvořící „studentskou“ část monografie jsou již méně komplexní a analytické, také z důvodu horší situace co do dostupných pramenů. Kapitoly z pera Marty Edith Holečkové a Kláry Pinerové o studentském životě na fakultě a Adama Horkého o životě na vysokoškolských kolejích si daly za cíl postihnout normalizační fakultu z perspektivy jejích studentů, zápasí ovšem s problémem zobrazení vztahu mezi formálními pravidly a sociální praxí. Zatímco předchozí části knihy zdůraznily význam neformálních praktik pro fungování instituce, kapitoly o studentech se omezily spíše na popis organizačních pravidel a struktur, doplněný o vybrané příklady konfliktních situací. Snaha ukázat napětí mezi poměrně rigidními oficiálními normami a každodenní realitou studentského života tak zůstala na půli cesty mezi deskripcí oficiálních organizačních forem a sociálněhistorickou analýzou studentské každodennosti. Jako celek však představuje *Náměstí Krasnoarmějců 2* jeden z nejvýznamnějších příspěvků k dějinám pozdního socialismu v Československu. Výzkum konkrétní instituce umožněný dostupnou pramennou základnou vedl k závěrům, které představují výzvu pro další historiky normalizačního období. Teze o charakteru ideologie normalizace a fungování pozdně socialistického vládnutí mohou sloužit jako vhodné badatelské hypotézy pro další výzkumy zaměřené na podoby normalizace v odlišném prostředí nebo z perspektivy jiných profesních a sociálních skupin.

Jestliže *Náměstí Krasnoarmějců 2* představuje monografické završení projektu, obsáhlý svazek *S minulostí zúčtujeme* se vrací k počátkům výzkumu normalizace na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, tedy k záměru zdokumentovat dění na fakultě v sedmdesátých a osmdesátých letech prostřednictvím zveřejnění dochovaných archivních materiálů. Kniha je v podtitulu charakterizována jako „sebereflexe fakulty“, jako edice dokumentů reflektujících nedávnou minulost fakulty z perspektivy aktérů nastupující normalizace, respektive demokratizace bezprostředně po roce 1989. Ačkoliv rozsah svazku překračuje sedm stovek tiskových stran, jeho náplň tvoří edice pouhých dvou klíčových materiálů – „Analýzy FF UK“ z roku 1970, jejímž účelem bylo shrnout průběh a stav „konsolidace“ fakulty, a „Rehabilitační

zprávy“, jež rekapitulovala činnost fakultní rehabilitační komise, fungující v letech 1989 až 1992.

Větší část knihy je věnována rozsáhlé anonymní „Analýze“, která prezentovala pohled „normalizátorů“ na dění na pražské filozofické fakultě v letech 1968 až 1970. Dokument je uveden dvěma delšími historiografickými texty z pera Jakuba Jareše a Matěje Spurného, které seznamují s politickým, institucionálním a intelektuálním kontextem „Analýzy“. Zatímco Jareš rekapituluje události na fakultě v měsících následujících po srpnu 1968, Spurný svůj text charakterizuje jako „diskurzivní studii“, tedy jakousi „analýzu Analýzy“. Zkoumá dokument jako svébytný produkt myšlenkového světa pozdního socialismu a jeho prostřednictvím analyzuje normalizační ideologii „krizového období“ a jeho překonání. Studie Katky Volné poté uvádí podstatně kratší text „Rehabilitační zprávy“ do souvislostí fakultních rehabilitací a reflexe normalizace na FF UK po roce 1989. Oba dokumenty jsou rovněž opatřeny potřebným edičním aparátem a kniha tak předkládá komplexní edici, která prozatím uzavírá projekt výzkumu normalizace na pražské filozofické fakultě. Edice přitom představuje důležitou korekci již publikovaných odborných studií. Ke slovu se dostávají sami aktéři fakultní politiky, kteří prostřednictvím obou zpráv, jejichž vznik od sebe dělí dvacet let, předložili svou verzi příběhu. Dva publikované dokumenty, doplněné o kritické komentáře, tudíž rozšiřují závěry výzkumu o autentické dobové reakce zevnitř instituce na události roku 1968, následnou „konsolidaci“ a vyrovnávání s jejím dědictvím bezprostředně po roce 1989.

Pohled na dosavadní výsledky celého výzkumného projektu vede k několika obecnějším závěrům. Na prvním místě je třeba zdůraznit význam zdánlivě úzce zaměřených případových studií pro studium daného historického období. Výzkum průběhu normalizace na jedné univerzitní instituci umožnil kreativní práci s dochovanými prameny a přivedl autory k formulování důležitých tezí o charakteru vládnutí v pozdním socialismu. Soustředění na jasně definované pole bádání si současně vynutilo zřetelné ohraničení pramenné základny a přesné stanovení badatelských otázek. Autoři se díky tomu neutopili v mase pramenného materiálu a vyhnuli se jedné z velkých nástrah studia soudobých dějin – situaci, kdy se historik skrz hustou zmeť narůstajícího množství pramenů nedokáže dostat do pozice umožňující formulování závažnějších a intelektuálně ambiciózních závěrů. Jako podobně přínosný se ukázal autorský přístup založený na kombinaci různých historiografických žánrů. Shrnující sociálněhistorickou analýzu doplnila biografická studie, institucionální rozbory, sonda z oblasti dějin myšlení a v neposlední řadě také edice pramenů. Jako celek tak projekt ukázal množství metodologických přístupů, které lze využít při práci s poměrně přesně vymezeným souborem pramenů z období soudobých dějin. Z hlediska interpretačního pak především *Náměstí Krasnoarmějců 2* představuje významný příspěvek k dějinám posledních dvou desetiletí státního socialismu v Československu. Na základě primárních pramenů zdokumentovaný obraz vládnutí a kontroly jako mechanismů založených spíše na interakci aktérů než na jednostranném nátlaku a donucení staví před domácí historiografii soudobých dějin silnou tezi, s níž se bude muset vyrovnávat každá další práce o dějinách české společnosti v éře normalizace.

Recenze

Prelomová americká biografia Jozefa Tisa

Miloslav Szabó

WARD, James Mace: *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Ithaca (New York), Cornell University Press 2013, 362 strán, ISBN 978-0-8014-4988-8.

Život a pôsobenie Jozefa Tisa, vedúceho politika Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) počas prvej Československej republiky, predsedu autonómnej slovenskej vlády po štátoprávnych zmenách na jeseň roku 1938 a prezidenta Slovenskej republiky v rokoch 1939 až 1945, dosiaľ neboli slovenskou ani českou historiografiou systematicky spracované. Okrem apologétskych opusov takzvaných „neoludáckych“ historikov na čele s Milanom S. Ďuricom¹ sme donedávna mali k dispozícii len zborník *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu* z roku 1992,² a najmä životopisnú esej historika Ivana Kamenca z roku 1998, ktorá nedávno vyšla v druhom, doplnenom vydaní.³ Okrem toho v uplynulých rokoch vydali Kamencovi kolegovia z Historického ústavu Slovenskej akadémie vied trojzväzkovú edíciu Tisových

1 ĎURICA, Milan S.: *Jozef Tiso, 1887–1947: Životopisný profil*. Bratislava, Lúč 2006.

2 BYSTRICKÝ, Valerián (ed.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu: Zborník materiálov z vedeckého sympózia Častá-Papiernička, 5.–7. mája 1992*. Bratislava, Slovak Academic Press 1992.

3 KAMENEC, Ivan: *Tragédia politika, kňaza a človeka: Dr. Jozef Tiso, 1887–1947*. Bratislava, Kalligram 1998 (2., doplnené vydanie: Bratislava, Premedia 2013).

prejavov a článkov.⁴ Skutočný prelom v skúmaní osobnosti Jozefa Tisa však predstavuje až dizertácia amerického historika Jamesa Mace Warda z roku 2008, či už svojím širokým záberom, ale aj využitím niektorých doteraz neznámych prameňov.⁵

Knižné vydanie Wardovej dizertácie je síce kratšie ako originál, ale štruktúra, základné tézy a závery sa nezmenili. Kniha je členená chronologicky do ôsmich kapitol, mapujúcich Tisove pôsobenie pred rokom 1918, vstup do politiky a úspešnú kariéru za prvej ČSR, jeho kontroverzný vzostup na čelo vojnového slovenského štátu i následný pád, proces a popravu ako vlastizradcu po druhej svetovej vojne. Záverečná kapitola je venovaná prežívaniu Tisovho kultu, respektíve pokusom o jeho kritické zhodnotenie až do nedávnych rokov.

James Ward rekonštruje formovanie Tisovho svetonázoru v kontexte politického katolicizmu, či presnejšie kresťanského socializmu, počas štúdií na prestížnom viedenskom Pázmaneu, začiatky jeho pastoračného pôsobenia, ako aj nepominuteľný vplyv prvej svetovej vojny, ktorú zažil ako poľný kňaz na haličskom fronte a ktorá mu ako mnohým iným predznačila brutalizáciu politických pomerov v dvadsiatom storočí. Mimoriadne dôležité – vzhľadom na Wardove tézy, ale aj spracovaním nových prameňov – sú kapitoly o vstupe Tisa do politiky v „prevratových“ rokoch 1918 a 1919, keď sa z lojálneho uhorského patriota vyprofiloval na slovenského nacionalistu a v lokálnom kontexte významne prispel k etablovaniu nového československého štátu. Rubom tejto charakteristiky bol podľa Warda politický radikalizmus a vytváranie „nepriateľa“: práve v tomto období sa po prvý raz výrazne prejavil Tisov antisemitizmus, ktorým polemizoval – predovšetkým na stránkach kresťansko-sociálneho periodika *Nitra* – zároveň proti „židovským maďarónom“ a „židobolševikom“.

Vzhľadom na tento Tisov politický „krst“ je trochu záhadou, ako sa z niekdajšieho radikála stal najvýraznejší predstaviteľ umierneného krídla HSĽS, ku ktorej si v povojnových rokoch rýchlo našiel cestu a ktorú počas jej účasti vo vláde takzvanej panskej koalície v rokoch 1927 až 1929 zastupoval ako minister zdravotníctva. Ward to vysvetľuje Tisovým úsilím o kompromis so „svetskou mocou“, vychádzajúcim z jeho katolíckeho svetonázoru. Ten ho v demokratických podmienkach miernil, v „revolučných“ obdobiach ho však podnecoval k radikálnym postojom. Autor tento paradox sleduje na pozadí Tisovho postavenia v HSĽS v tridsiatych rokoch, keď vystupoval medzi iným ako oponent Karola Sidora, šéfredaktora stranického tlačového orgánu *Slovák* a Hlinkovho chránenca s aureolou radikála. Tisova umiernenosť však dostala trhliny prakticky hneď po zmene štátoprávnych pomerov v dôsledku mníchovského diktátu na jeseň 1938, keď sa stal predsedom slovenskej autonómnej

4 TISO, Jozef: *Prejavy a články (1913–1938)*. Ed. Miroslav Fabricius a Ladislav Suško. Bratislava, AEPRESS 2002; TISO, Jozef: *Prejavy a články (1938–1944)*. Ed. Miroslav Fabricius a Katarína Hradská. Bratislava, AEPRESS 2007; TISO, Jozef: *Prejavy a články (1944–1947)*. Ed. Miroslav Fabricius a Katarína Hradská. Bratislava, Pro Historia – Historický ústav SAV 2010.

5 WARD, James Mace: *No Saint: Jozef Tiso, 1887–1947. A Dissertation Submitted to the Department of History and the Committee on Graduate Studies of Stanford University in Partial Fulfillment of Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy* (červen 2008).

vlády. Jeho radikalizácia sa opäť spájala s antisemitizmom, čo dosvedčuje Tisova zodpovednosť za deportáciu tisícov „nežiadúcich Židov“ do nového slovensko-maďarského pohraničia ako „odplatu“ za údajnú židovskú podporu Viedenskej arbitráže, ktorá obrala Slovensko o južné územia obývané prevažne maďarskou menšinou.

Kontroverzie okolo Tisovej osoby vyvoláva hlavne jeho pôsobenie vo funkcii prezidenta Slovenskej republiky v rokoch druhej svetovej vojny. Líšia sa predovšetkým názory na jeho politickú a morálnu zodpovednosť za takzvané riešenie židovskej otázky. Režim HSLŠ zbavil desiatitisíce židovských občanov ich práv, obral ich o majetok a v roku 1942 veľkú časť z nich deportoval do nacistami okupovaného Poľska, kde boli takmer všetci zavraždení. Zatiaľ čo „neofudáci“ historici sa Tisov podiel na týchto udalostiach snažia už desaťročia bagatelizovať (medzi iným poukazovaním na údajnú oprávnenosť „židovskej otázky“, redukovanej na odlišnú sociálno-ekonomickú štruktúru židovskej populácie v porovnaní s väčšinovým obyvateľstvom),⁶ zdôrazňuje Ward vo svojej knihe Tisovu angažovanosť v jej násilnom „riešení“. Táto problematika, ktorá sa prelína celou knihou, predstavuje aj nosnú tému kľúčovej kapitoly o Tisovi ako slovenskom prezidentovi.

Americký historik vysvetľuje Tisovo váhanie inštrumentalizovať antisemitizmus spôsobom, akým to v rokoch 1936 a 1937 predvádzal napríklad jeho cynický rival Sidor, rozpakmi vyplývajúcimi z vlastného katolíckeho svetonázoru. To sa týka už prvej právnej normy určujúcej štatút „Žida“ z apríla 1939, za ktorú bol Tiso ako predseda slovenskej vlády priamo zodpovedný: príslušnosť k židovstvu sa tu definovala ešte konfesiónálne, ale v zásade len do roku 1918, keďže potom už vraj u konvertujúcich Židov prevládol oportunistom... Tiso sa tieto rozpory snažil ospravedlniť poukazovaním na sociálny a nacionálny rozmer ním postulovanej „židovskej otázky“.

Ward analyzuje Tisov narastajúci antisemitizmus v kontexte odklonu od princípov prirodzeného práva a „rozumného nacionalizmu“, ktoré mali garantovať osobné slobody a tolerovať menšiny. (Ďalšími vybočeniami z týchto noriem boli protičeský šovinizmus a útočná vojna proti „slovanskému“ a katolíckemu Poľsku po boku Hitlera.) Tiso aj po zvolení do funkcie prezidenta čoraz väčšmi podriaďoval slovenské, respektíve kresťansko-socialistické záujmy a princípy záujmom a zásadám nemeckým, respektíve „národno-socialistickým“. Svojich radikálnych oponentov v HSLŠ zvykol umlčať tým, že si osvojil ich argumenty, a predovšetkým v „židovskej otázke“ dokonca podnecoval ich aktivitu. To sa týkalo v prvom rade Hlinkovej gardy, militantnej zložky HSLŠ, etablovanej v kontexte črtajúcich sa štátoprávných zmien v lete a na jeseň roku 1938. Ward na základe dosiaľ nevyužitých materiálov ukazuje, ako Tiso a prezidentská kancelária iniciatívne prichádzali s návrhmi na „riešenie židovskej otázky“, ba niekedy vychádzali gardistom v ústrety pri ich protiprávných protižidovských machináciách.

Ambivalentné boli aj Tisove kroky po takzvaných salcburských rokovaníach s Hitlerom v lete 1940, v dôsledku ktorých radikáli na čele s premiérom Vojtechom

6 Pozri ĐURICA, Milan S.: Dr. Joseph Tiso and the Jewish Problem in Slovakia. In: *Slovakia*, roč. 7, č. 3–4 (1957), s. 1–22.

Tukom a ministrom vnútra Alexandrom Machom posilnili svoje pozície. Umiernený Tiso sa napríklad nedišťancoval od rétoriky budovania „slovenského národného socializmu“, ale snažil sa ju využiť vo svoj prospech, respektíve zosúladiť so svojou pôvodne „kresťanským socializmom“ ovplyvnenou ideológiou. Veľkolepý program bytovej výstavby, elektrifikácie či pozemkovej reformy však zostal do veľkej miery v rétorickej rovine – napriek dodnes pretrvávajúcim nostalgickým tvrdeniam o „prosperite za slovenského štátu“. Ako zdôrazňuje James Ward, aj v tomto prípade sociálna otázka nakoniec splynula so „židovskou“. To sa týkalo predovšetkým takzvaných arizácií, ktoré Tiso obhajoval a v mnohých prípadoch činorodo podporoval, predovšetkým v duchu svojho starého hesla o potrebe vytvorenia „slovenskej strednej vrstvy“, ale tiež podliehajúc pokúšeniu bujnejšej korupcie. Tým, že navonok prenechal iniciatívu „riešenia židovskej otázky“ radikálom, sa Tiso opäť – podobne ako v prípade vyhlásenia vojny Sovietskemu zväzu – pokúsil zbaviť morálnej zodpovednosti.

Od jesene roku 1941 sa rétorika umierneného Tisa čoraz väčšmi radikalizovala. Napriek kritike Vatikánu sa nedokázal či nechcel dišťancovať od rasistických princípov takzvaného židovského kódexu, naopak, po návšteve na východnom fronte v októbri 1941 opäť oprášil ideológom „židobolševizmu“. Podľa doteraz neznámeho svedectva maďarského veľvyslanca Lajosa Kuhla de Borosháta v Bratislave v januári 1942 dokonca žiadal proti údajne „znovu arogantným“, hoci v skutočnosti už celkom bezprávnym a okradnutým slovenským Židom „efektívnejšie opatrenia“ – niekoľko týždňov po uzavretí dohody s nacistickým Nemeckom o ich deportácii s podmienkou, že sa nevrátia na Slovensko a ich majetok prepadne štátu. Tiso teda súhlasil s deportáciami ešte predtým, než ich oficiálne (*ex post*) potvrdil svojím podpisom pod ústavný zákon z mája 1942. Podľa Warda na tom nič nemení ani fakt, že tým súčasne sankcionoval takzvané výnimky zo židovského kódexu, ktoré sa v prevažnej miere týkali konvertitov a kresťanov od narodenia, ekonomicky nepostrádateľných a „asimilovaných“ slovenských Židov. Ich cieľom preto nebola natoľko „záchrana životov ako ochrana hmotných záujmov štátu, nároky kresťanskej legitímnosti a uznanie pre ‘dobrých’ Židov“ (s. 233). Ward na príklade málo citovaných častí Tisovho zlopovestného prejavu v Holíči – sľuboval v nich „dokončiť“ prerušené deportácie, ktoré obhajoval ešte na jar 1943 v rozhovore s maďarským poslancom Ferencom Ronkayom – následne ukazuje, ako prezident slovenského štátu protižidovskou rétorikou bral vietor z plachiet svojim radikálnejším konkurentom v HSLŠ. Nie je náhoda, že Tiso sa zakrátko deklaroval za „neomylného vodcu“, čo bolo následne zakotvené v legislatíve.

Napriek tomu Tiso v polovici roku 1944 stratil kontrolu nad svojím štátom a po vypuknutí Slovenského národného povstania sa definitívne vydal na milosť a nemilosť svojmu nacistickému protektorovi, ktorého pád znamenal aj koniec jeho politickej dráhy. Spolitizovaný povojnový „ľudový súd“ nakoniec vyriekol ortieľ aj nad Tisovým životom – Ward hodnotí stratégiu Tisovej obhajoby, poukazovanie na politiku „menšieho zla“, ako typicky kolaborantskú –, čím sa nechťiac postaral o jeho posmrtný kult „mučeníka“. Tento Tisov „odkaz“ prežíval najmä „vdaka“ ľudáckej emigrácii, ktorá sa ho po novembri 1989 pokúsila znovuoživiť či implantovať na Slovensku.

V poslednej kapitole svojej knihy americký historik rekonštruuje tieto pokusy, rešpektíve ich prepojenie s aktuálnou politikou v hektických časoch rozpadu Československa, nástupu „mečiarizmu“ a éry samostatnej Slovenskej republiky. Napriek úspechom historikov zo Slovenskej akadémie vied na čele s Ľubomírom Liptákom, Ivanom Kamencom či Dušanom Kováčom v boji o verejnú mienku však Tisov kult stále ovplyvňuje iste segmenty slovenskej spoločnosti vrátane časti historickej obce.

Táto „dlhovekosť“ vyvoláva otázky, ktoré úzko súvisia s veľmi zaujímavými závermi Wardovej práce. Americký historik iste oprávnene poukazuje na „typicky postkomunistický“ „neoempiricizmus“ inak kritických historikov z okruhu Slovenskej akadémie vied. Wardova práca je aj v tomto zmysle priekopnícka, keďže venuje zodpovedajúcu pozornosť myšlienkovým prúdom formujúcim Tisovu ideológiu. Tisovu osobnosť sa snaží zaradiť do „duchovno-historického“ kontextu európskych dejín prvej polovice dvadsiateho storočia, zmiataných v ideologických polemikách liberálov, konzervatívco, komunistov a fašistov. Na druhej strane ponecháva v tomto výklade aj nejasnosti a priestor pre polemiku. Ward síce odmieta charakterizovať Tisovo myslenie vágnymi a problematickými kategóriami, ako „autoritársky konzervativizmus“ či „klérofašizmus“, no zároveň nedefinuje niektoré vlastné kategórie, na ktorých stavia svoju interpretáciu. Napríklad Wardove odkazy na „dualizmus“ ako základný princíp Tisovho svetonázoru pôsobia trochu schematicky a špekulatívne. Ešte problematickejšie je aplikovanie pojmov ako „modernizácia“ a „revolúcia“, ktorými Ward vysvetľuje Tisovu radikalizáciu v rokoch 1918 a 1919, respektíve 1938 až 1945/1947. V akom zmysle bol Tiso modernizátorom, alebo dokonca revolucionárom? A čo jeho vzťah k fašizmu? Čitateľ by tu očakával trochu precíznejšie ukotvenie týchto pojmov v niektorej zo súčasných koncepcií dejín ideí – odkazy na práce renomovaného historika fašizmu Rogera Griffina len nepriamo naznačujú, že Ward inklinuje k jeho interpretácii fašizmu ako variantu „modernizmu“.⁷ S tým úzko súvisí aj chápanie historických osobností v „epoche fašizmu“, v neposlednom rade vzhľadom na Tisove politické ambície, ktoré sa nakoniec premietli do uzákonenia titulu „vodca“. Bolo by zaujímavé aspoň poukázať, na aké tradície Jozef Tiso nadväzoval (titul „vodca“ si nárokoval už jeho predchodca na čele HSLŠ Andrej Hlinka), a predovšetkým zaradiť tieto tendencie do širšieho (stredo) európskeho kontextu.

Novšie komparatívne výskumy zdôrazňujú medzi iným sociálnu, respektíve sociokultúrnu podmienenosť kultu osobnosti v Európe prvej polovice dvadsiateho storočia v podobe „charizmatickej situácie“ či „očakávania vodcu“.⁸ Do akej miery Tiso takto vyšiel v ústrety duchu doby? A akú úlohu pri „očakávaniach vodcu“

7 Pozri najmä GRIFFIN, Roger: *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*. London, Palgrave Macmillan 2007.

8 Pozri ENNKER, Benno: *Der Führer im Europa des 20. Jahrhunderts – eine Synthese*. In: ENNKER, Benno – HEIN-KIRCHNER, Heidi: *Der Führer im Europa des 20. Jahrhunderts*. Marburg, Herder Institut 2010, s. 347–378, najmä s. 352–356; pozri aj GRIFFIN, Roger: *Political Modernism and the Cultural Production of 'Personalities of the Right' in Inter-War Europe*. In: HAYNES, Rebecca (ed.): *In the Shadow of Hitler: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe*. London, Tauris Academic Studies 2011, s. 20–37.

v slovenskej spoločnosti zohral antisemitizmus (pripomeňme si, že uzákonenie titulu „vodca“ nadväzovalo na deportácie židovského obyvateľstva a Tisove verejné stotožnenie s nimi)?⁹ Mnohé by mohla napovedať kontextualizácia Tisovho antisemitizmu, keďže jeho vzťah k „riešeniu židovskej otázky“ predstavuje ťažisko Wardovej interpretácie. To sa týka napríklad odvážnej tézy, podľa ktorej sa v tomto smere Tiso v rokoch 1938 až 1945 „inšpiroval“ skúsenosťami z obdobia „budovania štátu“ v rokoch 1918 a 1919.¹⁰

Napriek týmto výhradám však treba na záver zdôrazniť, že James Mace Ward napísal dielo, na ktoré odborná i laická verejnosť čakala desaťročia a ktoré svojim záberom, dôkladnosťou, množstvom a pestrosťou použitých prameňov a myšlienkovou originalitou môže slovenskej historiografii slúžiť ako vzor. Je preto iste potešujúce, že čoskoro bude k dispozícii jeho slovenský preklad.

9 Podnetné tu môžu byť novšie výskumy o antisemitizme v slovenskej spoločnosti. Pozri KUBÁTOVÁ, Hana: *Nepokradeš! Náklady a postoje slovenskej spoločnosti k židovskej otázke, 1938–1945*. Praha, Academia 2013; ŠINDELÁŘOVÁ, Lenka: *Einsatzgruppe H: Působení operační skupiny H na Slovensku 1944/1945 a poválečné trestní stíhání jejich příslušníků*. Praha – Banská Bystrica, Academia – Múzeum SNP 2015.

10 K tomu pozri SZABÓ, Miloslav: „Židovská otázka“ na Slovensku v prvých rokoch Československej republiky. In: *Střed/Centre*, roč. 3, č. 2 (2011), s. 59–81.

Recenze

První vědecký poločas Františka Grause

Anna Košátková

MORÁVKOVÁ, Naděžda: *František Graus a československá poválečná historiografie*. (Edice Paměť, sv. 61.) Praha, Academia 2013, 348 stran, ISBN 978-80-200-2243-1.

Zavedená edice Paměť nakladatelství Academia je vyhrazena pro memoáry a deníky, ale také edice korespondence a biografie zajímavých osobností. Převažují mezi nimi vědci, představili se zde ale také někteří velikáni české i světové literatury¹ a svěbytnou součástí edice tvoří osobní reflexe holokaustu a dalších tíživých zkušeností s násilnickými režimy dvacátého století.² Mezi zástupci různých přírodovědných a společenskovědních oborů v edici Paměť se neztrácejí ani čeští historici, ať už jako autoři autobiografických textů a deníkových záznamů,³ nebo jako osobnosti

1 KLÍMA, Ivan: *Moje šilené století*, sv. 1–2 (2011); KOHOUT, Pavel: *Můj život s Hitlerem, Stalínem a Havlem*, sv. 1 (2011); MÁRAI, Sándor: *Deníky*, sv. 1–2 (2009); SARTRE, Jean-Paul: *Sešity z podivné války* (2012); MANN, Thomas: *O sobě: Autobiografické spisy* (2013); BULGAKOV, Michail – BULGAKOVA, Jelena: *Deníky Mistra a Markétky* (2013).

2 Např. KONEČNÝ, Robert: *Jeden z vás* (2008); MARGOLIOVÁ-KOVÁLYOVÁ, Heda: *Na vlastní kůži* (2012); LASKIEROVÁ, Rut: *Deník: Leden–duben 1943* (2009); RYBÁR, Ctibor: *Do půlnoci času dost* (2009).

3 BROD, Toman: *Ještě že člověk neví, co ho čeká: Života běh mezi roky 1920 a 1989* (2007); SLAVÍK, Jan: *Válečný deník historika* (2009); KEJŘ, Jiří: *Žil jsem ve středověku* (2012); FORBELSKÝ, Josef: *Život beze mě, život se mnou* (2013).

zachycené perem biografů.⁴ Jednou ze tří zde zatím vydaných životopisných prací tohoto zaměření je publikace Naděždy Morávkové *František Graus a československá poválečná historiografie*, která je zároveň první monografií věnovanou tomuto významnému českému medievistovi a jeho přínosu pro historiografii.

Autorka provedla širokou heuristiku v řadě archivů, z těch zahraničních v Univerzitní knihovně v Basileji a Univerzitním archivu v Giessenu, tedy v Grausově švýcarském a německém exilovém působišti. Vyzpovídala také pamětníky z řad Grausových přátel a kolegů, například Irenu Seidlerovou, Pavla Olivu, Kolomana Gajana, nebo jeho žáků, ke kterým patřil mimo jiné František Šmahel, a taktéž Grausova syna Štěpána. Ze sekundární literatury se autorka mohla opřít jen o dílčí studie, soustředěné zejména ve sborníku ze semináře Výzkumného centra pro dějiny vědy Akademie věd ČR věnovaného Grausovi před třinácti lety.⁵

V úvodu se Morávková mimo jiné zamýšlí nad tím, proč nebyl Grausův vědecký odkaz dosud uceleně zpracován. Domnívá se, že na tomto dluhu má stále ještě podíl jeho odchod do emigrace v roce 1969, jímž se plně integroval do světové historické vědy, zároveň se ale částečně odcizil zdejšímu prostředí, a vypůjčuje si pro tuto situaci citát Jaroslava Čechury, který v jedné své studii píše o „dlouhém Grausově stínu“ (s. 20).⁶ A Grausovo exilové období se bohužel neocitlo ani v centru badatelského zájmu autorky, která se je pouze snažila zběžně shrnout. Základní přínos své publikace pak sama vidí v „oblasti reinterpretace některých dílčích závěrů, v oblasti hodnocení role Františka Grause v československé poválečné historiografii a dále pak zejména v oblasti faktograficky syntetické“ (s. 16). Domnívám se, že těmto záměrům dostála.

Šest kapitol knihy tvoří *de facto* Grausův životopis, obohacený o podrobnější rozbor některých jeho textů. V závěru pak autorka poznatky shrnuje a dělí do okruhů vymezených Grausovou osobností, vlivem a odkazem. Samozřejmostí je anglické resumé, soupis použitých pramenů a literatury i (výběrový) jmenný rejstřík. Ocenění zaslouží, že kniha jako přílohu obsahuje bibliografii Františka Grause. Naopak zcela chybějí fotografie a jiná obrazová dokumentace, které by nepochybně tento titul v očích čtenářů oživily a zatraktivnily. Jazyk autorky je čtivý, živý, avšak zároveň neztrácí na vědeckosti.

První kapitola knihy přibližuje mládí a studijní léta Františka Grause (1921–1989). Vyrůstal v Brně v německojazyčné židovské rodině a sám brzy začal jevit intenzivní

4 LACH, Jiří: *Josef Borovička: Osudy českého historika ve 20. století* (2010); HOFFMANNOVÁ, Jaroslava: *Václav Novotný (1869–1932): Život a dílo univerzitního profesora českých dějin* (2014).

5 BENEŠ, Zdeněk – JIROUŠEK, Bohumil – KOSTLÁN, Antonín (ed.): *František Graus – člověk a historik: Sborník z pracovního semináře Výzkumného centra pro dějiny vědy konaného 10.12.2002*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy AV ČR 2004. Základním zdrojem informací je nekrolog Grausova kolegy Josefa Macka (MACEK, Josef: † František Graus (14.12.1921–1.5.1989). In: *Československý časopis historický*, roč. 88, č. 1 (1990), s. 201–208. Podrobný přehled prací o Grausovi uvádí autorka v oddílu „Prameny a literatura“.

6 ČECHURA, Jaroslav: František Graus jako vítěz: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II. In: BENEŠ, Z. – JIROUŠEK, B. – KOSTLÁN, A. (ed.): *František Graus – člověk a historik*, s. 72.

zájem o židovskou kulturu a tradice. Jako dvacetiletý byl deportován do Terezína, kde díky svým kromobyčejným kulturním a jazykovým znalostem mohl působit v knihovně s pověřením přejímat a inventarizovat zabavené hebrejské knihy. To ho však na podzim 1944 neuchránilo před transportem do Osvětimi-Březinky, konce války se pak dočkal v pobočce koncentračního tábora Buchenwald. Válečným zkušenostem Františka Grause věnuje autorka pět stran, což není zrovna mnoho, vezmeme-li v úvahu přinejmenším jejich formativní vliv na světonázorovou orientaci budoucího historika.

Po návratu studoval Graus historii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a živě souzněl s probíhajícími politickými a sociálními změnami v duchu marxistické ideologie, k níž se přiklonil již v Terezíně pod vlivem komunistických spoluvězněů. Značnou pozornost věnuje autorka jeho rigorózní práci *Chudina městská v době předhusitské*,⁷ po jejíž obhajobě získal díky možnosti zkráceného studia pro válečné maturanty již v dubnu 1948 doktorát. Podle Naděždy Morávkové práce znamenala tematické novum v české historiografii středověku, protože Graus na příkladu Prahy jako první zkoumal životní úroveň městské chudiny, tedy čeledě, žebráků i prostitutek, ve středověkém městě. Tématu lidí na okraji středověké společnosti ostatně zůstal Graus věrný takřka po celou svou vědeckou dráhu, s pomyslnými vrcholy na jejím počátku i konci.⁸

Druhá kapitola se soustředí na počátky Grausovy kariéry. Po prvním místě pomocné vědecké síly ve Státním historickém ústavu a štaci na Vysoké škole politických a hospodářských věd se teprve jako dvaatřicetiletý v roce 1953 stal vedoucím oddělení starších světových dějin v nově založeném Historickém ústavu Československé akademie věd, kde setrval až do své emigrace, a zároveň přednášel na pražské filozofické fakultě. Po celou tuto dobu (1953–1969) Graus zastával i funkci prvního vedoucího redaktora *Československého časopisu historického*, tedy jednu z nejvýznamnějších pozic v československé historiografii padesátých a šedesátých let. Této důležité epizodě věnuje Morávková celou třetí kapitolu. Nejprve se zabývá vznikem tohoto periodika, které od roku 1953 nahradilo zastavený *Český časopis historický* (vycházel od roku 1895), a poté konkrétněji rozebírá Grausovy zde publikované statě. Jestliže nebyly tak početné, jak by se snad dalo očekávat, přikládá to Grausovu celkově velkému pracovnímu vytížení. Postupné vyzrání jeho historického myšlení a metodologických přístupů, jakož i rozšiřování

7 Rigorózní práci obhájil Graus o rok později: GRAUS, František: *Chudina městská v době předhusitské*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1949.

8 TÝŽ: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*, sv. 1: *Dějiny venkovského lidu od 10. do první poloviny 13. stol.* Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953; TÝŽ: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*, sv. 2: *Dějiny venkovského lidu od poloviny 13. stol. do roku 1419.* Praha, SNPL 1957; TÝŽ: *Pest – Geißler – Judenmorde: Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1988. Z dalších děl tohoto zaměření, která vznikla po Grausově emigraci v roce 1969, viz např. TÝŽ: *Ketzerbewegungen und soziale Unruhen im 14. Jahrhundert.* In: *Zeitschrift für historische Forschung*, roč. 1, č. 1 (1974), s. 3–21; TÝŽ: *Randgruppen der städtischen Gesellschaft im Spätmittelalter.* In: *Tamtéž*, roč. 8, č. 4 (1981), s. 385–437.

tematického záběru a aktuálně recipovaných vědeckých impulzů, jak se zračilo v těchto textech po dobu sedmnácti let, poskytlo autorce příležitost hlouběji se zamyslet nad Grausovým vztahem k marxismu jako filozofii dějin. Autorka se ve snaze porozumět cestě, kterou urazil od původních dogmatických východisek až k takřka demokratickému pluralismu pozdních šedesátých let, nevyhýbá ani tak diskutabilním dílům, jaké představuje první svazek *Přehledu československých dějin*, na němž Graus spolupracoval⁹ (věnuje se mu v druhé kapitole). Dospívá přitom k přesvědčení o „původní opravdovosti Grausova vztahu k marxismu“ (s. 141) a potažmo o nesnadnosti jeho myšlenkového přerodu, který se jí jeví do značné míry jako modelový příklad pohybu tehdejší oficiální československé historiografie. Tento závěr by si zasloužil ovšem hlubší rozvinutí.

Celou čtvrtou kapitolu věnuje Morávková *Dějinám venkovského lidu v Čechách v době předhusitské* jako stěžejnímu dílu Františka Grause vydanému v Československu.¹⁰ Zaobírá se zde motivací jeho vzniku, zakotvením v historickém materialismu, rozborem jeho konkrétních částí a také spory, které autor vedl z „konzervativních“ pozic se svými kritiky Václavem Vojtíškem, Zdeňkem Fialou a mezi právními historiky.

Šedesátá léta byla dozajista vrcholným obdobím československé kariéry Františka Grause, a tak je hodnotí i autorka. Byl pověřen vedením katedry československých dějin na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a v květnu 1967 jmenován profesorem, navazoval plodné zahraniční kontakty a podařilo se mu se svými publikacemi proniknout do dvou předních evropských historických časopisů.¹¹ Autorka sem zařadila i podkapitolu, v níž skládá obraz osobnosti a činnosti Františka Grause prostřednictvím vzpomínek jeho studentů a kolegů ze šedesátých let, jak je zachytila v rozhovorech s nimi. V závěru páté kapitoly pak autorka jako námět pro další přemýšlení a bádání formuluje zřejmě klíčové otázky, které se nad osudem tohoto historika vynořují, totiž „jak dlouhou a nelehkou cestu asi musel František Graus urazit od radikálního marxismu k metodám otevřeného pluralitního myšlení, jak moc jsou změny dílem samopřerodu v nitru inteligentního a přemýšlivého hledače pravdy a nakolik jsou ovlivněny změnami obecného paradigmatu a vlivem stýkání se západním intelektuálním prostředím“ (s. 263). Tato slova lze vztáhnout na celou jednu generaci československých historiků, která vstupovala do vědeckého života po únoru 1948 a výrazně ovlivňovala zdejší intelektuální klima následující dvě desetiletí.

Celou druhou polovinu vědeckého života a díla Františka Grause, připadající na léta jeho exilu, autorka pohříchu celkem stručně shrnuje v poslední, šesté kapitole. Postupně působil kratší čas v Kostnici a Giessenu, než zakotvil jako profesor

9 GRAUS, František – MACEK, Josef – TIBENSKÝ, Ján (ed.): *Přehled československých dějin*, sv. 1: *Do roku 1848*. Praha, Historický ústav ČSAV 1958.

10 Zatímco první díl vyšel v dobách nejtuzšího stalinismu (1953), druhý až o čtyři roky později, ačkoli byl pro publikaci připraven již v roce 1955.

11 GRAUS, František: *Au bas Moyen Âge: Pauvres des villes et pauvres des campagnes*. In: *Annales E.S.C.*, roč. 16, č. 6 (1961), s. 1053–1065; TÝŽ: *Deutsche und slawische Verfassungsgeschichte?* In: *Historische Zeitschrift*, č. 197 (1963), s. 265–317.

na univerzitě ve švýcarské Basileji, kde se jeho život roku 1989 uzavřel. Zde také sepsal svá vrcholná díla, jimiž se zařadil po bok předních historiků evropského středověku,¹² zatímco v Československu byl oficiální historiografií ignorován, ba dokonce demonizován (s. 281). Nejprve byl Graus i se svou ženou odsouzen v nepřítomnosti za trestný čin opuštění republiky, poté se oficiální československá historiografie pustila do jeho kritiky a nakonec byla stažena jeho díla z knihoven. Na závěr kapitoly se otevírá „Škvírka do duše Františka Grause“ prostřednictvím jeho korespondence s vědeckým druhem a přítelem Josefem Mackem, v níž autorka navazuje na memoárově pojatou část předešlé kapitoly.

Celou knihu vhodně oživují citace, v nichž autorka nechává promlouvat Františka Grause, ale i jeho kolegy a žáky. Vybírá přitom ukázky, které názorně přibližují dogmatickým marxismem prosycenou rétoriku prací z padesátých let, jež obestírala například Grausovu tezi o „první krizi feudalismu“ z druhého dílu *Dějin venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*, ale i jeho poetické příměry, jako třeba sentenci z článku „Minulost – úkol, nebo mýtus?“. „Dějiny se staly pohádkovým zrcadlem národa, které mu potvrzovalo, že je daleko široko nejkrásnější.“¹³ (s. 249)

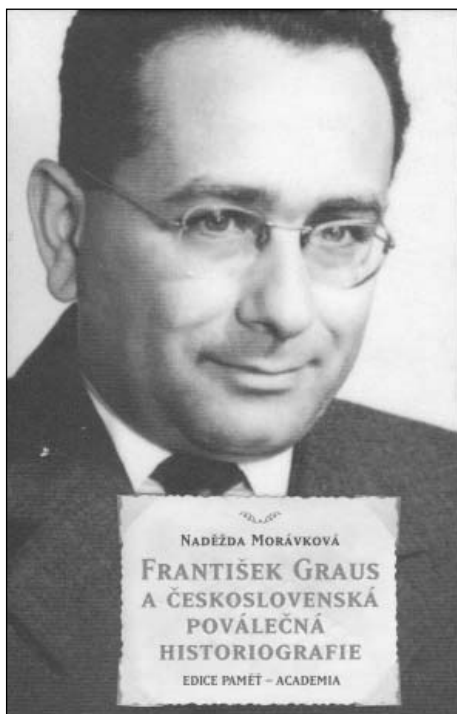
Naděždě Morávkové nelze upřít zásluhu, že jako první zpracovala životopis Františka Grause, její publikace ale zůstává předstupněm opravdu komplexní monografie o tomto mimořádném historikovi. Jejím největším handicapem je totiž nepoměr prostoru věnovaného Grausově československé a zahraniční životní etapě, přestože se vůči této disproporcii autorka zaštiťuje již v úvodu (a částečně i samotným názvem knihy). Druhou problematickou záležitostí jsou podle mého názoru internetové citace. I když připustíme, že není vždy lehké odlišit kvalitní a nekvalitní internetové zdroje, *wikipedie* jako zdroj poznatků se hodí spíše do populárněji laděných textů.¹⁴ Určité rozpaky také vzbuzuje skutečnost, že Naděžda Morávková sice shrnuje dosavadní poznatky o životě a díle Františka Grause, přičemž je podstatnou měrou obohacuje o vzpomínky pamětníků, nepokouší se ale o nějaké výraznější zhodnocení jeho odkazu. Není to málo, pokud však čtenář hledá interpretativnější přístupy k tématu a pohledy na Grausovu osobnost z více úhlů, měl by sáhnout po sborníku *František Graus – člověk a historik* z roku 2004. Morávková studie z tohoto sborníku vícekrát cituje a podpírá jimi své teze, některé informace, případně odkazy na doplňující literaturu, z daného sborníku však ke škodě věci nevyužila. Pro pobyt Františka Grause v Osvětimi by

12 TÝŽ: *Lebendige Vergangenheit: Überlieferung im Mittelalter und in den Vorstellung vom Mittelalter*. Köln/R., Böhlau 1975; TÝŽ: *Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter*. Sigmaringen, J. Thorbecke 1980; TÝŽ: *Pest – Geißler – Judenmorde* (viz pozn. 8).

13 TÝŽ: *Minulost – úkol, nebo mýtus?* In: *Kulturní tvorba*, roč. 5, č. 28 (13.7.1967), s. 1 a 3.

14 Citace internetových zdrojů se objevují převážně v první kapitole (s. 24 n., pozn. 36; s. 32, pozn. 51), což je svým způsobem pochopitelné, neboť mimo vzpomínek pamětníků pro čas Grausova mládí většinou scházejí relevantní prameny (ačkoli ve druhé zmiňované poznámce je citace z *wikipedie* podpořena osobním svědectvím pamětníka). Dále autorka cituje například internetové stránky Židovského muzea v Praze či stránky portálu Holocaust.cz (internetové zdroje uvedeny na s. 344).

byly relevantní například pasáže ze vzpomínkové knihy jeho spoluvězně Miloše Picka,¹⁵ pro kulturní kontext padesátých a šedesátých let v Československu paměti Václava Černého a dalších intelektuálů.

15 Autorka část dotyčné kapitoly cituje, nijak to však dále nekommentuje. Viz PICK, Miloš: *Přes Acherón zpátky to šlo hůř: Opožděná zpověď vnučatům – Šimonovi a Terezce – až dorostou, aby porozuměla a nezapomněla*. Litomyšl, Augusta 1997.

Recenze

Češi a Slováci v meziválečné Jugoslávii

Milan Sovilj

DUGAČKI, Vlatka: *Svoj svome: Češka i slovačka manjina u međuratnoj Jugoslaviji (1918–1941)*. Zagreb, Srednja Europa 2013, 475 stran, ISBN 978-953-7963-04-0.

Na jugoslávském území žilo v meziválečném období velmi početné a nesourodé obyvatelstvo, mezi které patřili i příslušníci české a slovenské menšiny. Ačkoliv nepředstavovaly nejpočetnější minority žijící v Jugoslávii (jednalo se o přibližně 115 až 130 tisíc Čechů a Slováků), jejich kulturní vývoj a politická činnost byly důležité. Příslušníci těchto menšin se snažili v jugoslávském státě zejména o zlepšení svého postavení po všech stránkách. Právě o tom píše chorvatská historička Vlatka Dugački v monografii *Svůj svému: Česká a slovenská menšina v meziválečné Jugoslávii (1918–1941)*, jež vznikla na základě její disertace. Autorka pracuje v Lexikografickém ústavu „Miroslav Krleža“ v Záhřebu a mezi její hlavní odborné zájmy patří právě problematika české a slovenské menšiny na jugoslávském území.

O obou těchto menšinách v meziválečném období, ale i v době před formováním jugoslávského státu, se poměrně dost psalo. Většinou však jde o menší studie, články nebo texty, které jsou součástí jiných publikací (autorka je zmiňuje v úvodní části své knihy). Ze starších monografií jsou důležité knihy Jana Auerhana, který mezi válkami působil v Československém zahraničním ústavu a v Jugoslávii tehdy

provedl větší terénní výzkum české a slovenské menšiny.¹ Vedle Auerhana psal především o menšině české Josef Matušek, bývalý učitel a po druhé světové válce ředitel českého vydavatelství Jednota v Daruvaru.² Údaje o obou menšinách lze nalézt také v knize o menšinách v meziválečné Jugoslávii od srbského historika Zorana Janjetoviče.³ Ve srovnání s uvedenou literaturou posunula Vlatka Dugački zkoumání a poznání problematiky menšin české a slovenské v Jugoslávii o několik důležitých kroků dál.

Autorka výborně zná literaturu o obou menšinách jak v chorvatštině, respektive srbochorvatštině, tak i v češtině a slovenštině. Při zkoumání této problematiky provedla kvalitní analýzu pramenů z chorvatských archivů v Záhřebu, Bjelovaru a Osijeku. Velkým přínosem této knihy je nepochybně také zdařilý rozbor menšinového tisku, který v celé monografii dominuje (hlavně se to týká listů *Jugoslávští Čechoslováci z Daruvaru a Národní jednota z Petrovce*).

Zdálo by se, že podobnost mezi menšinami českou a slovenskou v Jugoslávii převažovala nad rozdíly mezi nimi. Autorka však zvolila jiný a podle mého soudu správný výklad této tematiky. Napomáhá jí v tom dobře rozvržená struktura knihy a její logická kompozice. Vedle úvodních pasáží věnovaných dosavadní literatuře o předmětných menšinách a menšinovém tisku (v meziválečném období vycházelo s menším nebo větším úspěchem pět českých, a dokonce devět slovenských listů) představuje Vlatka Dugački ve dvou samostatných kapitolách nejdřív menšinu českou a potom slovenskou v letech 1918 až 1941. V obou kapitolách zaujímá důležité místo vysvětlení politické činnosti těchto minorit a jejich pokusů o různé politické akce, které měly za cíl zlepšit postavení jejich příslušníků. Podle mého názoru se jedná o velice kvalitní části monografie. Autorka zde velmi dobře představila problémy, se kterými se příslušníci obou menšin od samého počátku formování jugoslávského státu setkávali. Týkaly se řešení státního občanství (především příslušníků české menšiny, neboť Slovinci byli převážně jugoslávskými občany), školství v mateřském jazyce se všemi souvisejícími otázkami (jako bylo otevírání škol, v nichž by se vyučovalo v češtině nebo slovenštině, nákup učebnic a zajištění dostatečného počtu českých a slovenských učitelů) a také nabytí sociální péče. Pro českou, a zejména slovenskou menšinu bylo důležité i uskutečnění agrární reformy, jež by zlepšila postavení českých a slovenských rolníků, kteří tvořili základ obou minorit.

Jak zdůrazňuje Vlatka Dugački, pokusy o politickou činnost a zlepšení vlastního postavení vedly menšinu českou a také slovenskou ke spolupráci s chorvatskými

1 AUERHAN, Jan: *Čechoslováci v Jugoslávii, v Rumunsku, v Maďarsku a v Bulharsku*. Praha, Melantrich 1921; TÝŽ: *Československá větev v Jugoslávii*. Praha, Čs. ústav zahraniční 1930; TÝŽ: *Československé jazykové menšiny v evropském zahraničí: Národnostní poměry, v nichž žijí, a vztahy, které je poutají k staré vlasti*. Praha, Orbis 1935; TÝŽ: *Pokus o demografii zahraničních Čechů a Slováků*. Praha, vlastním nákladem 1937.

2 MATUŠEK, Josef: *Češi v Chorvatsku*. Daruvar, Jednota 1994. Stejná kniha vyšla i v chorvatštině: *Češi u Hrvatskoj*. Daruvar, Jednota 1996.

3 JANJETOVIĆ, Zoran: *Deca careva, pastorčad kraljeva: Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije 2005.

nebo srbskými stranami. Důležité je také zmínit, že mezi politickými představiteli obou menšin nefungovala prakticky žádná spolupráce. Československá pokroková rolnická strana (zastupovala českou menšinu) brzy po volbách v roce 1920 zanikla, ale strana slovenské menšiny – Slovenská národní strana (od roku 1927 Slovenská národní a selská strana) – existovala až do vytvoření diktatury krále Alexandra Karadjordjeviče v roce 1929. Za největší úspěch této strany lze považovat volbu jejího člena Pavla Popovického poslancem jugoslávského Národního shromáždění v roce 1925 v rámci spolupráce s Národní radikální stranou Nikoly Pašiče. Ovšem ani to nijak nezlepšilo postavení slovenské menšiny v jugoslávském státě.

Autorka věnuje velkou pozornost také vztahům příslušníků menšiny české i slovenské k chorvatskému, srbskému a maďarskému obyvatelstvu, které bylo prvním sousedem Čechů a Slováků v jejich prostředí. Kniha jasně dokládá, jak se vlivné chorvatské a srbské strany snažily získat nové hlasy mezi příslušníky obou menšin, jejichž politická vedení kalkulovala s vlastními výhodami plynoucími ze spolupráce s těmito stranami.

Chronologický vyklad o české a slovenské menšině doplňují pasáže líčící nejdůležitější události spjaté s životem obou minorit v jugoslávském státě, především v Chorvatsku, kde žila podstatná část české menšiny, respektive ve Vojvodině, v níž sídlilo nejvíc příslušníků slovenské menšiny. Takový způsob výkladu by neměl nijak obtěžovat odborné kruhy už známými fakty, zato širší veřejnost se díky němu může seznámit s nejdůležitějšími událostmi z meziválečné historie jugoslávského státu a jugoslávsko-československých vztahů.

Vedle vysvětlování postoje příslušníků menšin české a slovenské k jugoslávskému státu, případně jugoslávských orgánů k nim, věnovala autorka pozornost i vztahům jugoslávských Čechů a Slováků k jejich staré vlasti, zvláště v letech 1938 a 1939, kdy byl další osud Československa v ohrožení. Určité rozšíření tematiky mimo převážně rurální prostředí obou menšin považují za pozitivní. V souvislosti s tím však mohl být podrobněji zachycen postoj československého státu k menšinám české a slovenské v Jugoslávii a mohlo být vyhodnoceno, do jaké míry se o krajany v zahraničí Československo zajímalo. Těchto záležitostí se autorka dotýká jen několikrát: v rámci menšinového školství, jemuž Československo zasílalo jistou pomoc, při komentování návštěvy slovenských sídel v Jugoslávii, kterou vykonal v roce 1936 premiér Milan Hodža, a v poznámce k prohlášení prezidenta Edvarda Beneše z téhož roku o významu české a slovenské menšiny v Jugoslávii.

Kapitoly o obou menšinách v meziválečné Jugoslávii obsahují i části věnované jejich školství, českým a slovenským spolkům, zdravotnictví v českém a slovenském prostředí, bankám a institucím s československým kapitálem. Tyto otázky, kromě spolků a už zmíněného školství, jsou v knize rozpracovány jen částečně, hlavně z faktografického hlediska.

Autorčina šetření o působení českých a slovenských spolků umožňují nahlédnout jeden ze základních problémů obou menšin, totiž jejich vzájemné vztahy. Narozdíl od politické činnosti, kde nebylo prakticky žádných styčných bodů mezi vedoucími osobnostmi českého a slovenského života, právě na formování a fungování českých a slovenských spolků se ukazuje nesoulad mezi českou a slovenskou menšinou.

Jak autorka uvádí, ústřední organizace Čechů a Slováků v Jugoslávii s názvem Československý svaz, společně založená v roce 1921, byla zpočátku akceptována oběma stranami. Časem ale Československý svaz víc hájil zájmy české menšiny, ba dokonce, jak zdůrazňuje Vlatka Dugački, pomáhal jen českým školám. Založení Matice slovenské jako centrálního kulturního spolku slovenské menšiny v Petrovci v roce 1932 se nesetkalo se souhlasným přijetím české strany. Následující období se pak vyznačovalo vzájemným obviňováním. Česká strana tvrdila, že Slováci odmítají akceptovat ideu společného národa Čechů a Slováků v podobě čechoslovakismu, slovenská strana zase prohlašovala, že právě čechoslovakismus se používá jen účelově proti příslušníkům slovenské menšiny. Jako příklad autorka uvádí rozhodnutí osvětového a hospodářského výboru Československého svazu, podle kterého všechna menšinová sdružení měla nést ve svém názvu adjektivum „československé“, ovšem ani sami Češi tuto zásadu v praxi vždy neuplatňovali. Čas bližší a jednotnější spolupráce příslušníků české a slovenské menšiny v Jugoslávii nadešel až v situaci, kdy po zformování samostatného Slovenského státu a Protektorátu Čechy a Morava ztráceli svou starou vlast.

Ještě jedné otázce, která v knize zůstala na okraji, měla autorka podle mého názoru věnovat více pozornosti: činnosti, a zvláště vlivu náboženských organizací jak na českou, tak na slovenskou menšinu. Působení náboženských organizací mělo totiž velký význam pro udržení národního vědomí, zejména u příslušníků slovenské menšiny. Narozdíl od Čechů, kteří byli většinou katolíky a podléhali buď německé církevní výchově (ve Vojvodině), nebo chorvatské církevní výchově (v Chorvatsku), Slováci byli většinou evangelického vyznání a udržovali si velmi pevnou církevní organizaci. O ní se píše v závěrečné části knihy. Zmiňuje se například údaj, že v roce 1930 měla slovenská evangelická církev ve svých řadách dokonce 55 834 věřících, což představovalo většinu slovenské minority. Určitě by ale bylo namístě nejen uvést, jaké důsledky měl pro slovenskou menšinu v Jugoslávii zánik Československa, ale i objasnit, jak dalece ovlivnila postoj většiny jejích příslušníků k samostatnému Slovensku diskriminační politika slovenské vlády namířená proti evangelíkům. Jugoslávští Slováci, tradičně vychovaní v evangelismu, se s takovým státem odmítali ztotožnit.

Knihy Vlatky Dugački, napsaná srozumitelným a čtivým jazykem, končí výborným shrnutím všech dříve probíraných otázek. Jako přílohy nabízí autorka tabulky, seznamy českých a slovenských spolků v Jugoslávii, výsledky tamních voleb v českém a slovenském prostředí, přehled míst s českými a slovenskými školami a obyvatelstvem.

Nakonec lze konstatovat, že Vlatka Dugački bezpochyby vytvořila kvalitní monografii o české a slovenské menšině v Jugoslávii v letech 1918 až 1941, tedy v období od vytvoření jugoslávského státu do jeho rozpadu a částečné okupace v důsledku vnější agrese. Publikace by mohla najít své čtenáře i v českých zemích a na Slovensku, pokud by byla do češtiny nebo slovenštiny přeložena. Doufám také, že se od autorky dočkáme nové knihy, v níž rozšíří svůj výzkum české a slovenské menšiny v Jugoslávii na období druhé světové války, kdy většina příslušníků obou minorit prožívala těžké chvíle, ať už v nově vytvořeném Nezávislém státě

Chorvatsko, nebo na části území okupovaného Srbska pod maďarskou nadvládou, případně na další roky poválečné komunistické Jugoslávie. Tato historie dosud čeká na své soustavnější zpracování.⁴

4 Z dosavadních prací k tématu viz např. HROZIENČIK, Jozef (ed.): *Československo a Juhoslavia: Z dejín československo-juhoslovanských vzťahov*. Bratislava, Slovenská akadémia vied 1968; ČIERNY, Ján (ed.): *50 rokov Slovenského gymnázia v Petrovci*. Martin, Osveta 1969; MATUŠEK, J.: *Češi v Chorvatsku*; TÝŽ (ed.): *Čehoslovačka brigada NOVJ „Jan Žižka“ u slici / Československá brigáda NOVJ „Jan Žižka“ ve fotografii*. Daruvar, Jednota 1988; BOLDOCKÝ, Samuel (ed.): *Petrovec 1745–1995: 250 rokov príchodu Slovákov do Petrovca*. Báčsky Petrovec, Zhromaždenie obce Báčsky Petrovec 1995; *Minulosť dneška: Zborník prác napísaný pri príležitosti osemdesiateho výročia organizovanej spolkovej činnosti Slovákov v Novom Sade a päťdesiateho výročia založenia SKUS P. J. Šafárika*. Nový Sad, Slovenský kultúrno-umelecký spolok Pavel Jozef Šafárik 2000. O osudu Jána Bulíka, jedného z vedoucích politických činiteľů slovenské menšiny v Jugoslávii pred druhou svetovou voľkou, ktorý bol popraven v koncentračnóm táboře Mauthausen začátkom roku 1942, psal Jozef Jablonický (JABLONICKÝ, Jozef: *Fragment o histórii: Výber z diela 1989–2009*. Bratislava, Kalligram 2009, s. 143–147). O slovenské menšinu za druhé svetové voľky na území Nezávislého státu Chorvatsko psal slovenský historik Martin Jarinkovič v knize *Slovensko a Juhoslavia v rokoch II. svetovej vojny* (Banská Bystrica, Klub priateľov Múzea SNP 2012). V poslednóm niekoľkoma rokoch vzrostl zájem historiků v Chorvatsku i v Srbsku o zkoumání osudů české a slovenské menšiny v Jugoslávii po roce 1945. K tomu viz např.: SELINIĆ, Slobodan: *Školovanje Čeha i Slovaka u Srbiji 1945–1958*. In: ISIĆ, Momčilo (ed.): *Srbi i Jugoslavija: Država, društvo, politika. Zbornik radova*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije 2007, s. 327–347; SELINIĆ, Slobodan: *Česi i Slovaci u Hrvatskoj i Srbiji 1945–1948/9: Prve godine iskustva s komunističkom Jugoslavijom*. In: *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), roč. 42, č. 2 (2010), s. 413–433; TÝŽ: *Češka i slovačka manjina u Hrvatskoj od kraja Drugoga svjetskog rata do sredine pedesetih godina dvadesetog stoljeća*. In: *Historijski zbornik* (Zagreb), roč. 63, č. 2 (2010), s. 521–537; HEROUT, Václav: *Reemigrace Čechů z Chorvatska 1945–1949*. Daruvar, Jednota 2010; DUGAČKI, Vlatka: *The Czech minority between globalism and monarchism*. In: *Review of Croatian history*, roč. 8, č. 1 (2012), s. 37–59; TÁŽ: *Češka i slovačka manjina preko prepreka socijalizma do izazova globalizma*. In: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina: Europski izazovi. Zbornik radova*. Zagreb 2014 (v tisku).

Recenze

CIA proti Stalinovi a jeho dedičom

Pavol Jakubec

LONG, Stephen: *The CIA and the Soviet Bloc: Political Warfare, the Origins of the CIA and Countering Communism in Europe*. London, I. B. Tauris 2013, 362 strán, ISBN 978-1-78076-393-4.

V priebehu ostatných desaťročí došlo k odtajneniu množstva materiálu o činnosti spravodajských služieb, vrátane operácií na cudzom území. Monografia britského historika Stephena Longa *CIA a sovietsky blok: Politický boj, počiatky CIA a zadržovanie komunizmu v Európe* dokazuje, že táto oblasť historického výskumu prešla od kvalifikovaných špekulácií, vyšetrovacích správ a oficiálnej historiografie bližšie k štandardom politického dejepisectva. Počiatky studenej vojny sa v tomto kontexte tešia trvalému záujmu.

Long skúma úsilie Spojených štátov o formuláciu účelného spôsobu konfrontácie s vnímanou sovietskou hrozbou po druhej svetovej vojne. V svojom výklade voľne spája integráciu americkej spravodajskej komunity¹ a jej aktivizáciu v Európe so spustením Marshallovho plánu hospodárskej pomoci – obe opatrenia mali posilniť prozápadné sily v jednotlivých európskych krajinách. Zrod Ústrednej spravodajskej služby (*Central Intelligence Agency* – CIA) sa nezaobišiel bez pôrodných

1 O zložitej ceste k americkému spravodajskému systému pozri stručne: TIDD, John M.: *From Revolution to Reform: A Brief History of US Intelligence*. In: *SAIS Review of International Relations*, roč. 28, č. 1 (2008), 5–24.

bolestí, no direktíva Rady pre národnú bezpečnosť (*National Security Council*) NSC 4-A zo 17. decembra 1947 projektovala nezávislý nástoj psychologického boja s ideologickým protivníkom. V skutočnosti vznikla iba jedna z „lobistických skupín“ (s. 47 a 55) – ani ministerstvo zahraničia (plánovací štáb Georgea F. Kennana), ani armáda sa nemienili vzdať vplyvu na tajné operácie. Československý „Vítazný február“, akokoľvek predvídaný, akceleroval ďalší vývoj (s. 50 n.). Do hľadáčika sa dostali východoeurópski emigranti – potenciál pre Rádio Slobodná Európa.² Jarným mesiacom roku 1948 dominoval byrokratický boj: svoje predstavy presadzovali radca veľvyslanectva v Moskve George F. Kennan (uvažoval o zbytočnosti agentúry), Allen Dulles ako autorita so skúsenosťami z vojnového Úradu pre strategické služby (*Office of Strategic Services*) a šéf CIA, admirál Roscoe G. Hillenkoetter. Výsledná direktíva NSC 10/2 z 10. júna 1948 potvrdila široký mandát agentúry, no rozpory neodstránila. „Horúcim zemiakom“ bolo organizačné, ba aj finančné zázemie (ako jeden zo zdrojov pre západoeurópske operácie – napríklad pri podpore francúzskych a talianskych socialistov – poslúžil Marshallov plán!) (s. 160 n.).

Dianie vo východnej Európe zostávalo v epicentre amerického záujmu. Sovietsko-juhoslovanská roztržka sa na scéne objavila v čase, keď Trumanova administratíva nemala jednotnú koncepciu. Cesta za „železnú oponu“ viedla podľa Kennana cez nemeckú otázku: zníženie napätia malo vyvolať uvoľnenie sovietskej kontroly nad satelitmi a pootvoriť priestor pre penetráciu a ďalšiu dezintegráciu bloku. Plán však predpokladal istú mieru ústretovosti voči nepriateľovi, a tá chýbala. Čiastočne uspel návrh vytvoriť Titových nasledovníkov (s. 115), tj. oslabiť Moskvu cez satelitné režimy a pritom sa vyhnúť eskalácii napätia priamym tlakom na jej životné záujmy. Long poznamenáva, že stratégia umiernených cieľov vyvolala vo Washingtone neistotu (s. 132), a kritizuje direktívu NSC 58/2 z 8. septembra 1949 za absenciu reálnych východísk (s. 135): ako ukázal prípad Władysława Gomułku v Poľsku, obavy z titoizmu viedli Kremeľ k zvýšeniu kontroly „ľudových demokracií“. Účelná stratégia proti tomu chýbala, jediným nástrojom amerického prenikania za „železnú oponu“ bola propaganda, do portfólia však pribudol „ekonomický boj“.³

Pozitívne hodnotím fakt, že práca nepredstavuje katalóg amerických aktivít za „železnou oponou“. Stephen Long výberovo analyzuje operáciu *Valuable/BGFRIEND*, usilujúcu o pád albánskeho vodcu Envera Hodžu premenou exilu v odboj, v optike vyššie uvedených úvah paradoxnú snahu o oslabenie rozporuplného Josipa Broza Tita (s. 254), podporu poľského „podzemia“ či ukrajinských banderovcov (operácia *ZRELOPE*). Príčiny neúspechu sa rôznili, mementom však podľa autora zostáva, že „Washington v skutočnosti prispel k úpadku odbojových skupín“ (s. 184).

2 Pozri najnovší príspevok k téme: VAJDA, Barnabás: *Rádio Slobodná Európa a jeho činnosť vo východnej Európe*. Komárno, Univerzita J. Selyeho 2013.

3 K tejto problematike pozri: ADLER-KARLSSON, Gunnar: *Western Economic Warfare 1947–1967: A Case Study in Foreign Economic Policy*. Stockholm, Almqvist & Wiksell 1968; FØRLAND, Tor Egil: *Cold Economic Warfare: CoCom and the Forging of Strategic Export Controls, 1948–1954*. Dordrecht, Republic of Letters 2009; MASTANDUNO, Michael: *Economic Containment: CoCom and the Politics of East-West Trade*. Ithaca (New York), Cornell University Press 1992.

V októbri 1950 nastúpil do čela CIA generál Walter Bedell Smith, bývalý veľvyslanec v Moskve. V atmosfére kórejskej vojny sa Spojené štáty sústredili na dobudovanie západoeurópskej bezpečnostnej architektúry. Hoci direktíva NSC 68 zo 14. apríla 1950 – snáď najdiskutovanejší americký dokument svojej éry⁴ – naznačovala politickú ofenzívu, ťažisko východoeurópskych aktivít tvorila rozhlasová propaganda (Hlas Ameriky, Slobodná Európa, RIAS Berlín). Smith agentúru neprofiloval ako „utajené ministerstvo obrany“ (s. 209), kritizoval bezbrehé očakávania a viac ako stratégiu sa venoval reorganizácii. V apríli 1951 sa konečne podarilo vytvoriť platformu pre koordináciu aktivít CIA a zainteresovaných rezortov, takzvaný Úrad pre psychologickú stratégiu (*Psychological Strategy Board*). Podľa Longa sa mnoho energie vyplývalo vo „frakčných“ sporoch a v diskusiách o optimálnej sile pripravovaných opatrení (v pochybnom svetle sa ocitli operácie gerillového typu). Ani štátny department sa nevyhol interným diskusiám: „sovietológ“ Charles Bohlen na jeseň 1952 upozornil, že prípadné úspechy USA vo východnej Európe môžu posilniť odvetu Moskvy – stretávame sa tu s argumentom „bezpečnostnej dilemy“.⁵ S nástupom Eisenhowerovej administratívy formuloval Bohlen skepsu voči aktivizmu dôraznejšie: „Všetci si želáme oslobodenie východnej Európy. (...) Rozchádzame sa ale v názore, či je prezieravé vyhlásiť ho za náš cieľ (*proclaiming this as a national objective*).“ (s. 241) Autor výstižne glosuje: „Sovietizácia východnej Európy mala v skutočnosti vždy iba marginálny význam pre americkú národnú bezpečnosť.“ (s. 255)

Zoči-voči Stalinovej smrti a otrasom vo východnom bloku zostával americký postup opatrný a nejednoznačný. Nič na tom nezmenila ani strategická revízia, predchádzajúca direktíve NSC 162/2 z 30. októbra 1953. Hoci pod vedením bratov Dullesovcov – Johna Fostera (minister zahraničných vecí) a Allena (riadiateľ CIA) – neustali snahy o oslabenie ideologického súpera, pričom ako argument sa uplatnila aj takzvaná mníchovská analógia,⁶ vývoj nezadržateľne smeroval k *détente*. V tomto zmysle možno postoj Washingtonu voči poľským a maďarským udalostiam roku 1956 formulovať ako „podporiť, no nedráždiť“ (s. 273), okrem iného aj pre absenciu aktívnejších nástrojov.⁷ Spojené štáty neprestali uznávať a propagovať právo národov strednej a východnej Európy na suverenitu a autonómny vývoj, no

4 Pozri napr. MAY, Ernest R. (ed.): *American Cold War Strategy: Interpreting NSC 68*. Boston, Bedford Books of St. Martin's Press 1993.

5 Pozri klasickú formuláciu: HERZ, John H.: *Idealist Internationalism and the Security Dilemma*. In: *World Politics*, roč. 2, č. 2 (1950), s. 157–180; najnovšie a komplexne: TANG, Shipping. *The Security Dilemma: A Conceptual Analysis*. In: *Security Studies*, roč. 18, č. 3 (2009), s. 587–623.

6 O tom podrobnejšie: RYSTAD, Göran: *Prisoners of the Past? The Munich Syndrome and Makers of American Foreign Policy in the Cold War Era*. Lund, GWK Gleerup 1982.

7 O to nešťastnejšie vyznela intenzívna rozhlasová propaganda z jesene 1956. Nezabúdajme však na prepojenie maďarských udalostí a tzv. suezskej krízy; pozri BISCHOF, Günther: *The Collapse of Liberation Rhetoric: The Eisenhower Administration and the 1956 Hungarian Revolution*. In: *Hungarian Studies*, roč. 20, č. 1 (2006), s. 51–63; KECSKÉS, Gusztáv: *The Suez Crisis and the 1956 Hungarian Revolution*. In: *East European Quarterly*, roč. 35, č. 1 (2001), s. 47–58.

zároveň opúšťali konfrontačný kurz a skúmali možnosti koexistencie so Sovietskym zväzom.

Recenzent sa s autorom zhoduje v názore, že Američanom sa v nezažitých podmienkach zvýšenej ostražitosti a mobilizácie voči bezpečnostným hrozbám, ako to vyjadroval koncept takzvaného štátu národnej bezpečnosti (*National Security State*),⁸ nedarilo nájsť účinnú stratégiu, ktorá by oslabila sovietsky vplyv v budovanom východnom bloku. Long uvádza celé spektrum príčin: prioritou pre Washington nebol celý kontinent, ale západná Európa (kde uspel); hľadanie kľúča k problémom spoza „železnej opony“ často vychádzalo z nereálnych premís; jednotlivé koncepcie sa rodili metódou pokusu a omylu. Práca je podľa mojej mienky faktograficky spoľahlivá, opiera sa o široké spektrum prameňov a literatúry a dopĺňa poznanie tak titulnej témy, ako aj byrokratického rozmeru americkej zahraničnej a bezpečnostnej politiky sledovaného obdobia.

8 Pozri LEFFLER, Melvyn P.: *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*. Stanford (California), Stanford University Press 1992.

Recenze

Nejnovější ruské pohledy na léta šedesátá ve východním bloku

Květa Jechová

VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – ULYBINA, A. A. (ed.): *Moskva i vostočnaja Jevropa: Něprostyje 60.-je: Ekonomika, politika, kultura. Sbornik statěj.* Moskva, Institut slavjanovědenija Rossijskoj akademii nauk 2013, 486 stran, ISBN 978-5-7576-0295-0.

Centrum pro studium sociálních procesů ve východní Evropě po druhé světové válce, které je součástí Ústavu slavistiky Ruské akademie věd, uspořádalo v dubnu 2012 v Moskvě již třetí konferenci věnovanou létům šedesátým.¹ Tentokrát se konference zúčastnili nejen historici, ekonomové, politologové a literární vědci z dalších ústavů Ruské akademie věd, ale také zahraniční odborníci: historik z akademického ústavu srbského a vedoucí pracovnice historického archivu maďarského. Čtyřicet příspěvků z této konference, které byly zařazeny do sborníku *Moskva a východní Evropa*:

1 Výsledkem první konference byl sborník *God 1968: „Pražskaja vesna“.* *Istoričeskaja retrospektiva* (Moskva, Institut slavjanovědenija RAN 2010), který redakčně připravila Galina P. Murašková. Druhá konference je zaznamenána ve sborníku *V poiskach novych putěj: Vlast i obščestvo v SSSR i stranach vostočnoj Jevropy v 50-je – 60-je gg. XX v.* (Moskva, Institut slavjanovědenija RAN 2011), který vyšel péčí odpovědné redaktorky Nataliji M. Kureně.

Neklidná léta šedesátá. Ekonomika, politika, kultura, přes tematickou různorodost spojuje pečlivá práce s nově objevenými či nově využitými prameny.

Zpřístupnění příslušných dokumentů v archivech umožnilo v řadě případů novou interpretaci událostí, k nimž došlo v období od polských a maďarských nepokojů roku 1956, které byly specifickou reakcí na odhalení takzvaného kultu osobnosti na dvacátém sjezdu sovětských komunistů, až do československých událostí roku 1968. Příspěvky sborníku reflektují nejen politické a kulturní dění v sovětském centru a dalších zemích „socialistického tábora“, ale také jeho ohlasy v politice Západu.

„Dobou paradoxů a dramát“ nazvala toto období autorka úvodní statě sborníku Natalija Michailovna Kurennaja,² když připomněla významné události ve světě (kosmické lety, dekolonizaci, Beatles) i v sovětském prostoru (částečnou destalinizaci, snížení stavu Sovětské armády na 1,2 milionu mužů, pronásledování církve, založení výzkumného centra Akademie věd SSSR v Novosibirsku, měnovou reformu z roku 1961, pouliční protesty v Novočerkasku a následnou popravu sedmi jejich účastníků, vznik divadla Na Tagance a divadla Sovremennik, vydání románu Michaila Bulgakova *Mistr a Markétka*). V Moskvě se u pomníku Vladimira Majakovského³ na náměstí téhož jména setkávali lidé, aby slyšeli verše mladých básníků Roberta Rožděstvenského, Andreje Vozněsenského, Jevgenije Jevtušenka, Bulata Okudžavy, Bely Achmadulinové. Představitelka starší básnické generace Anna Achmatovová tehdy zaznamenala, že „v Moskvě je všechno nasáklé verši“ (s. 7). Nejpočetnější kohortou sovětské společnosti byla generace narozená na konci období Nové ekonomické politiky (NEP), tedy v letech 1927 a 1928, která dospěla v mírovém ovzduší po vítězství nad fašismem. Byla to generace vzdělaná a odborně kvalifikovaná. Spolu s ní začínala v situaci ekonomické i politické stability svou kariéru dvacetiletá mládež. Nové pokolení nebylo vzhledem ke svému věku pošpiněno tragickými událostmi stalinické minulosti. Byla to první generace, která nechápala mládí jako pouhý moment mezi dětstvím a dospělostí, ale jako významnou životní etapu. I v Sovětském svazu se zrodil kult mládí. „Generace šedesátníků“ ovlivnila jazyk a mentalitu svobodomyšlné ruské inteligence.

A přece historik Jurij Afanasjev, sám příslušník této generace, dnes kriticky posuzuje jednání „šedesátníků“ jako nerozumné a nedomyšlené. „Šedesátníci jako celek, jako kulturní fenomén, jako generační množina, prokázali neschopnost k pochopení a definování Ruska ve dvacátém století. (...) Celá generace jako by se vrhla do dětské etapy lidského rodu, kdy je chápání světa převážně emocionální. Jako by pracovala jen pravá mozková hemisféra, spojená s obrazným myšlením, které umožňuje snění a fantazírování, a nikoli hemisféra levá, která má funkci analytickou.“ (s. 9)⁴ Generace šedesátníků je dnes kritizována za to, že zanechala Rusku

2 KURENNAJA, N. M.: Paradoxalnoje i dramatičeskoje vremja... Vmesto vstuplenija, s. 3–11.

3 Byl odhalen v roce 1958, po roce 1961 docházelo na Majakovského náměstí k periodickému zatýkání.

4 Autorka cituje z vystoupení Jurije N. Afanasjeva v roce 2012 v Gorbačovově fondu nazvaného „Šedesátníci: Výsledky bezmyšlenkovité cesty. Horizont poznání“ (AFANASJEV, Ju. N.:

zhoubné dědictví. Současná kritika mívá především na tehdejší ruskou inteligenci jako nejnižší vrstvu „syté nomenklatury“, která se profesionálně zabývala hlavně vlastní reklamou, označujíc ji jako „skupinu, hnutí a tradici spojené idejemi svých úkolů a nepodložeností svých idejí“ (s. 8).⁵

Odlišnou stopu ruské inteligence nalezla Galina Pavlovna Murašková v tvořivém prostředí inteligence vědeckotechnické.⁶ Dokumenty nalezené v Ruském státním archivu novější historie (*Rossijskij gosudarstvennyj archiv novejšej istorii* – RGANI) dosvědčují, jak zodpovědně chápali v šedesátých letech svou společenskou úlohu mladí vědci a jak úporný zápas o zásadní změnu perspektiv sovětského státu vedli s vládnoucími politickými špičkami. Tento zápas autorka dokumentuje nejen písemnou polemikou představitelů vědy se stoupenci neostalinismu v aparátu komunistické strany,⁷ ale také zprávou o aktivitách mladých vědců v akademickém městečku Obninsk nedaleko Moskvy, kde byl soustředěn výzkum mírového využití atomu. O povaze společenské angažovanosti mladých sovětských vědců, kteří svou dobu chápali jako začátek vědeckotechnické revoluce a její šance spojovali s politickou demokratizací, svědčí úryvek ze samizdatového článku „Inercie strachu“ předního fyzika Valentina F. Turčina, který autorka objevila v archivu: „Naše doba je dobou složitých industriálních a sociálních systémů, dobou organizace a informace... Informaci potřebuje současná společnost ještě víc než ocel a naftu. A právě informace je u nás spoutaná... Pro rozvoj vědy a praktické využití vědeckých metod je nezbytná ... plná intelektuální svoboda.“ (s. 44 n.) Po roce 1968 postihly administrativní zásahy i špičkové odborníky nejnovějších vědních oborů. Někteří nesměli pracovat v oboru, všichni ztratili možnost svobodně vyjadřovat své názory. Někteří místo pronásledování nebo konformity zvolili odchod do zahraničí.⁸ Krátkozraká, ideologicky zaslepená politika vládnoucích špiček Sovětského svazu vůči inteligenci a strach před demokratickými reformami vedly k postupnému zaostávání země v rozhodujících vědních oborech.

Mezinárodní aspekty sledovaného období připomíná politologická studie Igora Ivanoviče Orlika.⁹ Uvádí, že prozíraví západní experti pochopili období „oblevy“ po dvacátém sjezdu sovětských komunistů jako podnět k hledání nové strategie vůči Sovětskému Svazu a zemím východní Evropy. John Kennedy v prezidentské kampani roku 1960 vyhlásil diferencovaný přístup k zemím „socialistického tábora“

Doklad: Šestiděsjatniki. Itogi bezdumnovo puti. Avtorizovannaja stěnoграмма [online]. Dostupné z: <http://www.russ.ru>.

- 5 Autorka cituje ze statě ředitele Centra ruských výzkumů Moskevské humanitní univerzity a ředitele Ústavu systémové a strategické analýzy Andreje I. Fursova „Těžké dědictví 60. let“, sama se však s tak ostrou kritikou neztotožňuje (FURSOV, A. I.: *Ťažoloje nasledstvo 60-ch* [online]. Dostupné z: <http://baldin.ru/news/a-53.html>).
- 6 MURAŠKO, G. P.: NTR i sovetskaja naučno-těchničeskaja intėlligencija: Formirovanije novych vzgljadov na istoričeskije perspektivy razvitija SSSR v 60-je gody XX veka, s. 33–52.
- 7 Viz KAPICA, Pjotr L.: *Talant ně trebujet rukovodstva*. Moskva, Knižnoje obozrenije 1989.
- 8 To byl i případ V.F.Turčina, který v roce 1973 ztratil možnost odborné práce a po svém odchodu do USA roku 1976 našel uplatnění v matematickém univerzitním ústavu v New Yorku.
- 9 ORLIK, I. I.: Vostočnaja Jevropa v politike Zapada v 1960-je gody: Novyje těnděnciji. Istoričeskaja retrospektiva, s. 112–126.

a orientaci na hledání společných zájmů. Bezpečnost světa v jaderném věku byla podle Kennedyho podmíněna rozvojem obchodu a kulturních styků. Krajně pravicové síly ve Spojených státech však odmítaly mírovou strategii, trvaly na doktríně „osvobození“ zemí sovětského bloku a bránily zapojení východní Evropy do svobodného světa. Naopak odbory a podnikatelské kruhy liberalizaci obchodních vztahů se socialistickými státy podporovaly. K uklidnění diplomatických vztahů přispěly vzájemné návštěvy sovětských a amerických státníků v letech 1964 a 1965 a také skutečnost, že západní vlády uznaly platnost hranic mezi evropskými státy, jak byly ustaveny po skončení druhé světové války. Postupně se realizoval princip mírového soužití a konaly se mnohostranné konference v nejrůznějších oborech vědecké a kulturní činnosti. Autor statě, odborník na hospodářské dějiny, však konstatuje, že reálné možnosti ukončení studené války a naladění efektivní spolupráce mezi Západem a Východem nebyly plně využity.

Většina příspěvků sborníku je věnována jednotlivým zemím východního bloku. Rozboru je podrobena ekonomická reforma v Maďarsku. Jsou analyzovány rozdílné reakce na odvolání Nikity Sergejeviče Chruščova, jak se na podzim 1964 projevíly v postojích politické reprezentace Německé demokratické republiky, Polska a Maďarska. Je hodnocen postup liberalizace a projevy disidentského hnutí v Jugoslávii i první známky „tání“ u Berlínské zdi. Samostatný příspěvek se zabývá vztahem Sovětského svazu k jugoslávsko-albánským konfliktům, další sleduje snahu bulharského vedení o připojení země k Sovětskému svazu, jiný zaznamenává kroky rumunských představitelů, které měly odvrátit sovětskou okupaci země.

Naši pozornost samozřejmě vzbudí statě, které se týkají Československa. Známa historička Valentina Vladimirovna Marjinová uvádí do ruského kontextu dokumenty nedávno objevené v českých archivech, které vypovídají o tom, jak se sovětské „tání“ projevilo v Československu.¹⁰ Archivář Tejmur Agabajevič Džalilov analyzuje informace, které vpředvečer pražského jara posílali do Moskvy sovětsští diplomaté.¹¹

Velmi závažné osobní svědectví přináší Leonid Josifovič Šinkarev, novinář, který v letech 1963 a 1964 doprovázel Jiřího Hanzelku a Miroslava Zikmunda při jejich putování po Sovětském svazu jako zvláštní zpravodaj deníku *Izvestija* na Sibiři.¹² Čeští cestovatelé si tehdy pod záštitou Akademie věd SSSR mohli sami zvolit trasu a na podzim 1964 je Leonid Iljič Brežněv, nově ustavený generální tajemník sovětských komunistů, osobně ujistil, že jej zajímá podrobná a otevřená zpráva o jejich

10 MARJINA, V. V.: Sovetskaja „ottěpel“ v zerkale čechoslovackich dokumentov: Někotoryje voprosy vněšnej politiki SSSR i položenija v „socialističeskom lagere“, s. 127–157. Viz REIMAN, Michal – LUŇÁK, Petr (ed.): *Studená válka 1954–1964: Sovětské dokumenty v českých archivech*. Brno, Doplněk 2000.

11 DŽALILOV, T. A.: Kanun „Pražskoj vesny“ glazami sovetskich diplomativ, s. 331–354.

12 ŠINKAREV, L. I.: Specialnyj otčet No. 4 I. Ganzelki i M. Zikmunda o pojezdke po Sovetsko-mu sojuzu (1963–1964 gg.): Sudba dokumenta, s. 87–111.

cestě. Zpráva v rozsahu 173 strany¹³ pro informaci sovětského a československého vedení¹⁴ byla dokončena v únoru 1965.

Leonid Šinkarev oceňuje zodpovědný přístup Hanzelky a Zikmunda k poznání sovětské země, jejich otevřenost, upřímnost, úctu k lidem. Podle jeho slov se v důvěrné cestovní zprávě nevyskytovaly žádné povrchní ideologické posudky, ale střízlivé a věcné hodnocení situace, které se opíralo o myšlenky české národohospodářské školy. Cestovatelé kritizovali nedostatky v ekonomice, službách, dopravě, mezilidských vztazích i v kultuře. V závěru zprávy konstatovali, že brzdou ekonomického rozvoje sovětského státu je zastaralý způsob plánování a byrokratické řízení. Pro zlepšení doporučovali demokratické reformy a svobodu informací, které se týkají vlastní země i vnějšího světa. Šinkarev soudí, že Hanzelkova a Zikmundova „zvláštní zpráva číslo 4“ byla prvním pokusem o komplexní analýzu politické a hospodářské situace SSSR a v mnoha momentech předjímala program gorbačovské přestavby.

Další osud dokumentu je příznačný pro tehdejší vztahy mezi oběma státy. Předání „zvláštní zprávy“ narazilo na nečekané překážky ve stranickém i diplomatickém aparátu obou států. Díky vytrvalosti a osobní statečnosti obou autorů došlo k tomu v Praze, kdy ji odevzdali přímo do rukou Brežněva, dva měsíce před sovětskou invazí. Jejich cestovní zpráva pak ovšem byla hodnocena sovětskými vládci jako dokument kontrarevolučního smýšlení. Jak silný pozitivní dojem naopak udělala „zvláštní zpráva číslo 4“ na sovětské vědce, dosvědčují ve svých pamětech takové osobnosti jako fyzikové Pjotr Kapica a Andrej Sacharov.¹⁵

Literatura může často lépe zprostředkovat pochopení minulosti než vědecké výzkumy, to dobře věděli i organizátoři této konference. Ve sborníku je beletrii šedesátých let věnováno několik příspěvků. Na rozboru tehdejší literární produkce Polska, Maďarska a Československa je dokumentován nově probuzený respekt k lidskému rozměru světa. V tvorbě polských spisovatelů Witolda Gombrowicze a Sławomira Mrożka spatřuje literární kritik Viktor Alexandrovič Chorev mocné úsilí o osvobození člověka z intelektuálního nevolnictví.¹⁶ Jurij Pavlovič Gusev nachází v moderní maďarské literatuře, zejména v díle Ference Szántó, hlubokou analýzu konfliktu mezi ideologií a životem.¹⁷ Dmitrij Kirilovič Poljakov zvolil z české produkce povídku Vladimíra Párala *Jednorozměrný člověk* jako diagnózu vzniku konzumní společnosti a závislosti konzumentů.¹⁸

13 Zpráva jako přísně důvěrná existovala jen ve dvanácti strojopisných kopiích. Česky byla zpráva poprvé zveřejněna po čtvrtstoletí, nejprve ve třech pokračováních v měsíčníku *Sovětská literatura* z ledna, února a března 1990, poté i knižně (HANZELKA, Jiří – ZIKMUND, Miroslav: *Zvláštní zpráva č. 4*. Praha, Lidové nakladatelství 1990).

14 Dříve než začali psát podrobný cestopis o svém putování „zemí sovětů“, který měl mít pět dílů.

15 V roce 1964 seznámil Hanzelka s obsahem zprávy svého přítele, významného fyzika Kapicu, který poté informoval Sacharova.

16 CHOREV, V. A.: V stremlenii k intellktualnomu raskrepoščenniju čeloveka... O tvorčestve polskih pisatel'ej Vitolda Gombroviča a Slavomira Mrožeka, s. 454–463.

17 GUSEV, Ju. P.: Osobnosti vengerskoj litěraty 60-ch godov XX veka, s. 446–453.

18 POLJAKOV, D. K.: „Odnomernyj čelovek“ v češskoj litěraty šestiděsjatych godov: Na primere tvorčestva Vladimira Parala, s. 464–479.

Na stránkách literárního měsíčníku *Novyj mir* došlo ve sledovaném období k mimořádné události, kterou zaznamenala Valentina Alexandrovna Tvardovská.¹⁹ V roce 1967 tam byla publikována korespondence z protilehlých stran železné opony: mezi anglickým historikem a filozofem Arnoldem Josephem Toynbeem (1889–1975) a ruským historikem a orientalistou Nikolajem Josifovičem Konradem (1891–1970).²⁰ Toynbeeho, který tuto písemnou výměnu názorů zahájil,²¹ zaujala myšlenka o základech jednoty lidského druhu, která byla formulována v recenzi na Konradovu práci *Západ a Východ* v časopise *Novyj mir* roku 1966. Vzájemná korespondence obou historiků, která se pak rozvinula, se dotýkala nejzákladnějších otázek vývoje lidské společnosti. Uznávání znalci světových dějin Toynbee a Konrad vycházeli sice z rozdílných ideologických pozic, shodli se však v chápání historických procesů i ve svém ocenění perspektivy lidstva.²²

Ačkoli v mezinárodních vztazích byla akceptována zásada mírového soužití kapitalismu a socialismu, sovětský režim trval na nesmiřitelnosti ideologie marxismu-leninismu s konkurenčními ideologiemi. Tento antagonismus byl znovu zdůrazněn v svolání Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu k padesátému výročí říjnové revoluce.²³ Korespondence dvou vědců, kteří se shodli na nejzákladnějších poznatcích z dějin lidstva, byla v přímém rozporu s touto nesmiřitelností.

Ruský sborník o složitých, osudových šedesátých letech byl díky pečlivé práci s obsáhlou základnou nových pramenů připraven tak, že může být spolehlivým východiskem pro další badatele v širokém spektru společenských věd.

19 TVARDOVSKAJA, V. A.: Peregiska iz dvuch „lagerej“: A. Tojnbi i N. I. Konrad o sudbach čelovečestva, s. 53–73. Historička Tvardovská je dcerou básníka Alexandra Tvardovského, bývalého šéfredaktora časopisu *Novyj mir*.

20 Dialog istorikov: Peregiska A. Tojnbi i N. Konrada. In: *Novyj mir*, č. 7 (1967), s. 174–185.

21 Práce Arnolda Toynbeeho, jehož stěžejním dílem je dvanáctisvazkové *Studium historie* (1934–1961), nebyly v SSSR vydávány. Přesto byl v sovětské vědecké literatuře často kritizován jako představitel buržoazních, pesimistických názorů na budoucnost lidstva.

22 Pokračování korespondence obou vědců vyšlo později v knize Nikolaje I. Konrada *Něpublikovannyje raboty. Pisma*. Moskva 1995.

23 O podgotovke k 50-letiju Velikoj Oktjabrskoj Socialističeskoj revoljucii. In: *Pravda* (8.1.1967).

Anotace

KOPECKÝ, Miloš: *Dopis Evě*. Ed. Eva Červinková. [Vysoké Mýto], Sumbalon 2014, 97 s., ISBN 978-80-905303-6-2.

„Deprese, medikamenty, beznaděj. Zoufalství z toho, zda vůbec ještě někdy odejde. Slunce málo, většina mého času v posteli nebo na lehátku pod stromy. Převážně se zavřenýma očima.“ Těmito temnými slovy popisuje Miloš Kopecký své rozpoložení v době, kdy psal svůj *Dopis Evě* (s. 87). Psal se rok 1991 a v době prvních, obecně zakoušených polistopadových zklamání a rozladění se vynikající herec odhodlal k osobnímu vyznání. Měl pracovat na něčem jiném, práce se mu nedařila, a místo toho z něho vytryskla nehledaná slova, jež čtenáře zasáhnou nekompromisní a k osobě pisatele bezohlednou otevřeností. Jde o bilancování v čase úzkosti, kterou Miloš Kopecký (1922–1996) vnímal velmi intenzivně. Ve chvíli milosrdného ústupu ataku deprese píše ne bez rozpaků: „Trochu se ostýchám a zase vůbec neostýchám.“ (s. 11)

Miloš Kopecký se svěřuje především s traumaty provázejícími jeho život. Odhodlal se vypsát „nejintimnější intimity“, vymést „sajrajt ze všech koutků toho, čemu se říká duše“, v naději, že nalezne „drobeček, smítko něčeho, co by mohlo mít smysl objektivní, a nebyl to jen výplod (promiňte) mého subjektu, mnou tak milovaného“ (s. 12). Sebedrásající zpověď počíná

od chvíle, kdy se „narodil chlapeček, slaboučký, asi chcípáček svého druhu, a byl prý hned od počátku mimořádně ošklivý“ (s. 18). Trauma z fyzické nedostatečnosti, již mu děti drsně dávaly najevo, bylo záhy znásobeno traumatem z židovského původu po matce (otec byl přitom antisemitou a stoupencem Kramářovy národní demokracie) a odporem k chudobě, který v dopise vypjatě glosuje: „Po celý život mi zůstala sympatie k pánům a nejhlubší averze vůči lidu.“ (s. 29) Problém představovala i dlouho nenaplněná touha po ženském těle („hlavně od boků dolů, ňadra mi nic neříkala“ – s. 35). Vedle toho se herec vyznává ze zaujetí knihami a hudbou, a také ze sympatií ke „kůži, dřevu, cigaretovému smradu a vůni benzínu“ (s. 37).

Mnohé čtenáře překvapí herec, známý spíše z komických rolí, úvahou o Bohu, završenou slovy: „Rozum je (i smysly, instinkty, intuice) jen nástrojem lidského poznávání, nejdůležitější je iracionální. Bůh je pro mne tedy něco, na co se ani neumíme ptát, po čem nedokážeme ani položit otázku. (...) Já tedy vím, že jest Něco (vidíte tu lidskou ubohost), jakýsi – pomůžu si tím slovem, nenacházejte lepšího – Majestát, o němž nevíme a NIKDY nebudeme vědět nic, v čemž je celý vtíp problému.“ (s. 47 n.) Do úvah o Bohu se vplétá trauma ze stinných stránek hereckého úspěchu. Podrobně Kopecký líčí svou účast ve dvoudílném

„normalizačním“ televizním pořadu, uváděném v roce 1984, který byl namířen proti československé emigraci. Herec, hřejiící se tehdy na vrcholu divácké přízně jako doktor Štrosmajer v Dietlově seriálu *Nemocnice na kraji města*, vysvětluje souhlas s moderováním pořadu především existenčními obavami, sumarizuje ale tvrdě: „Selhal jsem. Všechny okolnosti, které tu uvádím, jsou naprosto pravdivé, ale otázka zní takto: seděl jsi před kamerou a dělal ten pořad, nebo ne? Dělal, tak kuš.“ (s. 57 n.)

Kdo by čekal, že Miloš Kopecký si v bilančním textu dopřeje vykoupení v podobě sebeoslavy za nesporně statečné vystoupení na čtvrtém sjezdu Svazu českých dramatických umělců v květnu 1987, bude se mýlit. Místo toho si opět zvolí traumatizující moment – kritické hodnocení projevu dramatikem a disidentem Františkem Pavlíčkem, převzaté do vysílání Hlasu Ameriky (s. 74–78). Svůj komplikovaný poměr k disentu pak rozebírá na setkáních s „národní statečnicí“ (s. 66) Vlastou Chramostovou a s Václavem Havlem. Jako jeden z mála hřejivých momentů probleskuje knihou vzpomínka na přátelství s historikem Františkem Červinkou („Antikem“).

„Já nikdy nemohl, ani nechtěl, a tudíž nebyl, ani co by se za nehet vešlo, komunista, neboť se mi to jednak skoro vším protivilo, a všechna bída kolem, kterou jsem nemohl vidět, mi byla upřímně lhostejná,“ píše Kopecký (s. 42). Výrok naznačuje jeho problematický vztah k reformním komunistům. Vlastě Chramostové, plně nadějí z reformy socialistického zřízení, očekávala již před lednem 1968, načrtl tehdy vizi: „Podle mého názoru může být lidská společnost v podstatě zařízena buď na principu džungle, nebo na principu kasáren. Třetí možnost nevidím. A já ... jsem z celé duše své pro tu džungli. (...) V kasárnách, v nichž by byl naprostý pořádek, by při mé povaze zbývalo opravdu se jen oběsit.“ (s. 71 n.) *Dopis Evě* je otevřenou a vyhraněně subjektivní výpovědí o trápeních jeho pisatele i traumatech doby. Herec je k sobě příkrý, viní se ze slabosti. Adresátka dopisu mu odpovídá: „Stýská se mi po lidech tak nesta-

tečných, jako jste Vy. Z nynějších statečných je mi mdlo. (...) Osamělí myslí čistěji než ti v houfu. Houf často vyhrává, ale pravda je jinde.“ (s. 93)

Jiří Křestan

KOVALEV, Michail Vladimirovič: *Russkije istoriki-emigranty v Prage (1920–1940 gg.)*. Saratov, Saratovskij gosudarstvennyj tehničeskij universitet 2012, 408 s., ISBN 978-5-7433-2540-5.

Téma emigrace z Ruska v meziválečném Československu i jejích osudů v letech války a bezprostředně po ní nenáleží rozhodně k těm opomíjeným. Vedle rozšiřující se řady titulů odborné i memoárové literatury mohou badatelé využít i nově objevených a zpřístupněných archivních fondů. Docent Michail Vladimirovič Kovalev (1985), kandidát historických věd, proděkan a vedoucí katedry na Saratovské státní technické univerzitě Ju. A. Gagarina, patří ke generaci mladších ruských historiků, vybavených jazykově i znalostí zahraniční historiografie (v jeho případech především historiografie anglicky, francouzsky a česky psané), ochotných a připravených podnikat v cizině rozsáhlé archivní výzkumy. Znalost jazyků a prostředí přináší vědcům z Ruska významné bonusy. Obohacující jsou i osobní kontakty a příležitost k dělné spolupráci i odborné konfrontaci. Připomeňme, že Kovalev v roce 2012 přednášel na Vysoké škole ekonomické v Praze. Již celé desetiletí na sebe upozorňuje monografiemi, věnovanými především historikům-emigrantům z Ruska.

Poslední Kovalevova práce o osudech ruských exilových historiků v Praze se poněkud vymyká tradičnímu schématu, jež obvykle reprodukuje autoři, kteří se zabývají tématem emigrace z Ruska. Autor prokazuje solidní znalost faktografie ruské vědecké enklávy v Československu, je obeznámen se základními informacemi o jednotlivých osobnostech, orientuje se ve světě jejich ideových a ideologických představ.

Výrazné novum jeho pohledu však spočívá především ve schopnosti uplatnit ve výzkumu přístupy historické antropologie. Pozornost věnuje koexistenci ruských historiků s kulturním prostředím v Československu, všímá si institucionálních vazeb uvnitř ruské vědecké komunity a v neposlední řadě nastoluje podstatné téma historické paměti emigrantů z Ruska. Přehledné členění knihy prozrazuje, že vznikala promyšleně a uvážlivě, s vědomím reálných cílů, jež se podle mého názoru podařilo autorovi zdárně naplnit.

Michail Kovalev označuje Prahu za „hlavní město“ ruské exilové vědy (s. 75) a srovnává ji přitom s dalšími centry ruské emigrace, především s Paříží, jež naopak podle něho představovala nejvýznamnější místo pro literáty. Vychází přitom nejen z posouzení objektivních podmínek, jež nabízely hostitelské země (v případě ČSR zdůrazňuje především velkorysou podporu ministerstva zahraničních věcí v rámci Ruské pomocné akce), ale rovněž analyzuje, jak svá působiště vnímali sami exulanti a jak je vzájemně porovnávali. Sama myšlenka srovnání jednotlivých center ruské emigrace a jejich vzájemných kontaktů je nosná a inovativní. V letech druhé světové války byly pak podmínky pro vědeckou práci stále obtížnější, ruská komunita v Československu byla navíc postižena nacistickými represemi, na něž v roce 1945 navázalo odvrácení řady vědců do Sovětského svazu příslušníky obávané kontrarozvědky SMERS (s. 326).

Knihy je působivá v tom, že neopomíná celkové údaje o ruské komunitě, ale přitom vytčené problémy posuzuje v mikrosvětě jednotlivých vědců. Všímá si například, jak pocítovali své bytové poměry či jak někteří z nich prožívali trauma z příchodu a z působení v jazykově cizím prostředí. Tak například vynikající kunsthistorik Nikodim Pavlovič Kondakov musel českým studentům přednášet francouzsky (s. 93). Ještě větším problémem pochopitelně bylo, že studenti z Ruska mnohdy nedokázali porozumět přednáškám českých profesorů. Autor zároveň registruje četné příklady spolupráce

mezi československými a ruskými vědci a pedagogy. Síla Kovalevovy knihy tkví v tom, že cíle svého bádání individualizuje, a tím vytváří velmi plastický obraz života ruských emigrantů.

Michail Kovalev v neposlední řadě analyzuje rozvoj ruské historiografie v Československu v jejich organizačních a institucionálních souvislostech. V jeho zorném úhlu se ocitly Ruská akademická skupina, Kondakovův institut, Ruská historická společnost v Praze, nevyhnul se ani rivalitě mezi Ruským institutem a Institutem pro studium Ruska. Zabýval se také působením historiků na exilových vysokých školách. Podrobně se věnoval zejména Ruské právnické fakultě v Praze a Ruské svobodné univerzitě. Zvláštní kapitolu zasvětil Ruskému zahraničnímu historickému archivu. Neopominul ani neformální intelektuální skupiny. Autor neidealizuje; s jemnou ironií například zaznamenává, jak se v ruské vědecké komunitě zahnízdil byrokratismus (s. 128).

Velice inspirativní jsou pasáže, jež charakterizují proměňující se historickou paměť ruských vědců v exilu. Tu autor vnímá jako nepominutelnou součást jejich duševního světa. Dále charakterizuje ideologii eurasijství, jejímž základem bylo zdůraznění významu pravoslaví (s. 256 n.). Jako brilantní lze bez rozpaků označit kapitolu reflektující oslavy historických svátků, připomínky výročí a uctívání historických osobností. Zajímavá je například připomínka puškinovských oslav. V neposlední řadě potom Kovalev analyzuje proces vytváření ideálního obrazu předrevolučního Ruska. Všímá si, jak ruští emigranti hledali zvláštní „místa paměti“, „symbolické obrazy minulosti“, do nichž projektovali své představy o ruské civilizaci (s. 275 n.).

Kovalevova práce přináší velmi zajímavý obraz ruské vědecké komunity, která ve 20. a 30. letech (a v menší míře pak v letech čtyřicátých) minulého století žila v těsném styku s československým kulturním prostředím. Zaslouží si pozornost našich i zahraničních (především ruských) historiků nejen pro shromážděnou faktografickou

materii, ale i pro použité metodologické postupy. Ocenit je třeba zařazení jmenného rejstříku s přípojeným rejstříkem některých latinou psaných jmen. V publikaci čtenář nalezne také obsáhlý soupis použité literatury a archivních pramenů z Ruské federace a z České republiky. Knihu saratovské univerzity lze jednoznačně ocenit jako jednu z nejlepších publikací k dějinám ruské emigrace v meziválečném Československu, které v poslední době vyšly.

Jiří Křestan

PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (ed.): *Osm let po válce: Rok 1953 v Československu*. Praha – České Budějovice, Ústav pro studium totalitních režimů – Jihočeské muzeum 2014, 523 s., ISBN 978-80-87211-98-4 a 978-80-87311-38-7.

Rok 1953, který se zapsal do české kolektivní paměti především šokující měnou reformou a úmrtím prezidenta Gottwalda, následujícím vzápětí smrt Stalinovu, se nestal ve zdejší historiografii dosud předmětem žádné monografie, třebaže jeho dění vstoupilo do četných drobnějších studií i knižních pojednání mapujících historické události a procesy v širším časovém rozsahu. Před dvěma lety podnítil však Ústav pro studium totalitních režimů spolu s Jihočeským muzeem a Státním okresním archivem v Českých Budějovicích k uspořádání konference, která se konala ve dnech 18. a 19. května 2013 v sídle posledně jmenované instituce a vytkla si za cíl mnohostranně a důkladně zmapovat tento v jistém ohledu přelomový letopočet v československém historickém kalendáři. Z konference vzešla kolektivní monografie *Osm let po válce: Rok 1953 v Československu* (ačkoli z neznámých důvodů o této skutečnosti editoři cudně pomlčeli), jejichž sedmatřicet příspěvků z pera českých a slovenských autorů skládá dohromady plastický obraz tehdejšího dění z perspektivy politické, sociální, hospodářské i kulturní.

Přirozeně nemohou chybět vzpomenuté události „velkých dějin“, zachyceny jsou však nejen tradiční politickou optikou, ale také pohledem „zdola“, v rekonstrukci rozporuplných reakcí obyvatel na změny, které se jich bytostně dotýkaly. Další příspěvky se zaměřují na nálady a pohyby v organizacích Státní bezpečnosti nebo Revolučního odborového hnutí. Řada textů je věnována mikrohistorickým nebo regionálním tématům, jako jsou poměry a dění v Nové Pace, na Pelhřimovsku či Benešovsku nebo kolonizace v Kolodějích nad Lužnicí. Z hlediska evidence pramenné materie je cenné zpracování dokumentů k danému roku z třeboňského archivu. Z kulturních dějin zaujmou třeba studie o knižní produkci a výtvarném umění v roce 1953, zájemce o církevní dějiny se může dočíst o vztahu papeže Pia XII. ke stalinistickému Československu a v paměti nejen sportovně založených čtenářů utkví obraz nedohraného mistrovství světa v ledním hokeji.

Nejen pro originální námět si zaslouží vyvednout článek kulturní historičky Dagmar Blümllové „Aby z dítěte vyrůstal socialistický člověk: Nad produkcí Státního nakladatelství dětské knihy v roce 1953“ (s. 195–207), který zpřítomňuje čtvrtý rok existence nakladatelství, jež mimo jiné ve významném nákladu produkovalo překlady sovětských knih pro děti. Přínosné informační shrnutí nabízí článek „Československá akademie věd v roce 1953“ (s. 221–236), ve kterém Jiří Jindra osvětluje zřízení této instituce na podzim předešlého roku, její složení, náplň činnosti a strukturu. Bohatou obrazovou dokumentací vyniká studie Luďka Vaciána „Zdrčení krutou ranou' versus „Zaplat pánbůh, že už je po něm': Smrt Klementa Gottwalda očima československé veřejnosti“ (s. 170–195), kde kromě více či méně známých fotografií coby výmluvné svědectví doby promlouvají dokumenty jako titulní strana závazku pracujících z rokycanských kovohutí nebo soustrastný dopis od jedné z oblastních organizací Lužických Srbů zaslaný československému velvyslanectví v Berlíně.

Samozřejmostí publikace je úvod editorů, anglické shrnutí, seznamy literatury, zkratkám, autorského kolektivu a jmenný rejstřík. Na škodu může být absence podrobnější úvodní studie, jež by důležitost roku 1953 pro další vývoj v Československu objasnila vztahem k širšímu kontextu. I tak se ale dá říci, že publikace splnila svůj účel a že o osmém roce po válce díky ní víme o dost víc než předtím.

Anna Košátková

ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (ed.): *Kolektivizace v Československu*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2013, 473 s., ISBN 978-80-87211-96-0.

Násilné kolektivizaci českého a slovenského venkova byla věnována v posledním čtvrtstoletí řada odborných i populárnějších publikací, takže patří již k relativně solidně zpracovaným fenoménům naší komunistické minulosti. Přesto se dá říci, že před dvěma lety vydaná kolektivní monografie *Kolektivizace v Československu* nejen v podstatě shrnuje dosavadní poznání, ale také přináší množství nových poznatků o tomto neobyčejně tragickém období našich novodobých dějin. Ačkoli to editoři nikde výslovně neuvádějí, jedná se fakticky o sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, kterou ve dnech 25. a 26. dubna 2012 uspořádal Ústav pro studium totalitních režimů ve spolupráci s Muzeem Jindřichohradecka.

Celkem třiatřicet českých i slovenských autorů (historiků, archivářů, právníků) pojednalo v sedmi oddílech fenomén kolektivizace a proměn venkova a zemědělství po únoru 1948 z mnoha různých pohledů. Najdeme zde samozřejmě studie obecnějšího charakteru, věnované například roli práva v uskutečňování kolektivizace, určitým fázím tohoto procesu nebo historiografii kolektivizace. Tak olomoucká historička Jana Burešová zmapovala výzkum dějin kolektivizace od prvních odborných prací z počátku 60. let přes velký rozvoj bádání

v oficiálním československém dějepiscectví 70. a 80. let až po nový návrat k dějinám zemědělství ve druhé polovině 90. let a na počátku 21. století. Upozornila na dobovou ideologickou podmíněnost prací z období komunistického režimu, ocenila však také výsledky dosažené při shromažďování pramenného materiálu. Jiří Pernes zase shrnul, jak se postupně proměňovala myšlenka kolektivizace zemědělství v politice KSČ od převzetí moci do přijetí zákona o jednotných zemědělských družstvech o rok později. Zajímavé pohledy na situaci v konkrétních regionech nebo obcích zde přináší několik mikrohistorických a regionálních příspěvků. Pro současnost, kdy dochází k částečné restituci majetků církví a náboženských společností, je velice podnětný příspěvek Michaely Munkové z Národního muzea, která na základě dobových pramenů poukazuje na ideologické aspekty konfiskace církevního majetku, účelové využívání a zneužívání zákonů a dobové protiněmecké a proticírkevní nálady v souvislosti s vyvlastněním rozsáhlých nemovitých majetků. Méně známou formou hospodaření na zemědělské půdě se po roce 1945 staly takzvané justiční statky, jejichž zřizovatelem bylo ministerstvo spravedlnosti. Šárka Steinová z Národního zemědělského muzea popsala jejich počátky a charakterizovala jejich osazenstvo, způsob hospodaření i postupnou transformaci na ústavy pro slabé, nemocné a přestarlé vězně.

V publikaci nescházejí ani studie tematicky zaměřené například na zobrazení kolektivizace ve filmu, na metody komunistické propagandy a agitace či na způsoby odporu proti násilnému združšťevňování. Petr Slinťák z Ústavu pro studium totalitních režimů ve svém příspěvku pojednal o filmovém ztvárnění proměn venkova po roce 1945 ve specifickém jihoslovenském regionu a ukázal přitom na vztah mezi náboženskou vírou a odporem soukromě hospodařících rolníků vůči nucenému združšťevňování. Jeho kolegové Petr Blažek s Laděnou Plucarovou se pokusili na základě dochovaných pramenů, zejména z okresních archivů, o zpřesnění počtu násilně vystěhovaných

příslušníků selských rodin z jejich usedlostí, přičemž dospěli k závěru, že dosavadní odhady, vycházející zejména z pramenů celostátní povahy, jsou pravděpodobně podhodnocené. Osobnosti katolického kněze a teologa, pedagoga, odbojáře, politického vězně a v neposlední řadě soukromého zemědělce Františka Ryby z Heřmanic na Novopacku se věnovala Veronika Halamová z Univerzity Hradec Králové. Na jeho případu se pokusila demonstrovat důslednost, s jakou komunistický režim trestal své ideové odpůrce. Jan Kalous z Ústavu pro studium totalitních režimů poukázal na význam událostí v Čihošti a Babicích jako na důležitý předěl ve vztahu komunistického režimu vůči katolické církvi a soukromým zemědělci. Upozornil přitom také na dosavadní absenci reprezentativní analýzy sociální stratifikace příslušníků komunistických bezpečnostních složek. Na závěr zařadili editoři studii známého československého politika, agrárníka a národohospodáře Ladislava Feierabenda nazvanou „Jak z komunistického kolektivního vlastnictví půdy vytvořit nový systém“, kterou napsal již v roce 1954 v exilu v New Yorku.

V publikaci nechýbí anglické resumé každého příspěvku, seznam zkratk, soupis nejdůležitějších pramenů a literatury a také jmenný rejstřík. Při srovnání s tematicky obdobným sborníkem editorů Petra Blažka a Michala Kubálka (*Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*. Praha, Národní zemědělské muzeum – Dokořán 2008) lze tentokrát postrádat srovnávací pohled na situaci zemědělců v okolních komunistických zemích či detailnější přiblížení environmentálních aspektů kolektivizace a jejích důsledků pro současnou podobu českého venkova. Také úvodní studie obecnějšího charakteru nepokrývají celé období, kdy se v českých zemích a na Slovensku násilná kolektivizace zemědělství odehrávala.

Vladimír Březina

SVOBODA, Libor – TICHÝ, Martin (ed.): *Cesty za svobodou: Kuryři a převaděči v padesátých letech 20. století*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2014, 245 s., ISBN 978-80-87912-15-5.

Od pádu komunistického režimu v Československu přešlo už viac ako štvrtstoročie, no komunistická minulosť zostáva stále živou spoločenskou a politickou témou. Zatiaľ čo s mnohými aspektmi tohto obdobia sa spoločnosť veľkou úspešne vyrovnala, niektoré ju aj naďalej rozdeľujú. Takým diskutabilným fenoménom je napríklad československý „tretí odboj“, ktorému je venovaná novo vydaná kolektívna monografia Ústavu pre štúdium totalitných režimov. Pozostáva zo šiestich štúdií českých a slovenských historikov, ktoré spája spoločná téma takzvaných agentov-chodcov – kuriérov a prevádzáčov, ktorí vykonávali spravodajskú činnosť namierenú proti režimu. Každá zo statí sa zameriava na určitý konkrétny problém a dopĺňa tak mozaiku už vydaných prác.

Príspevok Pavla Vaňka je detailným spracovaním techniky a spôsobu budovania systému stráženia štátnych hraníc. Autor sa zameril na činnosť 12. pohraničnej brigády počas prvých troch rokov jej existencie, kedy vybudovala kontrolný orný pás, drôtené zátarasy a taktiež pracovala na mínovaní a osvetlení danej oblasti, čím sa prevádzáčom značne skomplikoval prechod hranice. Petr Blažek sa zameril na spôsob fungovania výcvikového strediska kuriérov v západonemeckom meste Bruchsal v rokoch 1949 a 1950, pričom svoj text sprevádza detailnými pôdorysmi a náčrtmi vily s krycím názvom „Okopanina“, v ktorej sa prísny výcvik uskutočňoval. Petr Mallota, Jiří Řezníček a Slavomír Michálek vo svojich prácach priblížili protikomunistickú činnosť jedného konkrétneho „agenta-chodca“. Mallota zachytil osud prachatického kuriéra Josefa Ludvíka, ktorý vykonal v Československu celkom šesť spravodajských operácií, niektoré v spolupráci s americkou a britskou spravodajskou službou. Jiří Řezníček sledoval aktivity kuriéra Jana Krála, ktorý

spolupracoval s francúzskou spravodajskou službou a zaoberal sa aj prevádzaním československých občanov na Západ. Článok Slavomíra Michálka je príbehom „agenta-chodca“ Živodara Tvarožka, ktorý svoju spravodajskú činnosť vykonával najmä na území Slovenska. Čiastočne do sféry literárnej histórie náleží posledný príspevok, v ktorom Martin Tichý zoznamuje s životnou a spisovateľskou dráhou Rudolfa Kalčíka, autora známeho románu *Král Šumavy*.

Tretí odboj sa zásadne líšil od predchádzajúcich dvoch. Ťažko ho presne zaradiť,

vymedziť alebo charakterizovať. Bol zložený z mnohých aktivít jednotlivcov, menších a väčších neorganizovaných skupín, poháňaných rôznymi ideologickými či morálnymi pohnútkami. Publikácia *Cesty za svobodu* neaspiruje na komplexné a jednoznačné pochopenie tohto fenoménu, ale pridáva do jeho mozaiky ďalšie zaujímavé príbehy.

Petra Bačová

Abstracts

Articles

American Policy, the Korean War, and the Lessons of Munich, Part 1

Petr Mareš

In this extensive article, divided into two parts, the author traces how the lessons of the Munich Agreement of September 1938 (on the basis of which Czechoslovakia was forced to cede the predominantly ethnic-German Sudetenland to Nazi Germany) were projected into US foreign policy. In Part One of the essay, based on published sources and unpublished documents from American archives, the topic is covered from the late 1930s to the outbreak of the Korean War (which is discussed in Part Two, to be published in the next issue of *Soudobé dějiny*).

The author looks at immediate American reaction to the North Korean attack on South Korea in June 1950, and then returns to autumn 1938 to test his hypothesis that behind the unusual unity of this reaction was the ingrained negative attitude of the United States to the policy of appeasement. He demonstrates that since the late 1930s the terms 'Munich' and 'appeasement' have remained forever linked in US policy and US public discourse, and he discusses the transformations of the perception of the two concepts during the Second World War, after the war, and at the beginning of the Cold War. The lessons of Munich, he argues, have drawn on the idealistic as well as the pragmatic sources of US policy, because they stem from the conviction that appeasement is immoral and does not pay. Whereas in Roosevelt's policy the general lesson was not to allow Hitler's expansion, Harry S. Truman, Roosevelt's successor in the White House, had to use the lessons, despite his own self-restraint, to try to counter the steps of a wartime ally, Stalin's Soviet Union. The Communist take-over in Czechoslovakia in February 1948 and the blockade of

the western sectors of Berlin beginning in the summer of that year were important events on this path.

Old Most, New Most: The Story of a Town in North Bohemia as a Case Study of the Transformations of Socialist Modernity

Matěj Spurný

The story of how and why the old north Bohemian town of Most was destroyed in the 1970s to enable lignite (brown-coal) mining serves the author as a case study with which to outline the transformations of the State-Socialist version of modernity in the twentieth century. In doing so, he raises a fundamental question: What were the intellectual and social contexts that made it possible to justify this gigantic experiment, a result of which was the destruction of one of the most valuable historic towns in the Bohemian Lands? The author outlines the history of Most as a centre of power and economics from the thirteenth century onwards, the growing economic importance of the coal-mining area in the foothills of the Giant Mountains (*Podkrušnohorská pánev*), and considerations about expanding mining to the area of the town itself. After the Second World War, these considerations were recast into plans for the demolition of the old town of Most and the building of a new town of the same name. The plans were given the blessing of the key political bodies of the Czechoslovak Socialist Republic in 1962.

The author looks at the story from three different perspectives. The first is local, emphasizing the special nature of the landscape and society in this region of the Bohemian borderlands (formerly called the Sudetenland). Typical of this perspective are the interrupted traditions and broken bonds between human beings and their environment, and the demise of local ethnic, cultural, and religious identity in consequence of the dramatic population exchange after 1945 (the expulsion of the Germans and the re-settlement of the borderlands); these bonds and traditions were eventually substituted for by identifying with the industrial vision, based on work, productivity, and modernity. Productivist thinking as the second perspective in the essay, by contrast, is of a global nature, occurring wherever civilization was spread. By this logic, the author argues, the Most region was reduced to a storehouse of raw materials necessary for the further development of the country and the lives of its inhabitants who were subordinated to depersonalized economic powers and the apparently unquestioned needs of progress. The author argues that the management of the North Bohemian Lignite Mines (*Severočeské hnědouhelné doly*) was the driving force behind the removal of Most and that the calculation of a positive financial balance of local mining was the key argument for the legitimation of the project. The third perspective offered here is that of urban planners' utopias, and it also puts the story into the context of European modernism. Here, the author explains, against the background of changes in avant-garde thinking in Czechoslovakia and the rest of Europe from the 1930s through the 1960s, the

vision, and construction, of the new Most as a 'City of Roses' to take the place of derelict old Most. According to the author, the whole project had its origins in a rationally organized utopia, a clean and socially just city of the future, and it was presented as such to the public.

Among other things, the author discusses public responses to the plans for the removal of Most in the 1960s, in the context of nascent attention to the natural environment and the undeveloped interest in the preservation of historical monuments. In the second half of the decade, particularly during the Prague Spring, these plans then became the subject of public criticism, and the cultural elite began clearly to distinguish itself from productivist ideology itself. Even though critical voices were silenced with the coming of 'normalization' policy in 1969, Most can, according to the author, serve as a good example of the birth of a new paradigm, one founded on the synthesis of the technocratic mentality and the humanist discourse of respecting the cultural heritage. That was fully manifested in the campaign for moving the most valuable architectural monument in Most, the Gothic Church of the Assumption. Thanks to the solution, which was an internationally unique feat of engineering, the church was moved almost one kilometre outside the mining area. This event, intended to express the Socialist State's concern for the natural environment and cultural heritage, became the icon of the Most story as a whole. The author concludes by claiming that although the post-war history of Most is doubtless an expression of the ideology and directive practice of State Socialism, it is to a far greater degree a convex mirror of industrial European modernism.

The State Cannot Rely on Them?! German-speaking Jews in Poland and Czechoslovakia Immediately after the Second World War

Kateřina Čapková

This article compares the situation of the German-speaking Jews both of Czechoslovakia and of Poland in the early years after the Second World War. The author considers their legal status and problems with citizenship, the obstacles to their being re-included in Czechoslovak and Polish societies, the difficulties they faced in seeking the restitution of their property, and the pressures on them to leave their countries. She demonstrates this with specific cases, and concludes that the German-speaking Jews in both countries did not fall into artificially created black-and-white categories of national enemies on the one hand and patriots ('nationally reliable') on the other. This uncertain status was also manifested in their unclear legal status. Particularly in Czechoslovakia, the Jews were required to struggle (ultimately often in vain) to re-acquire their citizenship, which all people of German or Hungarian ethnicity (*národnost*) had automatically lost after the war. In Poland, German-speaking Jews who were Polish citizens up to 1939 had a right to Polish citizenship, but the situation was more complicated for Jews from the newly acquired territories of Poland and for people from mixed marriages. The author

points out that the everyday problems faced by these people were similar in both countries: the impossibility of using German and the problems with communication, social discrimination, insufficient financial support, finding work, and the restitution of their property. Most of the German-speaking Jews therefore tried to leave Poland and Czechoslovakia. The author concludes her article by asking whether after the war the Jews, particularly those whose everyday language was German, did not find themselves in the position of unwanted victims of Nazi arbitrary rule, having survived the Shoah, but remaining, for majority society, aliens in their own countries.

‘Exile Internationals’ in the Fight against Communism during the Cold War

Martin Nekola

The article is concerned with the formation and development of the supranational organizations in the West which were composed of political exiles from the countries behind the Iron Curtain, mainly during the first phase of the Cold War. The article sets out chiefly to provide a basic factual overview and to outline a possible comparison of the types, activities, and aims of the anti-Communist exile organizations. Regardless of whether they were political parties, national committees, or ideological and professional organizations working in exile, the task and status of these subjects depended entirely, the author argues, on changes in the international situation and the degree of support from Western governments, chiefly the United States of America. That is demonstrated by their being established one after the other in the late 1940s and early 1950s, their comparatively short period of real activity in the first half of the 1950s, and, later, their gradual, though irreversible, decline over the next decades. The author then focuses in detail on the five most important ‘exile internationals’: the International Peasant Union, the Socialist Union of Central and Eastern Europe, the Liberal Democratic Union of Central and Eastern Europe, the Christian Democratic Union of Central Europe, and the International Centre of Free Trade Unions in Exile. Although these groups achieved some importance, and although a number of Czechs worked in their organizations, Czech historians have yet to pay systematic attention to them, let alone to the chapter of Cold War exiles as a whole.

Discussion

Four 'Fundamental Contradictions' of East European Communism

Pavel Kolář

This is a revised and expanded version of the essay 'Communism in Eastern Europe', which was published in S. A. Smith, ed., *The Oxford Handbook of the History of Communism*, Oxford: OUP, 2014, pp. 203–21. Here, the author offers a comprehensive historical view of the phenomenon of 'East European Communism'. The region of eastern Europe is characterized here on the basis of a few shared features and in essence corresponds geographically to the delimitation of the 'outer Soviet Empire' (including Albania and Yugoslavia). The author discusses the concept of Communism and its alternatives as a name for the regime and the society that existed in this region from the early post-war years until 1990. He pleads for a conception of Communism which would take into account its multilayered nature, comprising three main parts: an ideology with a claim to be a 'scientific' interpretation of the world, a political, social, and cultural mass movement, and lastly, a system of rule ensured by Soviet domination and often called 'State Socialism'. Communist systems in eastern Europe, he argues, suffered from 'fundamental contradictions', stemming from special national and regional features, which eventually determined its demise, but, paradoxically, also helped to keep the system alive. Here was a conflict between Marxist class ideology and political national identity, the social determination of power, the interaction between economic policy and the consumer behaviour of society, and the tension between the ideological norm and the critical function of art. The overall view of the transformations of these four fundamental contradictions of Communism from the beginning of the Communist movement and the Communist régimes to their collapse, with which the author seeks to cast doubt on the superficial contradiction between internal and external factors of their development, creates the main content of the essay.

In his interpretation of the dynamics of the relationship between class and nation the author concludes that these principles were able to coexist in Communism for a long time, although it was a highly problematic coexistence and one that ultimately led to the defeat of 'internationalism' and of class consciousness. Concerning the relationship between power and society, the author advocates the most recent approaches of social history which, unlike the theory of totalitarianism, cast doubt on the sharp contrast between the two categories and see the Socialist dictatorship as a product of social interaction between rulers and ruled. The special socialist consumer culture was, the author argues, gradually formed in the mutual tension between production and consumption. It is hard to say whether this culture tended to support the Communist government or, rather, contributed to its gradual decay. At the level of the clash between ideology and culture, the author formulates an argument about a transition from 'programmatic' to 'processual' utopia, when the art of the post-Stalinist years abandoned the great ideals of building a perfect

society and substituted for them an ideologically discreet depiction of everyday life with faith in a better world. In the conclusion of the essay, the author expresses his conviction about the need to historicize East European Communism, a prerequisite of which is that this phenomenon cease to be interpreted as a deviation or deformation of European modernism, and about the need for comparative research on State Socialism, capitalism, and post-colonialism as socio-political systems of this modernism.

This section, under the heading ‘Three Views of One Book: Contexts, Contrasts, Comparisons’, presents contributions by three authors – Zdeněk R. Nešpor, Aleš Opekar, and Jiří Smlsal – about one book, Přemysl Houda’s *Intelektuální protest, nebo masová zábava? Folk jako společenský fenomén v době tzv. normalizace* (Intellectual protest or mass entertainment? Folk music as a social phenomenon in the ‘Normalization’ period), vol. 12 in the *Šťastné zítřky* (Happy tomorrows) series, Prague: Academia, 2014, 239 pp., ISBN 978-80-200-2353-7.

An Intellectual Protest against the Mass Production of Works about History: Content and Context Which Detract from a Book and Its Subject Matter

Zdeněk R. Nešpor

In the first part of this review article, the author critically considers mainstream Czech contemporary history writing as a whole. Apart from the missed opportunities to tackle potentially ‘big’ topics that might also be of interest to readers outside the Czech Republic – which unfortunately only a few individuals have devoted themselves to – he argues that historians’ being suspicious of, or ignoring, any kind of theoretical concept and profounder methodological consideration is a chronic malady of the field here. This weakness, according to him, is manifested both in a stubbornly one-sided orientation to primary sources (in the worst case merely ‘copying out archive records’), and, on the other hand, adopting current Western theoretical and methodological approaches and applying them mechanically to Czech historical material. The author then freely relates his theses to Přemysl Houda’s *Intelektuální protest, nebo masová zábava? Folk jako společenský fenomén v době tzv. normalizace* (Intellectual protest or mass entertainment? Folk music as a social phenomenon in the ‘Normalization’ period), published in 2014. The reviewer, however, does not aim to use this book as a prime example of these shortcomings – instead, it represents for him simply one publication of a whole range of comparable ones. Houda, argues the reviewer, has tackled the important and so far little-researched topic of Czech folk music in the 1970s and 1980s, but he too suffers from overly narrow specialization and from mistrust of theory, and he also partly neglects the relevant literature. The reviewer considers each chapter

in the book, and points out the problems, for example, the author's neglecting the continuity on the folk-music scene between the 1960s and the period of 'Normalization' (after the crushing of the Prague Spring reform movement), the lack of a definition of 'folk music', the excessively narrow selection of singer-songwriters he considers, the overly brief analysis of their lyrics, and insufficient attention to the essence of such a diverse genre and the transformations it went through. Better than in the book's more general chapters, the author has, according to the reviewer, succeeded in the case studies devoted to particular folk-music phenomena. Though Houda's book is on the whole an important stone in the mosaic of our knowledge, the reviewer concludes, it is far from a gem.

An Unfortunately Named Book, but a Very Useful One

Aleš Opekar

Although Přemysl Houda, according to the reviewer, has dealt with a vast number of sources, he fails here to capture the phenomenon of Czech folk music in the Normalization period in its full complexity. According to the reviewer, the book fails in particular to consider the illicit (that is, not sanctioned by the State) spread of recorded music. The individual chapters strike the reviewer as somehow being individual essays, and they are overburdened with footnotes. Nevertheless, the reviewer finds the work praiseworthy, because Houda has found a lot of information in the sources, which he links together and puts into the broader context. To some extent, moreover, he explains how the folk scene operated in this period. Houda's book thus serves as a highly useful source of information and superb material for further use.

Like a Folk Song Not Played to the End

Jiří Smlsal

The reviewer presents Přemysl Houda's book as a whole, and concludes that, in view of its thematic breadth but short length, some relevant topics and arguments could not be developed satisfactorily. Houda explores folk music mainly from the standpoint of its relation to society and the powers that be. He therefore follows on from the traditional line of interpretation about certain areas of popular music in Communist Czechoslovakia having been 'little islands of freedom', remnants of independent thinking, and well-springs of opposition attitudes. The development of popular music, however, represents for him a prelude to social change, and folk music serves him as a means to gauge the nature, limits, and internal contradictions of the 'Normalization' system. The reviewer takes issue with Houda's accent on the folk-music audience having been a special community characterized by a critical

attitude towards the current régime, and he emphasizes that folk-music audiences lacked the attributes of a sub-culture, did not otherwise express their critical attitude, and did not, as a group, become the target of systematic persecution. On the other hand, he praises Houda's observation that folk musicians legitimized their critical mission in lyrics by using themes and forms acceptable to the authorities. Houda, according to the reviewer, has usefully demonstrated, using the example of folk music, the conflict and the parallelism of the dictatorship and free activities, and has thus revealed the internal contradictions and flexible boundaries of the Normalization system as well as its insurmountable limits. Though Houda raises important questions, much in his book remains unanswered, and ultimately it brings to mind a song that has not been played to the end.

Reviews

Television, Supermarket, and Superwoman

Martin Franc

Bren, Paulina. *Zelinář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Trans. from the English by Petruška Šustrová. *Šťastné zítřky*, vol. 11, Prague: Academia, 2013, 458 pp., ISBN 978-80-200-2322-3.

According to the reviewer, this publication, a Czech translation of *The Greengrocer and His TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2010) by the American historian Paulina Bren is exactly the kind of contribution to Czech history from abroad that Czechs have to welcome with open arms. It contains extremely interesting observations, an original grasp of a whole previously untouched topic, sketched-out comparisons and analogies not only with Soviet life and events in other countries of the Eastern Bloc, but also with developments in western Europe and the United States of America. It is written in a rather essayistic style, which is still quite unusual for Czech readers, and is free of the burden of great amounts of descriptive information. The emphasis is on individual ideas and the book is entirely free from any clumsy positivistic endeavour to present a synthesis of all the facts, large and small, related to the considerably wide topic. That then makes allows the author to create a coherent and rather gripping picture, which, however, does not fully make its impact until it enters into dialogue with the active reader. This is a book that does not close a debate, but, on the contrary, initiates it. And it is precisely such books that are still lacking in Czech historiography, particularly in the field of contemporary history. None the less, on some particular points the picture sketched out by the author

only partly corresponds to reality and sometimes even completely misses it. That shortcoming stems from a lack of knowledge of the deeper cultural background of certain adopted clichés and misinterpretations, but also from a number of factual errors, which could have been corrected by the translator or the editor.

Normalization at the Faculty of Arts, Prague, and the Social History of Late Socialism

Vítězslav Sommer

Jareš, Jakub, Matěj Spurný, Katka Volná, et al. *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace*. Prague: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy and Togga, 2012, 400 pp., ISBN 978-80-7308-426-4 and 978-80-7476-001-3;

Jareš, Jakub, Matěj Spurný, Katka Volná, et al. (eds). *S minulostí zúčtujeme: Sebereflexe Filozofické fakulty UK v dokumentech sedmdesátých a devadesátých let 20. století*. Prague: Academia, 2014, 732 pp., ISBN 978-80-200-2345-2.

The book under review, *Náměstí Krasnoarmějců 2* (Red Army Square, no. 2 [the address of the Faculty of Arts, Charles University]) is the culmination of a project on the history of ‘normalization’ at the Faculty of Arts of Charles University, Prague. The project was undertaken by undergraduate and graduate students of the university in the late 2010s. According to the reviewer, the conclusions presented by the authors go beyond the boundaries of the researched field of the history of institutions of higher learning after the Soviet-led military intervention of August 1968, and are used for case studies which open up a new perspective for research on the social history of State Socialism in Czechoslovakia. This is a micro-history of the ‘restoration of order’ after the defeat of the Prague Spring, which has been developed into more general thoughts on the nature of rule in the Czechoslovakia of the 1970s and 1980s. The presented analysis of normalization ideology, the course of the purges, and the forms of the gradually introduced mechanisms of control and supervision at the faculty is thus a fundamental contribution to our knowledge of the power relations in society at that time.

The second volume under review, entitled *S minulostí zúčtujeme: Sebereflexe Filozofické fakulty UK v dokumentech sedmdesátých a devadesátých let 20. století* (We will settle accounts with the past: Self-reflection at the Faculty of Arts of Charles University in documents from the 1970s and 1990s), is an edition of two, long, key documents related to the history of normalization at the faculty – ‘An Analysis of the Faculty of Arts, Charles University’ from 1970–71, whose aim was to summarize the ‘consolidation’ of the faculty, and the ‘Rehabilitation Report’, which sums up the activity of the faculty rehabilitation committee, which operated from 1989 to 1992.

A Groundbreaking American Biography of Jozef Tiso

Miloslav Szabó

Ward, James Mace. *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2013, 362 pp., ISBN 978-0-8014-4988-8.

The book under review is the published dissertation of the American historian James Mace Ward. According to the reviewer, the book represents a great shift in the comprehensive understanding of the career and personality of Jozef Tiso (1887–1947), the Slovak priest-politician who was President of the independent Slovak State from 1939 to 1945. The work means a great shift both because of its wide scope and because of its use of hitherto unknown sources. What is particularly new is the setting of Tiso's portrait into the intellectual history of Europe in the first half of the twentieth century and analysing the intellectual streams forming Tiso's ideology.

The greater part of Ward's interpretation consists in Tiso's position on the 'solution of the Jewish question' in Slovakia during the war, which the author considers in the context of Tiso's growing antisemitism, and at the same time his policy of the 'lesser evil' with regard to his more radical rivals. In his conclusion, the reviewer questions the correctness and foundations of certain conceptual characteristics in relation to Tiso (modernization, revolution, and dualism as the basic features of his *Weltanschauung*).

The First Half of the Career of František Graus

Anna Košátková

Morávková, Naděžda. *František Graus a československá poválečná historiografie*. Edice Paměť, vol. 61. Prague: Academia, 2013, 348 pp., ISBN 978-80-200-2243-1.

The volume under review (whose title translates as František Graus and post-war Czechoslovak historiography) is the first biography of František Graus (1921–1989). A Czech medievalist, Graus was born to German-Jewish parents in Brno, Moravia. During the war he was deported to various concentration camps. After the war he set out on his career as a Marxist historian of the Middle Ages, and soon held a privileged position in the hierarchy of the Czechoslovak historical sciences. In 1969, after the defeat of the Prague Spring, he left the country, eventually settling down as Professor of Medieval History at the University of Basle, where he also published his most important works and thus soon joined the ranks of the leading European medievalists. Apart from the wealth of facts offered here, the reviewer appreciates the author's efforts to reconstruct the development of Graus's thinking and his having made the difficult transition from dogmatic Marxism to

the open pluralism of the late 1960s, which largely appears to be a prime example of the development of State-sanctioned Czechoslovak historiography at that time. The reviewer, however, sees an imbalance in the book, because Graus's work in exile is summarized in only a single chapter. Another shortcoming, she feels, is the author's apparent unwillingness to make judgements about her topic.

Czechs and Slovaks in Inter-war Yugoslavia

Milan Sovilj

Dugački, Vlatka. *Svoj svome: Češka i slovačka manjina u međuratnoj Jugoslaviji (1918–1941)*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 475 pp., ISBN 978-953-7963-04-0.

The title of the publication under review, by a Croatian historian, may be translated as 'Each to His Own: Czech and Slovak Minorities in Interwar Yugoslavia, 1918–41'. The reviewer considers the volume to be of high quality and a substantial contribution to the current state of knowledge on the topic. The reviewer considers it right that the author has decided to focus separately on Czech and Slovak minorities in Croatia and to take into account important aspects in which the two nations are different from each other. The author has thoroughly researched the political activities of the two minorities, their schools, their relations with the Yugoslav and the Czechoslovak States and also with the neighbouring nations, that is, the Croats, Serbs, and Hungarians. On the other hand, the reviewer notes, more attention could have fruitfully been paid to the religious life of the two minorities.

The CIA against Stalin and His Heirs

Pavol Jakubec

Long, Stephen. *The CIA and the Soviet Bloc: Political Warfare, the Origins of the CIA and Countering Communism in Europe*. London: I. B. Tauris, 2013, 362 pp., ISBN 978-1-78076-393-4.

The book under review, by a British historian, demonstrates, according to the reviewer, that the formation of the American secret services as an area of historical research has shifted from qualified speculation or investigative reports of semi-official historiography to standard political historiography. Based on a wide range of primary and secondary sources, the work is reliable concerning the facts, and contributes to our knowledge both of the topic and of the bureaucratic dimension of American foreign and security policy in this period.

Recent Russian Views of the Soviet Bloc in the 1960s

Květa Jechová

Volokitina, T. V., G. P. Murashko, and A. A. Ulybina (eds). *Moskva i vostochnaya Evropa: Neprostye 60.-e: Ekonomika, politika, kultura. Sbornik statei*. Moscow: Institut slavianovedeniya Rossiyskoy akademii nauk, 2013, 486 pp, ISBN 978-5-7576-0295-0.

The volume under review comprises 24 papers from the conference ‘Moscow and Eastern Europe: The Uneasy Sixties. Economics, Politics, and Culture’, organized in Moscow in April 2012 by the Centre for the Study of Social Processes in Eastern Europe after the Second World War, part of the Institute of Slavic Studies at the Russian Academy of Sciences. The contributions are by historians, economists, political scientists, and scholars of literature from other institutes of the Russian Academy of Sciences and also from Hungary and Serbia. When archive records were made publicly accessible here, the reviewer notes, a number of new interpretations of events in the period from the Polish and the Hungarian social revolts of 1956 to the crushing of the Prague Spring in 1968 were made possible. The essays in the volume consider political and cultural events in the Soviet Union and other countries of the ‘socialist camp’ and also Western political responses to them.

Contributors

Kateřina Čapková (1973) is a senior research worker in the Institute of Contemporary History, Prague, and she also lectures at New York University in Prague. Her primary area of scholarly interest is the nineteenth and twentieth-century history of the Jews of central and eastern Europe, religious and national minorities, and refugees and migration. She is the author of *Czechs, Germans, Jews? National Identity and the Jews of Bohemia* (New York and Oxford, 2012). Together with Michal Frankl, she is the author of *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938* (Prague and Litomyšl, 2008), which was published in German translation as *Unsichere Zuflucht: Die Tschechoslowakei und ihre Flüchtlinge aus NS-Deutschland und Österreich 1933–1938* (Cologne, 2012).

Martin Franc (1973) is a senior researcher in the Masaryk Institute and Archive, Prague, and the Institute of Contemporary History, Prague. He is also Editor-in-Chief of *Kuděj*, a periodical of cultural history. His main research interests are the cultural history of the nineteenth and twentieth centuries, particularly the history of dining and consuming and the history of 'lifestyles' after 1945. Apart from a number of articles, his publications include *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Prague, 2003) and *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989 aneb Jediný opravdový komunista?* (Prague, 2010). Together with Jiří Knapík, he published the two-volume *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967* (Prague, 2011) and the monograph *Volný čas v českých zemích, 1957–1967* (Prague, 2013).

Pavol Jakubec (1983) is a PhD student in the Institute of World History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His chief research interests are the history of Scandinavia and of Poland in the twentieth century, particularly Norwegian and Polish foreign policy.

Květa Jechová (1932) is an historian and sociologist, formerly employed at the Institute of Contemporary History, Prague, now retired. Her research interests include the sociology of the city and housing, cultural policy, antisemitism, and the topic of women amongst Czech dissidents. Among her publications are *Lidé Charty 77: Zpráva o biografickém výzkumu* (Prague, 2003).

Pavel Kolář (1974) is Professor of Comparative and Transnational History, at the European University Institute, Florence. His chief research interests are the modern history of Germany and central and eastern Europe, particularly the history of historiography, nationalism, state-socialist dictatorships, and physical violence. He is currently researching the death penalty in late socialist states. In addition to a number of articles mostly in German and English, he published the two-volume monograph *Geschichtswissenschaft in Zentraleuropa: Die Universitäten Prag, Wien und Berlin um 1900* (Leipzig, 2008) and he is the co-editor of *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989* (Cologne, 2012). His monograph *Der Post-stalinismus als Sinnwelt: Ideologie und Utopie nach 1956* will be published in 2016.

Anna Košťáková (1991) is completing an M.A. in history at Charles University, Prague. Her chief area of research is the history of the High Middle Ages, particularly the image of monarchs in literature and verse chronicles in Middle High German as sources for the history of the Kingdom of Bohemia.

Petr Mareš (1953) is an historian, diplomat, and former politician. He is currently Ambassador and Special Envoy for Eastern Partnership at the Czech Ministry of Foreign Affairs. In the 1980s and 1990s, he worked as an historian and archivist, and was the head of the Department of American Studies in the Institute of International Studies, at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. From 1998 to 2002, he was a member of the Czech Parliament, and from 2002 to 2004 he was Deputy Premier of the Czech Republic and Chairman of the Freedom Union party. Afterwards, he worked in the diplomatic corps, for example, as Ambassador to the Netherlands. The chief area of his interest as an historian is the history of American foreign policy, the Cold War, and the history of film. His publications include, apart from a number of articles, *Dějiny NATO* (Prague, 1997), co-written with Jiří Fidler.

Martin Nekola (1982) is a political scientist and an historian. He is currently on a research grant in the USA, where he is doing long-term research on East European exile organizations. His focus is mainly on undemocratic régimes, ethnic conflicts, and the Czechoslovak exiles after the Communist take-over in February 1948. His publications include three works about the Third Reich – *Hitlerovi satrapové* (Prague, 2008), *Mocní Třetí říše* (Prague, 2010), and *Vyslanci hákového kříže* (Prague, 2011) – and one about dictatorships in Latin America – *Operace Kondor: Latinská Amerika ve spárech CIA* (Prague, 2012). Most recently, he published the biography *Petr Zenkl: Politik a člověk* (Prague, 2014).

Zdeněk R. Nešpor (1976) is an historian and sociologist. He is a senior researcher in the Institute of Sociology at the Czech Academy of Sciences and a docent at the Faculty of Humanities, Charles University, Prague. Among his chief research interests are religious feeling amongst the Czechs from the eighteenth century to the present, values and institutions, and, lately, the history and sociology of Czech sociology. He is the author of more than 200 scholarly articles and the author or co-author of more than a dozen books, including, most recently, *Náboženství na prahu nové doby: Česká lidová zbožnost 18. a 19. století* (Ústí nad Labem, 2006), *Děkuji za bolest... Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let* (Brno, 2006), *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu* (Prague, 2008), *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska* (Prague, 2009), and *Republika sociologů: Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce* (Prague, 2011). He is also the editor of the *Slovník českých sociologů* (Prague, 2013) and the author of the *Dějiny české sociologie* (Prague, 2014).

Aleš Opekar (1957) is a musicologist, columnist, and dramaturge. His area of specialization is the history of non-commercial genres of Czech popular music. He is in charge of music broadcasting at Český rozhlas (Czech Radio) for all genres except serious music. He is also a senior research assistant in the Institute of Musicology at Masaryk University, Brno. His publications include *The Matadors: Beatová aristokracie z Prahy* (Ústí nad Orlicí, 2007), and, as co-author, a book about Czech punk and new wave music in the 1980s, *Excentrici z přízemí* (Prague, 1989). In the 1990s, he was involved in the making of *Bigbít* (Beat music), a documentary series on Czech Television. With friends in Prague, he founded the Museum and Archive of Pop Music, which acquires and exhibits items and documents from the history of Czech pop music.

Jiří Smlsal (1992) is reading history and ethnography at Charles University, Prague. His main research interest is Czech ‘tramping’ (hiking and camping in the style of American nature lovers or Wild West pioneers) in Czechoslovakia, 1918–38.

Vítězslav Sommer (1981) is a senior research worker at the Institute of Contemporary History, Prague, where he is concerned predominantly with the history of the radical left and the Communist movement, the history and theory of historiography, particularly Party historiography in Czechoslovakia in the 1950s and 1960s, and the relationship between experts and politicians in modern societies. His publications include *Angažované dějepiscectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)* (Prague, 2011).

Milan Sovilj (1981), a Serbian historian, is a research worker at the Institute of Contemporary History, Prague. He is concerned with the history of Czechoslovak-Yugoslav relations and the history of Yugoslavia. His publications include a number

of articles, mostly in Serbian, and the book *U potrazi za nedostizhnim: Jugoslovensko-čehoslovachke kulturne veze 1945–1949* (Belgrade, 2012).

Matěj Spurný (1979) is a senior research worker at the Institute of Contemporary History, Prague. His research is predominantly on the history of nationalism, ethnic minorities, and forced migrations in central Europe in the twentieth century and the history of modern dictatorships, particularly their ideologies and legitimation. His publications include *Flucht und Vertreibung: Das Ende des Zweiten Weltkrieges in Niederschlesien, Sachsen und Nordböhmen* (Dresden, 2008), *Bijeme na poplach! Německá publicistika proti nacistickému nebezpečí (1930–1933)* (Prague, 2009), and *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)* (Prague, 2011).

Miloslav Szabó (1974) is a senior research worker at the Institute of History, part of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava. His research interests include the history of racism, antisemitism, and nationalism in Germany and central Europe in the nineteenth and twentieth centuries. He is the author of *Boh v ofsajde* (Bratislava, 2004), *Vôľa a rasa: Alfred Rosenberg a Mýtus 20. storočia* (Bratislava, 2004), and *Od slov k činom: Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875–1922)* (Bratislava, 2014).

Contents

Articles

- Petr Mareš American Policy, the Korean War,
and the Lessons of Munich, Part 1 9
- Matěj Spurný Old Most, New Most: The Story of a Town
in North Bohemia as a Case Study
of the Transformations of Socialist Modernity 30
- Kateřina Čapková The State Cannot Rely on Them?!
German-speaking Jews in Poland and Czechoslovakia
Immediately after the Second World War 80
- Martin Nekola ‘Exile Internationals’ in the Fight
against Communism during the Cold War 102

Discussion

- Pavel Kolář Four ‘Fundamental Contradictions’
of East European Communism 130
- Zdeněk R. Nešpor An Intellectual Protest against the Mass Production
of Works about History:
Content and Context Which Detract
from a Book and Its Subject Matter 168
- Aleš Opekar An Unfortunately Named Book,
but a Very Useful One 178
- Jiří Smlsal Like a Folk Song Not Played to the End 181

Reviews

Martin Franc	Television, Supermarket, and Superwoman	186
Vítězslav Sommer	Normalization at the Faculty of Arts, Prague, and the Social History of Late Socialism	192
Miloslav Szabó	A Groundbreaking American Biography of Jozef Tiso	197
Anna Košátková	The First Half of the Career of František Graus	203
Milan Sovilj	Czechs and Slovaks in Inter-war Yugoslavia	209
Pavol Jakubec	The CIA against Stalin and His Heirs	214
Květa Jechová	Recent Russian Views of the Soviet Bloc in the 1960s	218

<i>Annotations</i>	224
--------------------------	-----

<i>Abstracts</i>	231
------------------------	-----